

/ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

მაქსიმე გერძენიშვილი

ქალაქ ფაშისის ისტორიისათვის

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი 1969

9(41)

9(47.922) + 90(37 + 38)

ბ574

ნაშრომში ბერძენ-რომაელი ავტორების ცნობათა შესწავლით, ნუმისმატიკური და არქეოლოგიური მასალის გამოყენებით აღდგენილია ქალაქ ფაზისის ისტორია დაარსებიდან ბიზანტიური ხანის დასასრულამდე, მისი ეკონომიური და კულტურული ყოფის მხარეები.

წინამდებარე შრომის ძირითადი მიზანია მიღებული ემპირიონის ფაზისის ისტორიის მეტნაკლებად მწყობრი და სრული გადმოცემა იმ ცნობათა საფუძველზე, რომელნიც ჩვენამდე მოსულია უმთავრესად ბერძენ და ნაწილობრივად ლათინ მწერალთა ნაწარმოებებში.

ამ ძირითადი მიზნის შესაბამისად ჩვენ შევეცადეთ პირველ ყოვლისა გამოგვევლინა და თავი მოგვეყარა ყველა იმ ცნობისათვის, რაც ასე თუ ისე ეხებოდა თვით ქალაქ ფაზისს ან თემატიკურად ენათესავებოდა მასთან უშუალოდ დაკავშირებულ საკითხებს, რომელთა გარკვევა, ჩვენი აზრით, ერთგვარად შექს მოჰფენდა ფაზისის წარსულს და გასაგებად გახდიდა მის ცალკეულ მომენტებს.

მეორე მხრივ, რადგან ჩვენამდე მოსული ანტიკური ხანის მწერლების ცნობები ფაზისის შესახებ მეტწილად სასხვათაშორისო და ამიტომ ფრაგმენტული ხასიათისაა და არცაა კრიტიკულად შესწავლილი და გაშუქებული, ჩვენ შევეცადეთ საჭირო შემთხვევებში შეგვესწავლა ეს ფრაგმენტები და მოგვეცა მათი შეძლებისამებრ დეტერპრეტაცია. ხოლო რომ შრომას ასე თუ ისე მწყობრი ხასიათი ჰქონოდა, ცნობები დავალაგეთ ქრონოლოგიურად და მათი თანამიმდევრობა ცალკეული ქვეთემის ფარგლებში არ დაგვირღვევია.

შემდეგ: ჩვენი მთავარი ამოცანა შესრულებულად არ ჩაითვლებოდა, თუ ჩვენი ქალაქის ისტორიის მიმოხილვას შევწყვეტდით შუა გზაზე და ფორმალური ნიშნის მიხედვით შემოვიფარგლებოდით ანტიკური დროით, თუმცა ფაზისი, როგორც ბერძნული ქალაქი, განაგრძობდა თავის არსებობას მომდევნო, ბიზანტიურ, ხანაშიც. ამიტომ მიზანშეწონილად დავინახეთ ფაზისის ისტორია მოგვეყვანა იმ მომენტამდე, როდესაც ის აღარ გვევლინება როგორც ბერძნულ-ბიზანტიური ძალის საყრდენი ბაზისი კოლხეთში და, პირუკუ, შედის ქართული სახელმწიფოებრივობის საზღვრებში როგორც მისი ორგანული ნაწილი. ამისდა მიხედვით შრომაში გამოვიყენეთ ბიზანტიური დროის ცნობებიც.

რასაკვირველია, ჩვენი შრომა ნაკლები იქნებოდა, თუ დავემყარებოდით მარტო ლიტერატურულ ძეგლებს. ამიტომაც გამოვიყენეთ ეპი-

გრაფიკული და ნუმისმატიკური ხასიათის ფაქტებიც, რამდენადაც ესენი ეპოქალურად მიეკუთვნებიან ანტიკურ პერიოდს და, ჩვენი წარმოდგენით, ავსებენ იმ ხარვეზს, რომელიც გვაქვს ფაზისისა და კოლხეთის შესახებ ისტორიულ მოწმობათა უქონლობის მეოხებით.

ამასთანავე ერთად, რომ გასაგები ყოფილიყო წინაპირობანი ფაზისის სახით კოლხეთში მიღეტელთა ემპორიონის დაარსებისა, ჩვენ შეეჩერდით ცოტა არ იყოს ვრცლად, კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრეთა მიმოხილვანდაც, თუმცა ვგრძნობთ — ამან ავნო შრომის არქიტექტონიკის სიმწყობრეს და თანაშეზომილობას მის ცალკეულ ნაწილებსას.

მსგავსადვე არ მოვერიდეთ კოლხეთის ეკონომიკისა და კულტურის ექსკურსსაც იმ მოსაზრებით, რომ საჩინო გამხდარიყო, რომ ფაზისის დაფუძნებისას ბერძნებს კოლხეთის სახით დახვდათ ქვეყანა მეტნაკლებად განვითარებული ეკონომიური და კულტურული ცხოვრებით (მაგ., სელის წარმოება, არხები, მამათაგან დაწერილი კირბები და სხვა).

შრომაში ადგილი დავუთმეთ კოლხეთის ისტორიასაც. ეს მოვიმოქმედეთ იმ მოსაზრებით, რომ არ შეიძლებოდა ფაზისის ისტორიის მიმოხილვა იმ ქვეყნის საერთო ისტორიისაგან გათიშულად, სადაც იგი მდებარეობდა: დროთა განმავლობაში ეს ბერძნული ქალაქი, თავიდანვე არაიზოლირებული კოლხეთისგან, თავისი ბედით უფრო მჭიდროდ დაუკავშირდა კოლხეთს და მისი წარსულის ესა თუ ის მომენტი გასაგები ხდება მხოლოდ ქვეყნის საერთო ხვედრის განხილვისას. გარდა ამისა, კოლხეთის ძველი ისტორია არ ყოფილა სრული სახით წარმოდგენილი და არც მისი ცალკეული ფაქტები ისე გაშუქებული, როგორც ეს ჩვენ გვესმის.

მაგრამ, მეორე მხრით, მხოლოდ არქიტექტონიკის თანაშეზომილობის დაცვის აზრით, ჩვენს შრომაში არ შევიტანეთ კოლხების პანთეონისა და მიცვალებულთა ხეზე დაკრძალვის წესის შესახები ნაწილი, თუმცა იგი დამუშავებული გვაქვს და ინტერესს არაა მოკლებული.

ასევე შეგნებულად არ ვიხსენიებთ პტოლემეს მიერ ნაჩვენებ კოორდინატებს ფაზისისას ($72^{\circ} 30' - 44^{\circ} 45'$; SC, 1, 1, 240), ვინაიდან ეს საჭიროებს დამატებით ექსკურსს ანტიკური კარტოგრაფიისას.

შეგნებულადვე გამოვტოვეთ ფაზისის დისპოზიციის საკითხიც, რადგან, ჩვენი რწმენით, არა კმარა მარტო არსებული ლიტერატურის კრიტიკული მიმოხილვა, რაც ჩვენ მზად გვაქვს ცალკე, და არც მარტო

ისტორიული წყაროების მითითებათა (სტრაბონი, არიანე, პტოლემე და აგათია) მიმოხილვა, რაც, პტოლემეს გარდა, თავ-თავის ადგილას მოგვეპოვება კიდევ წინამდებარე შრომაში. ფაზისის ლოკალიზაციის საკითხის გარკვევა ისტორიულ მითითებათა მიმოხილვის გარდა საჭიროებს ფოთის სანახებში ნაპოვნი ნივთების სრულ აღრიცხვას, თითოეული მათგანისთვის მოპოვების ალაგისა და წიაღის სიღრმის ზუსტ მეცნიერულ დადგენას (რაც ხშირად არა ხერხდება). ახალ არქეოლოგიურ ძიებას და ამის წინასწარ კი გეოლოგიურ და გეომორფოლოგიურ შესწავლას; ამასთანავე არქეოლოგიური ძიებისა და გეოლოგიური კვლევის რაიონი ფართოდ არის შემოსაზღვრული: აქ უნდა შევიდეს კერძოდ უჩაღალი [უჩაღლე ანუ შავი ღელე, დღეს „ჩორნაია რეჩკა“, მდებარე ადგილობრივ „ჩორნი რეჩკად“ წოდებული], დიუბუას ნადორტა ანუ ნედაარტი [რუსულ რუკებზე, რომლის ადგილობრივი შესატყვისი ვერ დაეადგინეთ] და მის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორია.

შრომის დაწერისას უმთავრესად ვსარგებლობდით ვ. ლატიშევის კრებულით: „Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе“², აგრეთვე ს. ყაუხჩიშვილის შრომით: „გეორგია ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“ (ტომი II, III და IV ტომის პირველი ნაკვეთი), ხოლო მნიშვნელოვან შემთხვევებში მივმართავდი ანტიკურ ავტორთა უცხოურ გამოცემებსაც, რაც თავთავის ადგილას მოხსენებული გვაქვს კიდევ.

რაც შეეხება შრომის პირველ თავს, სადაც განხილულია ძველ ბერძენთა კოლონიზაცია, მისი მიზეზები და კოლონიათა სახეობანი, იგი დაიწერა საბერძნეთის ისტორიის სისტემატური კურსის მიხედვით,

---

ним периплам и по компасовым картам (Черноморье, т. II, стр. 249—253); Н. Шафранов, Где была греческая колония Фазис? газ. «Кавказ», 1880, № 71; Н. Шафранов, Образование Палеостомы и истока его Капар-чая (СМОМПК, вып. 2-й, Тифл., 1882, стр. 45—58; Л. А. Ельницкий, Из исторической географии древней Колхиды (ВДИ, 1938, № 2(3), стр. 311—314).

² В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Том I, вып. 1, 2 и 3, Том II, вып. 1 и 2.

უმთავრესად კი ს. ვებელევის წერილის მიხედვით: „Греческая колонизация“.

შრომა ძირითადად დამზადებული იყო 1940 წლის სექტემბრის დასაწყისში, ხოლო შემდეგში აქა-იქ იქნა შეცვლილი და ნაწილობრივად შეესებული.

---

⁸ Греческая колонизация. История Древней Греции, ч. I, М., 1936, 146—170.

I

ბერძენთა კოლონიზაცია. მისი მიზნები. კოლონიათა საზოგადო, ადგილმდებარეობა და მკვიდრ მოსახლეობასთან ურთიერთობის ხასიათი

შავი ზღვის აღმოსავლურ სანაპიროზე ბერძნული ახალშენის ფაზის დაარსება შორეულ წარსულში, თავისთავადაც ინტერესით აღსავსე, პატარა ეპიზოდს წარმოადგენს ძველ ბერძენთა ფართო საკოლონიზაციო მოძრაობაში. იგი მხოლოდ მცირე მომენტი ელინთა განვლილ ცხოვრებაში და ამიტომაც ადამიანის გულისყურს ბუნებრივად წარიზიდავს თვითონ ის ზოგადი მოვლენა, რის შედეგადაც ძველ ბერძნებს შორის წარმოიშვა ლტოლვა თავიანთი ბინადრობის არის გარეშე, ხშირად ისეთ შორეულ ადგილებშიაც კი, როგორიც არიან ერთი მხრივ — საფუნიტი ხმელთაშუა ზღვის უკიდურეს დასავლეთში, მეორე მხრივ თუნდაც ჩვენი ფაზისი, რამდენიმე ათასი კილომეტრით დაშორებული ბერძენთა ძირითად კერას.

ამ მოვლენას — ბერძენთა კოლონიზაციას — იწვევდა მთელი რიგი მიზეზები. პირველ რიგში ასეთ მიზეზად საგულისხმოა საკუთრივ საბერძნეთის, ბალკანეთის საბერძნეთის, ნიადაგის სიმწირე, იქ სახანავ-სათესად ვარგისი ფართობის ნაკლებობა (ამჟამად და ალბათ ძველადაც იგი შეადგენდა საერთო ტერიტორიის მხოლოდ 19%-ს), რაც მოსახლეობის ზრდასთან ერთად, ჰქმნიდა რა მის სიჭარბეს, უფრო ენერგიული და გაბედული ნაწილის წინაშე მკვეთრად აყენებდა საკითხს ახალი ადგილების ძიებისას, გაჭირვებული ყოფის ამ გზით გაუმჯობესებისას. მაშასადამე, ბერძენთა პირვანდელ კოლონიზაციას უეჭველად უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევ სამიწათმოქმედო ხასიათი.

ზოგიერთ შემთხვევაში ერთგვარ როლს საკოლონიზაციო მოძრაობის გაფართოვებასა და გაძლიერებაში ასრულებდა ის სოციალური ბრძოლაც, რომელიც მიმდინარეობდა ცალკეულ ბერძნულ პოლისებში უმთავრესად VIII—VI საუკუნეთა მანძილზე. არსებითად ეს იყო ბრძოლა ისევ და ისევ მიწისათვის, რადგანაც მიწის მფლობელობასთან იყო დაკავშირებული ძველი ბერძნების პოლიტიკური უფლებები: უმი-

წაწყლო ბერძენი ეკონომიურად დამოკიდებული ხდებოდა უფრო შეძლებული და ძლიერი თანამემამულისაგან და, მაშასადამე, მოკლებული იყო იმ უფლებებს, რაიც ჰქონდა უკანასკნელს. რასაკვირველია, ასეთი მდგომარეობა სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციათა განვითარების მხრივ სავსებით ემთხვევა იმ მომენტს, როდესაც თვითონ ბერძნულ საზოგადოებაში ირღვევა გვაროვნული წყობილება; მისი დაშლის პირობებში არაერთი ბერძენი ჰკარგავდა თავის მიწის ნაკვეთს (αλφειος), ხდებოდა რა უმიწაწყლო (ἀλφειος), ხოლო მეორე მხრივ იმავე გვაროვნულ-ტომობრივი საზოგადოების მოპირისპირე პოლუსზე ჩნდებოდა მრავალნაკვეთიანი (πολυαλφειος) ! ანუ შეძლებული, რასაც ვხედავთ ჯერ კიდევ ჰომეროსის ეპოქაში. ასეთ პირობებში უმიწაწყლოთა შორის, თუ კი ისინი ბრძოლაში დამარცხდებოდნენ, სავსებით ბუნებრივად აღიძრებოდა სურვილი „კლეროს“-ის კვლავ მოპოვებისა. თუნდაც შორეულ აღგილებში, რაც, ცხადია, სასიცოცხლო ძალას ჰმატებდა საკოლონიზაციო ნაკადს.

იყო კიდევ ერთი მიზეზი, რომელიც ჰკვებავდა და აძლიერებდა ამ ნაკადს, ეს იყო სავაჭრო ურთიერთობის გაშლა-გაფართოება და ახალ ბაზრების მოპოვების საჭიროება, რაც ბუნებრივად მოსდევდა ზოგიერთი ბერძნული პოლისის ეკონომიურ განვითარებას. ამ მხრივ განირჩეოდა თავისი ხელმძღვანელი მნიშვნელობით იონია, მეტადრე ქალაქი მილეტი, აგრეთვე საკუთრივ საბერძნეთის ზოგიერთი საზღვისპირო პოლისი, მაგალითად, კორინთი და სხვები.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამა თუ იმ მიზეზით წარმოშობილი და ბერძენთა ძირითად კერას დაშორებული ახალშენები სრულიადაც არა ყოფილან ერთი სახისა. ამ ხრივ ჩვენ შეიძლება განვასხვაოთ ახალშენის სამი ტიპი. ესაა: ἀποικία, ἑμπόριον და αλφεισυχία.

პირველი სახეობის ახალშენი-აპოიკია — დაკავშირებული ბერძნულ ზმნასთან — ἀποικεύω, რაც ნიშნავს შორს ცხოვრებას, გადატანითი მნიშვნელობით კი გადასახლებას, როგორც გარკვეული ტერმინი, შეიცავდა ცნებას უცხო მხარეში ბერძენთა დასახლებისას. ასე რომ, ეს ტერმინი აპოიკიან თანამედროვე და ლათინური ძირიდან წარმოებული „კოლონიის“ შესატყვისი ტერმინია. არსებითად კი ამ ბერძნულ აპოიკიას არაფერი აქვს საერთო დღევანდელ კოლონიასთან: იგი არის დაარსებული ბერძნების მიერ და ბერძნებითვეა დასახლებული. სხვაობა უფრო მკვეთრი და ნათელი შეიქნება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს ბერძნული ახალშენები სავსებით დამოუკიდებელნი იყვნენ იმ ცენტრისგან, საიდანაც ბერძენთა გარკვეული კოლექტივი გასახლდებოდა. ახალშენი არც პოლიტიკურად და — ასე გასინჯეთ —

არც ეკონომიურად არის დამოკიდებული ცენტრისგან. თუ ცენტრსა და მის ახალშენს შორის რაიმე კავშირი მაინც არსებობს, ეს არის მხოლოდ სარწმუნოებრივ და ზნეობრივ საფუძვლებზე წარმოშობილი კავშირი, რომელიც გამოიხატება მართლედნ იმ ყურადღებასა და პატივისცემაში, რომელსაც ამჟღავნებს ახალშენი თავის ცენტრის მიმართ. მოკლედ: ურთიერთობა ახალშენსა და ცენტრს შორის დედაშვილურია და შეპყვლია ასეთი ურთიერთობის შედეგად წარმოცენდა კიდევ ცენტრის სახელდება მეტროპოლიად (μῆτροπολις) ანუ დედაქალაქად (μῆτερ — დედა, πόλις — ქალაქი). რასაკვირველია, ეს ოდნავადაც არ ნიშნავდა იმას, რომ „დედაშვილური“ ურთიერთობა, რაიც აბლავდა ახალშენს წარმოქმნის პირველ ხანებში, უცვლელი დარჩებოდა შემდეგი დროისთვისაც.

რამდენად პოლიტიკურად დამოუკიდებელი იყო ბერძნული ახალშენი თავის მეტროპოლიისგან, რამდენად თანასწორი უფლებით იყვნენ მოსილნი ერთი და მეორეც ურთიერთ მიმართ ანუ, ბერძნული სპეციალური ტერმინი რომ ვიხმართ, რამდენად იყო მათ შორის დაცული იზოპოლიტია (ισοπολιτεια), — ამას საუცხოოდ გვიჩვენებს 1903 წ. მილეტის დელფინიონში აღმოჩენილი შემდეგი წარწერა, რომელიც მიეკუთვნება ალექსანდრე მაკედონელის ხანას:

„ქვემოთ აღნუსხულია მამობრივი დადგენილებანი ოლბიოპოლიტებისა და მილეტელებისთვის. მილეტელი ქალაქ ოლბიაში შესწირავს მსხვერპლს ისევე, როგორც ოლბიოპოლიტი, იმავე საკურთხევლებზე და დაიშვება იმავე სალოცავებში, იმავე საფუძვლებზე, რაც აქვთ ოლბიოპოლიტებს. მილეტელები სარგებლობენ ატელიათი¹ იმავე საფუძვლებზე, რითაც ისინი წინათაც სარგებლობდნენ. უკეთუ მილეტელი მოისურვებს შეასრულოს (ოლბიაში) სახელმწიფო თანამდებობანი, დაე გამოცხადდეს საბჭოში; და რა აღირიცხება, დაე შეასრულოს ეს თანამდებობანი და (მაშინ) ვალდებულ იქნეს, სხვა (ოლბიელ) მოქალაქეებთან ერთად, იხადოს ხარკი. დაე მას ჰქონდეს პროედრიის² უფლება, უფლება მონაწილეობისა ასპარეზობა-შეჯიბრებებში, დაე აღავლინოს ლოცვა მოსახსენებელ დღეებში იმავე საფუძვლებზე, როგორც იგი ამას იქმოდა მილეტში. უკეთუ მილეტელს ექნება დავა ოლბიაში, დაე ისარგებლოს მან მართლმსაჯულებით და მიიღოს გადაწყვეტილება ხუთი დღის ვადაში სასამართლოს იმ განყოფილებაში, სადაც ირჩევა

¹ ἀτελεια — თავისუფლება გადასახადთა შეტანისაგან, სახელმწიფო ბეგრისაგან და მისთ.; საერთოდ შეღავათი, უპირატესობა.

² προεδρία — თავმჯდომარეობა, პირველი ადგილი საბჭოში, თეატრში და მისთ.; ერთობ საპატიო ადგილი.

მოქალაქეთა შორისი საქმეები. დაე ყველა მიღებული სარგებლობდეს ატელიათი იმათ გარდა, ვისაც მოქალაქეობის უფლებანი აქვთ სხვა ქალაქში, მონაწილეობს მის მმართველობასა და სასამართლო დაწესებულებებში. სწორედ ამგვარადვე დაე ოლბიოპოლიტებიც მიღებულ სარგებლობდნენ ატელიათი და საერთოდ მათ მიღებულ იმგვარადვე ჰქონდეთ ის უფლებები, როგორც მიღებულებს აქვთ ქალაქ ოლბიაში“.³

ეს დოკუმენტი ისეთი მშვერმეტყველებით მოწმობს ოლბიასა და მის მეტროპოლიას — მიღებს შორის იზოპოლიტიას ანუ თანასწორუფლებიანობას, რომ კომენტარი ზედმეტად არის მისაჩნვეი. ოღონდ იმასაც დაესძნეთ, რომ ასეთი იზოპოლიტია ამ ორ ქალაქს შორის დამყარდა არა ალექსანდრე მაკედონელის დროს მართო, რაც დაუკვირვებლობით ადამიანმა შეიძლება ახსნას ოლბიასთვის შექმნილი ხელსაყრელი კონიუქტურით დოკუმენტის დაწერის მომენტში, არამედ იგი (იზოპოლიტია) არსებობდა წინათაც. ამას გვაფიქრებინებს ორი-რამ: 1) პეროდოტე, მოგვითხრობს რა სკვითების მეფის სკილეს ელინურ ჩვევა-მიდრეკილებათა შესახებ და იმაზე, თუ როგორ ელინურად იქცეოდა ბორისტენელების (ოლბიელების) ქალაქში ყოფნისას, ამბობს, რომ ბორისტენიტები (ოლბიოპოლიტები) თავის თავს მიღებულებს ეძახიანო; ეს კი უნდა გავიგოთ, როგორც იზოპოლიტია ამ ორ ქალაქს შორის⁴.

2) გარდა ამისა, თვითონ განხილული დოკუმენტიც ადასტურებს, რომ იზოპოლიტია უფრო წინანდელი დროისაა, საფიქრებელია, ოლბიას დაარსების დროისაც კი. აქ, ამ წარწერაში, ნათქვამია: *τῶν πατρῶν, ἀπὸ αὐτῶν καὶ πατρῶν* ἦσαν, ე. ი. „და მამაბაბეული (ძველისძველი) წესები, რანიც უწინაც არსებობდნენო,“ რაც ადასტურებს იზოპოლიტიის უწინდელობას.

სავსებით განსხვავებულ სურათს გვაძლევს ბერძნული ახალშენის მეორე სახეობა — ემპორიონი. ემპორიონი იყო სავაჭრო ფაქტორია, რომელიც არსდებოდა უცხო ქვეყანაში სავაჭრო მიზნით, უმთავრესად იქიდან საჭირო ნედლეულის გამოსაზიდად. წინააღმდეგ აპოიკიისა, ემპორიონი მოკლებული იყო პოლიტიკურსა და ეკონომიურ დამოუკიდებლობას და უფლებრივად სავსებით დამოკიდებული იყო მეტროპოლიაზე. ემპორიონის დაარსებისას მიზნად ჰქონდათ განსაკუთრებით ვაჭრობა, რომლის მოწესრიგებას ხელს უწყობდა მთელი რიგი ღონისძიებანი, მაგალითად, მეზღვაურების განთავისუფლება სამხედრო სამსახურ-

³ С. А. Жебелев, Милет и Ольвия. Известия Ак. Наук СССР. 1929, № 6, 427—428, შრდ. ВДИ, 1939, № 3, 264—265.

⁴ პეროდოტე, წ. IV, თ. 78.

რისაგან, ზომა-წონის რეგულირება, აგრეთვე სავაჭრო სამართლის გამომუშავება, პროქსენოსის საპატიო თანამდებობის დაწესება, რომლის ფუნქციები მოგვაგონებენ ჩვენი დროის კონსულის ვალდებულებათ, და მისთანა სხვა. სწორედ ასეთი ტიპის ბერძნულ ახალშენს წარმოადგენდა ჩვენი ფაზისი, რომელსაც ემპორიონად იხსენიებს არაერთი ავტორი.

მაგრამ, როგორც მოვიხსენიეთ, ორი ზემოთ აღნიშნული ტიპის გარდა იყო კიდევ ბერძნული ახალშენის მესამე სახეობა — კლერუხია. მისი მოსახლენი ანუ ბერძნულად კლერუხები რჩებოდნენ იმავე მეტროპოლიის მოქალაქეებად, რომელმაც კლერუხია დააფუძნა. კლერუხიათა დაარსების პრაქტიკას ჩვენ ვხედავთ მარტო ათენის მხრივ, რომლის უძველესი კლერუხია დაარსდა VI საუკუნეში კუნძ. სალამინზე. სალამინის კლერუხია გვირკევეს საერთოდ ყველა კლერუხიის პოლიტიკურ ფიზიონომიას, მის თავისებურებას. აქაური მოსახლენი ისევე, როგორც თვითონ ათენელები, მოვალენი იყვნენ ეხადათ გადასახადები, სამხედრო ბეგარა, მათ უნდა ეცხოვრათ სალამინზე და არ შეეძლოთ იჯარით გაეცათ მათთვის მიზომილი მიწის ნაკვეთები, ვიანიდან ეს ნაკვეთები მხოლოდ მეტროპოლიის საკუთრებას შეადგენდა და მათ ეძლეოდათ მარტოდენ დამუშავებისა და მოხმარებისათვის. როგორც სალამინისას, ისე სხვა ათენურ კლერუხიებს, მართალია, ჰქონდათ თავისი მართვა-გამგეობის ორგანოები და, საერთოდ რომ ითქვას, თვითმართველობაც გააჩნდათ, მაგრამ მათი უზენაესი გამგებლობა მაინც ისევ ათენელების ხელში იყო, რომელნიც ამ თავის უფლებას ახორციელებდნენ სპეციალური და ფართო უფლებით აღჭურვილი პირის — *ἐπιμεληται*-ის ანუ მზრუნველის — საშუალებით. კლერუხიათა დაარსებას მთავარ მიზნად ჰქონდა მოკავშირეებზე ათენელების ბატონობის განმტკიცება და ამას გარდა ისიც, რომ შეემსუბუქებინათ უღარიბეს მოქალაქეთა მდგომარეობა, შეემცირებინათ პროლეტარების რიცხვი და სხვა. რადგან კლერუხიების კეთილდღეობა ხდებოდა მოკავშირეთა ხარჯზე — კლერუხიები ეწყობოდა მათ მიწა-წყალზე — ეს ბუნებრივად იწვევდა მოკავშირეთა უკმაყოფილებას და ხშირად სიძულვილსაც კი კლერუხიების მიმართ და სწორედ ამითი შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ 377/376 წელს ათენის მეორე საზღვაო კავშირის დაარსებისას ათენელებმა ოფიციალურად დაივალდებულეს თავი აღარ ეგზავნათ მოკავშირეთა ტერიტორიაზე თავიანთი კლერუხიები.

ახალშენების დაარსებას თან სდევდა სხვადასხვა წესების შესრულება და გარკვეული ფორმალობანი. მაგალითად, კოლონიის დაარსებამდე შეეკითხებოდნენ ხოლმე რომელიმე სამისნოს და, როცა მიიღე-

ზდნენ დადებით პასუხს, მაშინ ის პოლისი, რომელიც აარსებდა ახალშენს, ირჩევედა მის ხელმძღვანელს ანუ სιკსოჩ-ს. იყო ისეთი შემთხვევებიც, როცა სიკსოჩ-ს ირჩევენ თვითონ ახალმოშენნი. ასეთი პირის მოვალეობას შეადგენდა: საახალშენო ტერიტორიის ნაკვეთებად დაყოფა და განაწილება ახალმოშენეთა შორის, შემდეგ — ახალშენისათვის ძირითად დებულებათა გამომუშავება, რასაც შეიძლება კონსტიტუცია ვუწოდოთ და რაც იწერებოდა განსაკუთრებით საამისოდ შედგენილ დოკუმენტში.

როდის დაიწყო ბერძენთა კოლონიზაცია, ამის დანამდვილებით თქმა ძნელია. ის კი შეიძლება ითქვას, რომ პირველ ხანებში მას არ ჰქონდა ორგანიზებული, გეგმიანი სახე; ასე რომ ამ დროის მიმართ ტერმინ „კოლონიზაციის“ ხმარება მხოლოდ პირობითად შეიძლება. ეს იყო უფრო სამიწათმოქმედო ხასიათის გასახლება, რომელსაც მიზნად ჰქონდა საკუთრივ საბერძნეთის ქარბი მოსახლეობისათვის ახალი მიწები მოეპოვებინა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ მას ექნებოდა თარეშისა და შეიარაღებული ექსპედიციის ხასიათი.

უძველესი დროის კოლონიზაცია კარგა ხანს გრძელდებოდა. ისიც დასაშვებია, რომ სანამ ბერძნები მცირე აზიის ნაპირებს მოეფინებოდნენ, მანამდე მათ უნდა დაეჭირათ ჯერ ეგეოსის ზღვის კუნძულები. რაც შეეხება მცირე აზიას, საფიქრებელია, რომ აქ ბერძენთა მასობრივი დასახლება შეუძლებელი თუ არა, საძნელო საქმე მაინც იყო იმ დრომდე. სანამ აქ ძლიერად გრძნობდა თავს ხეთების სამეფო, რომელიც თავის ტერიტორიაზე უცხო ელემენტს არ დაუშვებდა. ბერძნული ელემენტის გაჩენა და გამრავლება მცირე აზიის ტერიტორიაზე უფრო შესაძლებელი გახდებოდა მარტო მაშინ, როცა ხეთებმა დაჰკარგეს თავიანთი ძლიერება. ეს კი მოხდა, როგორც ვიცით, 1100-იან წლებში, XII საუკუნის მიწურულში, როცა ასირიის მეფემ ტიგლათ-პილასარ I გააცამტვერა მუსკების მეთაურობით შექმნილი მცირე აზიის ფედერაცია და მოწინააღმდეგეთა დიდი რიცხვი ტყვეებად წაასხა. ამ თარიღს — XII საუკუნეს — უდგება არქეოლოგიური მონაცემებიც: მილეტის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ნივთებს შორის არ მოიპოვება ამ საუკუნეზე ადრინდელი.

ბერძენთა კოლონიზაციის ისტორიაში ახალი ხანა VIII—VI საუკუნეებზე მოდის, როცა ახალმოშენეობის ტემპები ძლიერდება, რაც დაკავშირებული იყო იმ ეკონომიურ გადატრიალებასთან, რომელიც მოხდა დროის ამ მანძილზე.

ეს ის დროა, როცა, ედ. მეიერის სიტყვით, „ისახება ბერძენთა ვაჭრობა და მიწისა და საქონლის მფლობელობა წინა ადგილს უთმობს სიმდიდრეს, ვაჭრობის საშუალებით რომ შეიძინება. იონიურ ქალაქებ-

ში კომერციული ინტერესები VIII საუკუნეშივე უკვე გაბატონებულ ინტერესებს წარმოადგენენ⁴⁵. მაინც VIII საუკუნეში კოლონიზაციის ტემპები შედარებით ისევ ნელად მიმდინარეობს, VII საუკუნეში კი იგი აღწევს თავისი ძლიერების უმაღლეს წერტილს, ხოლო VI საუკუნეში, მეტადრე მისი მეორე ნახევარში, ეს ტემპები უკვე ნელდება, რაც შეიძლება აიხსნას იმით, რომ ამ ხანებში აღმოსავლეთში წარმოიქმნება ძლიერი ირანის სამეფო აქემენიდების მესვეურებით, რომელიც აქ წინ ელობება ბერძენთა ექსპანსიას, ხოლო მეორე მხრით დასავლეთში ამ ექსპანსიას აფერხებს კართაგენი ეტრუსკებთან შეკავშირებით.

ჩვენი თემისთვის ეს მეტად მნიშვნელოვანი მომენტი ბერძენთა კოლონიზაციის ისტორიაში, რადგან სწორედ ამ ხანას — VIII-VI საუკუნეებს — ემთხვევა ჩვენი კვლევის ობიექტის — ქალაქ ფაზისის — დაარსება. ამას ვვარაუდობთ შემდეგ მოსაზრებათა ძალით. VII საუკუნე საბერძნეთის ისტორიაში ხასიათდება ფულადი მეურნეობის შექრით და ამის პარალელურად ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებით. სწორედ ამით აიხსნება ისიც, რომ ამ ხანებში დაარსებული ბერძნული ახალშენები უმთავრესად სავაჭრო ახალშენებია. მეორე მხრით, რამდენადაც ქ. ფაზისი ბერძნების სწორედ ემპორიონს წარმოადგენდა ანუ სავაჭრო ფაქტორიას, მისი დაარსებაც უნდა მომხდარიყო დაახლოებით ამ ხანებში.

გუბრუნდებით რა კოლონიზაციის საკითხს, სურათის სრულყოფის მიზნით საჭიროდ მიგვაჩნია ისიც აღვნიშნოთ, რომ მეტ შემთხვევაში კოლონიათა დაარსების დროს ბერძნები მაგრად იცილებდნენ ფეხს მარტო ზღვის სანაპიროებზე, თვითონ უცხო ქვეყნის სიღრმივ კი არ შედიოდნენ, მეტადრე მაშინ, როცა სამიწათმოქმედო ტიპის კოლონიას კი არ აფუძნებდნენ, არამედ მხოლოდ სავაჭრო ფაქტორიას. აქ დაფუძნებისთანავე ბერძნები აცხოველებდნენ მკვიდრ მოსახლეობასთან აღებ-მიცემობას, ილებდნენ მისგან საჭირო ნედლეულს, ხოლო სანაცვლოდ აძლევდნენ თავიანთი წარმოების იმ საგნებს, რის მოთხოვნილებაც ჰქონდა ადგილობრივ მცხოვრებლებს. ამ მხრივ ემპორიონები ძალიან უწყობდნენ ხელს მათთან კავშირის დამყარებაში. ძნელი დასაწვებია, რომ კოლონიზაციის ამ ეტაპზე რომელსაც ჩვენ ეხლა ვიხილავთ, VIII—VI საუკუნეებში, ბერძენთა ახალმოშენობას ჰქონდა ყაჩაღური თარეშისა ან კიდევ შეიარაღებული ექსპედიციის ხასიათი, როგორიც უთუოდ ექნებოდა კოლონიზაციის ადრეულა ხანას. ეს იმიტომ, რომ ახალმოშენეთა რიცხვი, რაგინდ დიდი ყოფილიყო, მაინც ნაკლები იქნებოდა მკვიდრ მოსახლეობაზე და მათი,

ახალმოშენების, აქ გამარჯვება და ბატონობა, შეიარაღებული ძალით დამყარებული, ხანგრძლივი და მტკიცე ვერ იქნებოდა. ამიტომაც საე-სებით საფიქრებელია, რომ სავაჭრო მიზნით დაარსებული ახალშენების მეცადინეობა უფრო იქითკენ იქნებოდა წარმართული, რომ დაემყა-რებინათ ორივე მხარისთვის — მოსული ელემენტისა და მკვიდრი მო-სახლეობისათვის — მისაღები *modus vivendi*; და თუ კოლონისტები ამ მკვიდრთა ექსპლოატაციას აწარმოებდნენ თავიანთი ინტერესების შესაბამისად, თვითონ ეს მკვიდრნი მცხოვრებნიც, მეტადრე მათი ზედა ფენები, ახერხებდნენ მოსულთაგან ერთგვარი სარგებლობის მიღებას. ასეთი ურთიერთობის შედეგი იყო ის, რომ მოსული ბერძნები დრო-თა განმავლობაში მკვიდრ მოსახლეობაში ითქვიფებოდნენ, ირეოდნენ და იყო შემთხვევები, როცა მკვიდრი ელემენტი მოსულ ბერძნებზე გაბატონებასაც კი ახერხებდა. ამის სურათს ვხედავთ შავიზღვისპირა კოლონიებში, კერძოდ ტომისში (ეხლა კიუსტენჯია, დობრუჯაში), სა-დაც ოქტავიანე ავგუსტომ (30 წ. ძ. წ. — 14 წ. ახ. წ.) ექსორიად გაგ-ზავნა სახელოვანი რომაელი პოეტი ოვიდიუს ნაზონი, ის თავს *Tristia*-ში ანუ სამწუხარო სიმღერებში გულშემზარავად, სხვათა შორის, ასეთ სიტყვებს წერს:

„ცოტას-ღა შერჩა ბერძნული ენის ნაშთები და ესეც კი ბარბარო-სული შეიქნა გეტურ ბგერათა ზეგავლენით. ამ ხალხში ერთი კაციც კი არაა ისეთი, რომელიც შემთხვევით მოახერხებდა რამდენიმე უბრალო (ჩვეულებრივი) სიტყვის თქმას ლათინურად. თვითონ მე, რომაელი მგოსანი, — მუზანო, მაპატიეთ! — იძულებული ვარ მეტწილად სარმა-ტულად ვილაპარაკო.

სირცხვილით გამოცეცდები, რომ დიდი ხნის უჩვეულოს მე თვითონ უკვე ძლივს მომიძებნია ლათინური სიტყვები. ეჭვი არა მაქვს, რომ ამ წიგნაკშიაც მცირე არაა ბარბაროსული გამოთქმანი“.

ასე ძლიერი ჩანს ასიმილაციის ძალა დროთა მანძილზე.

---

* *Tristia*, lib. V, c. 7. В. В. Л а т ы ш е в, Известия древних писате-лей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (ქვემოთ ყველგან შემოკლებით: SC), т. II, в. I, стр. 88.

ფაზისის დაგეგმვა პოლისი მიწები

VIII — VI სს. ბერძნების კოლონიზაცია გამომდინარეობდა სხვადასხვა პოლისისგან. ასეთ პოლის-მეტროპოლიათა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: მილეტი, კორინთო, მეგარა, ევბეის ქალაქი და სხვ. საკოლონიზაციო ტალღა, ამ პოლისებისგან გამომდინარე, სხვადასხვა გეზით მიიმართებოდა: დასავლეთით, სამხრეთით და აღმოსავლეთით, მეტადრე კი ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ჩვენ უფრო გვიანტერესებს უკანასკნელი გეზი, რომელსაც მოყვევართ შავი ზღვისკენ და კერძოდ ქალაქ ფაზისისკენ, ჩვენი კვლევის ობიექტისკენ. ვინ, რომელი ბერძნული პოლის-მეტროპოლის ტალღამ გადმოსტყორცნა თავისი თვისტომნი საქართველოს კიდეებზე?

მეტროპოლია. რომელმაც დაასახელა ქალაქი ფაზისი, ეს ბერძნული კოლონია ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე, იყო ბერძნულ პოლისებს შორის ცნობილი, ეკონომიურად ძლიერი და კულტურულად სახელოვანი მილეტი, მცირე აზიის სანაპირო ქალაქი. ამ ისტორიულ ფაქტს ადასტურებენ კლასიკური დროის ავტორები. პირველ ყოვლისა შეიძლება დავასახელოთ თხზულება *περί πολιτεῶν* (სახელმწიფოთა შესახებ), რომლის ავტორობა მიეწერება ფილოსოფოსთა — პლატონისა და არისტოტელეს — მოწაფეს ჰერაკლიდეს პონტოელს (მაშასადამე, ძველი წელთაღრიცხვით IV ს. პირა) და რაიც, ზოგიერთთა აზრით, უნდა წარმოადგენდეს უფრო გვიანდელ კომპილაციას: ერთნი მიაკუთვნებენ პტოლემეს ფილომეტორის (181 — 144) თანამედროვეს ჰერაკლიდეს ლემბოსს, სხვანი კი მას თელიან შუასაუკუნეთა დროინდელ კრებულად ჰერაკლიდეს თხზულებათა ნაწყვეტებისას. აი ამ თხზულების XVIII მუხლში, რომელსაც სათაურად აქვს *ἡ φάσις* (ფაზისელთა სახელმწიფოს შესახებ), ჩვენ ვკითხულობთ, რომ ფაზისზე თავდაპირველად ცხოვრობდნენ პენიოხები, მერე კი მილეტელები¹.

¹ SC, I, 2. 447.

მეორე ავტორი ლათინური თხზულების — De chorographia — პომპონიუს მელა (ჩვ. წ. I საუკ. 40-იან წლებში) მეტად ძვირფას ცნობას გვაწვდის ფაზისის დაარსების შესახებ. ის წერს, რომ მდ. ფაზისის თანამოსახლე ქალაქში კოლონია დააფუძნა თემისტაგორა მილეტიელმა.²

პოეტ თეოკრიტეს სქოლიასტიც აღნიშნავს, რომ ფაზისში ცხორობენ მილეტიდან გადმოსახლებული ელინებიო.³

პერიპლუსის ანონიმიც (V ს. ჩვ. წ.) ადასტურებს, რომ ფაზისის მარცხენა ნაპირას ძვეს მილეტიელების აგან დაარსებული ბერძნული ქალაქი, ფაზისად წოდებულიო.⁴

VI საუკ. მწერალი სტეფანე ბიზანტიელიც ამოწმებს, რომ ქ. ფაზისი მილეტიელების დაარსებულიო.⁵

ასეთ ავტორიტეტულ მოწმობათა შემდეგ სავსებით ეჭვიმუტანელად დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს ის ისტორიული ფაქტი, რომ ქალაქი ფაზისი დაარსებული და დასახლებული ყოფილა მილეტიელების მიერ და რომ I საუკუნეში ცნობილი ყოფილა ამ ქალაქის დამაარსებლის — თემისტაგორა მილეტელის — სახელიც კი.

ამგვარად: რამდენადაც უდავოა მილეტის უშუალო მონაწილეობა ჩვენი საკვლევი ქალაქ ფაზისის დაარსებაში, იმდენად ბუნებრივად საჭირო ხდება ზერელედ მაინც თვალი გადავაგვლით ამ ქალაქ მილეტსა და მის ისტორიულ სვე-ბედს, ვინაიდან მეტროპოლიის სპეციფიკა ერთგვარ გავლენასა და კვალს დასტოვებდა თავის კოლონიაზე, რაც ჯერჯერობით სათანადო მასალის უქონლობის გამო, სამწუხაროდ, არაა გამოვლინებული. მილეტზე მით უფრო მიტომ გვმართებს შეჩერება, რომ სწორედ მას ეკუთვნის მთავარი როლი საერთოდაც ჩვენთვის მახლობელი შავი ზღვის სანაპიროების კოლონიზაციაში.

მილეტის დაარსება, ევსევის ქრონიკის თანახმად, თარიღდება 1087 წლით (ძვ. წ.), რაც, მართალია, ემთხვევა ხეთების სამეფოს დაცემის შემდგომ ხანას, როცა მართლაც შესაძლებელი შეიქმნებოდა უცხო ელემენტის მცირე აზიაში გაჩენა და დამკვიდრება, მაგრამ მაინც ჰიპოთეზურად არის მისაჩნევი. უფრო საფიქრებელია, რომ მილეტი დასახლებული თარიღის მომდევნო ხანებში დაარსდა. იგი ითვლება ათე-

² SC, II, 1, 117.

³ SC, I, II, 397.

⁴ SC, I, 1, 274.

⁵ SC, I, 1, 268; ს. ქაუხიშვილი, გეოგრაფიკ. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ (შემდეგში ყველგან: G.) ტ. III, გვ. 286.

ის კოლონიად⁶. მისი გეოგრაფიული მდებარეობა მდ. მეანდროსის შესართავის გადასწვრივ ლატმოსის ყურის პირას მეტად მარჯვე იყო აქაურ მოსახლეთა შორის ზღვაოსნობის აღრევე განვითარებისათვის: იგი გაშენდა კონცხზე, რომელსაც ჰქონდა ოთხი ნავსადგური, დაცული მათ წინ მდებარე კუნძულებით: ლიდეთი, დრომისკოთი და პერნეთი. ქალაქის აღმოსავლეთით გადაჭიმული იყო ფართო ველი, მეტად ვარდის სახნავ-სათესად, ვენახებისა და ხილეულის გაშენებისათვის, ხოლო ზედ მისდევდა მშვენიერი საძოვრები. ამიტომაც იყო მიღებული აქაურობის მიერ მისი მესაქონლეობით, მეტადრე მეცხვარეობით. აქაური მატყლის ქსოვილები ფართოდ და საყოველთაოდ იყო ქებული ძველ სამყაროში. საკმაოდ დიდად იყო აქ განვითარებული კერამიკული წარმოება: აქაური ვაზები ფართოდ ვრცელდებოდა ყველგან, სანამ ათენის მეტოქეობა მის ნაწარმს გამოსდევნიდა.

მაგრამ მიღების ეკონომიური კეთილდღეობის საფუძველს ეს კი არ შეადგენდა, არამედ ვაჭრობა, ფართო აღებ-მიცემობა. ამას გვიდასტურებს არქეოლოგიურ გათხრათა შედეგი, რასაც 1899 წლიდან აწარმოებდნენ ვიგანდი და მისი თანამშრომლები. აღმოჩენილია, სხვათა შორის, ორი ქულბაქი, რომელთაგან უფრო მოდიდოს, სამხრეთ მხარეს რომ იყო, გარშემო შემოვლებული აქვს ორსართულიანი სეცტნარი, დორიულ სტილზე აგებული, და მალაზიები, ეს ნათელჰყოფს აქ ვაჭრობის განვითარებას, მის ფართო მასშტაბს. აქვეა ნახული კარგად მოწყობილი ბელეები, სარდაფები; აქვეა მშვენიერი ნიმფეიონი შადრევნიანი აუზით და წყლის მილებით, გიმნაზიონი, თერმები, საბჭოს შენობა — ბულევეტერიონი თავისი მოხდენილი მისაველებით ანუ პროპილეონებით, წინა ეზოთი და სხვა ამგვარი. განსაკუთრებით შესანიშნავია თეატრის შენობა, რომელიც 30 ათას მაყურებელს იტევდა.

მაგრამ მიღები მარტო ეკონომიური წელმაგრობით და თავისი კეთილმოწყობილობით როდი ყოფილა ცნობილი. არა, იგი ამასთანავე ერთად განთქმულია, როგორც დიდი ინტელექტუალური ცენტრიც. ამას მოწმობს, სხვა დანარჩენსაც რომ დავეთხოვოთ, ისიც, რომ სწორედ ეს ქალაქი ითვლება ანტიკური ფილოსოფიის დედა-კერად, ვინაიდან ბერძნული ფილოსოფიის პირველი სტადია, ეგრეთწოდებული „ნატურ-ფილოსოფია“ სწორედ აქ გაჩნდა და გაიფუტრჩხა: მისი წარმომადგენლები — თალესი (VII — VI საუკუნეთა მიჯნაზე), ანაქსიმანდრე (დაახლ. 610—546 წლებში) და ანაქსიმენე (VI ს.), ანაქსიმანდრეს მოწა-

⁶ ჰეროდოტე, წ. V, თ. 97, ამიანე მარცელინი (ჩვ. წ. IV საუკ. მწერალი), SC, II, 2, გვ. 325. ეფორზე დამყარებით სტრაბონი მიღებს თვლის კრეტეს კარიელების ახალშენად. XII, 8, 5, XIV, I, 6.

ფე, სამივენი მილეტიდან იყვნენ (სტრაბონი, წ. XIV, I, 7). ეს შემთხვევითი მოვლენა როდია: ძველ აღმოსავლეთთან მჭიდროდ დაკავშირებულ ქალაქში ყველა წინა პირობა არსებობდა ფილოსოფიის განვითარებისათვის. მილეტელებივე იყვნენ ისტორიკოსთა წინამორბედნი ლოგოგრაფოსები: ჰეკატე (დაახ. 549—479 წწ.), კადმოსი (მიულერს მისი არსებობა საეჭვოდ მიაჩნია) და დიონისე, ჰეკატეს უმცროსი თათანამედროვე, რომელსაც ზოგიერთი მიაწერს *ἱστορίων* *εἰσαγωγή*-ის ავტორობას.

ზემოთ ხსენებული თაღეს მილეტელივე ითვლება ბერძნული ბუნებისმეტყველების ფუძემდებლად. ის იყო რომ ქაოსურ მასას, რომლისგანაც სამყარო წარმოიქმნა, „წყალს“ უწოდებდა.

მილეტშივე ჩაისახა „იონიური“ გეოგრაფიული სკოლა, რომლის წარმომადგენლები სიტყვებით „ასია“ და „ევროპა“ აღნიშნავდნენ ხმელეთის იმ სხვადასხვა ნაწილებს, ერთმანეთისგან რომ განიყოფებოდნენ ხმელთაშუა და შავი ზღვებით. და სწორედ იმავე თაღესის მოწაფეს მიაწერს ტრადიცია ერთბაშად პირველი გეოგრაფიული რუკის შედგენას⁷. რომ მილეტთან არის დაკავშირებული გეოგრაფიული რუკის დასაბამი, ამას მოწმობს ისტორიკოსი პეროდოტე. იგი მოგვითხრობს რომ ირანის საწინააღმდეგოდ დახმარების სათხოვნელად 500/499 წ. სპარტაში ჩასული არისტაგორა მილეტელი სპარტის წარმომადგენელს კლეომენს ესაუბრებოდა ხელში სპილენძის რუკით, სადაცო — განაგრძობს პეროდოტე „ამოჭრილი იყო მთელი დედამიწის წრე, მთელი ზღვა და ყველა მდინარე“; თანაც საუბრის დროს არისტაგორა უჩვენებდა კლეომენს რუკაზე, თუ სად ბინადრობდნენ ლიდელები, რომ მათ აღმოსავლეთით ემიჯნავენოდნენ ფრიგიელები, ხოლო ამათ მოსაზღვრედ ითვლებოდნენ კაპადოკიელები, ბერძნებში სირიელების სახელით ცნობილნი.⁸ მონათხრობიდან ნათლად ჩანს, რამდენად ყოფილა VI ს. მილეტელებში გეოგრაფიული ცოდნა გავრცელებული.

ყოველივე თქმული სავსებით გასაგებად ხდის, თუ პეროდოტე რატომ ამბობს, რომ მილეტს „უპირატესი ადგილი ეჭირა იონიაში“ (წ. V, თ. 28) და ეს პოლისი რატომ შეიძლება მცირეაზიელ ბერძენთა ერთგვარ დედაქალაქადაც იქნეს მიჩნეული.

მილეტი VII ს. დასაწყისში პოლიტიკურადაც ძლიერი იყო, ვინაიდან მან თავი დაიცვა კიმერიელთა შემოსევისგან, ხოლო ლიდის ძლიერების ხანაში შესძლო დამოუკიდებლობის შენარჩუნება, დასდო რა

⁷ სტრაბონი, I, I; 11.

⁸ პეროდოტე, წ. V, თ. 49.

ლიდიასთან კავშირი. VII—VI საუკუნეთა მიჯნაზე მილეტში თრასიბულეს ტირანია მყარდება, როდესაც ეს ქალაქი აღწევს თავის უაღრეს აყვავებას. ამ ხანებში ის უკვე სჭრის ფულს *ἥλαξαρν*-ისგან (ეს იყო 4 წილი ოქრო და 1 წილი ვერცხლი), რაც თავისთავადაც საუკეთესოდ მოწმობს ამ პოლისის ვაჭრობის ფართოდ განვითარებას.

ამ ხანას მისდევს კლასობრივი ბრძოლის საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდი (590—540 წწ.), როცა ერთი მეორეს უპირისპირდებიან: მდიდარი მეხომალდენი და ვაჭრები და მეორე მხრით დემოსი, რომელსაც ეკუთვნოდათ მიწათმომქმედები და ხელოსნები. ამ ბრძოლამ უნდა ვიფიქროთ, დაასუსტა მილეტელები და ხელი შეუწყო ირანელების გამარჯვებას, მეორე მხრით ძალაუფლება არგუნა, ჰეროდოტეს⁹ სიტყვით, „იმ პირთ, ვისაც მინდვრები კარგად ჰქონდათ დამუშავებული“, ე. ი. აგარაიებს, შუალა ელემენტს.

500/499 წ. მილეტი აჯანყდება ირანის წინააღმდეგ ტირან არისტაგორას მეთაურობით, რომელსაც ირანი საშინლად ჩაახშობს 494 წელს; ქალაქი მთლად გაცამტვერდა და მერე ისე, რომ მას შემდეგ იგი ვეღარ მოლონიერდა: მისი ნაშთები, ვიგანდმა რომ გათხარა 1906—07 წლებში, მოწმობენ შურისძიების იმ სიმკაცრეს, რაიც გამოიჩინა მის მიმართ დარიოსმა, ირანის მეფემ.

ჩვენ აღარ გავცევით „იონიის ამ თაიგულის“ შემდგომი ბედის თხრობას, ვინაიდან მომდევნო დრო სცილდება ამ პოლისის საკოლონიზაციო ექსპანსიის ხანას, ჩვენ კი დროის მარტო ეს მანძილი გვაინტერესებს, რამდენადაც იგი ემიჯნავება ქრონოლოგიურად ჩვენი ფაზისის დაარსების პერიოდს.

მილეტის ეკონომიური კეთილდღეობა, კულტურული წარმატება და პოლიტიკური ძლიერება საუკეთესო საწინდარი იყო იმისი, რომ მას ფართოდ გაეშალა თავისი საკოლონიზაციო ექსპანსია და აკი, როგორც ვთქვით, მას ეკუთვნის კიდევ მთავარი როლი შავი ზღვის სანაპიროების ბერძნული ახალშენებით ათვისება-დაუფლების საქმეში. მისი ასეთი როლი ცხადი იყო ძველ დროშივე. მაგალითად, სტრაბონი წერს: „ეს ქალაქი (მილეტი) ცნობილია უმთავრესად ახალშენების დიდი რაოდენობით, მიტომ რომ მთელი ევქსინის პონტო, პროპონტიდა და მეტად მრავალი სხვა ადგილი მილეტელების მიერაა დასახლებული“.¹⁰ ან კიდევ: რომის იმპერატორის ნერონის მასწავლებელი და ფილოსოფოსი სენეკა, რომელსაც მოწაფემ სიკვდილის განაჩენი გამოუტანა ჩვ. წ. 65 წელს, 40-იან წლებში სწერდა თავის დედას ჰელვიას: „მილეტმა

⁹ ჰეროდოტი, წ. V, თ. 29.

¹⁰ XIV. 1. 6.

სხვადასხვა მხაოეს მიმოაბნია სამოცდათხუთმეტი ქალაქის მოსახლეობა.¹¹ ამიანე მარცელინი თავის „Res gestae“-ში, რომლის წერასაც ის შეუდგა სამხედრო სამსახურის პიტოვების შემდეგ — 363 წლიდან, სხვათა შორის წერს: „მთელ ამ თვალწვედნელ სივრცეზე (ე. ი. პონტოს ანუ შავი ზღვის ნაპირებზე. — მ. ბ.) მიმოზნეულია ბერძნული ქალაქები, რომელნიც ყველა, მცირედის გამოკლებით, სხვადასხვა დროს დაარსებულია ათენელთა კოლონისტების — მილეტელების მიერ“.¹² პერიპლუსის უსახელო ავტორი ანუ ანონიმი (ჩვ. წ. V საუკუნის დროსა) ამავე აზრს გამოსთქვამს: „(მილეტელებმა) იონიიდან პონტოში მრავალი კოლონია გაიყვანეს“¹³.

მართლაც მილეტელებმა თავისი ახალშენებით მოჰფინეს შავი ზღვის ნაპირები, რომელთა შორის როგორც თვალსაჩინოებს დავასახელებთ მარტო შემდეგთ: აბიდოსს (იგი დაარსდა 670 წ.), სინოპს, რომელმაც თავის მხრივ ორი თვალსაჩინო კოლონია დააფუძნა ტრაპიზონი და კერასუნტი, ტომისს, პოეტ ოვიდიუსის საექსორიო ადგილს, ოლბიას ანუ ბორისტენეს (დაახლ. 644 წ.)¹⁴, თეოდოსიას, პანტიკაპეას, ისტრს, ტირას, ჩვენს ფაზისსა და სხვა მრავალს. რასაკვირველია, საჭიროა აქვე დავსძინოთ, რომ ერთი პოლისი, რაგინდ ძალიანაც ყოფილიყო წელმაგარი და ხალხმრავალი, ვერ შესძლებდა ასეთი დიდი რაოდენობით ახალშენების ჩამოყალიბებას მარტო თავის მოქალაქეთა ჰარპი რიცხვიდან. ამიტომ უფრო ისაა საფიქრებელი, რომ მილეტი ამ ფართო საკოლონიზაციო საქმიანობაში გამოდიოდა ხშირად მხოლოდ როგორც გადასახლების ორგანიზატორი: ამ ქალაქში თავს იყრიდა ყველა გაბედული და უკეთესი მომავლის მოიმედე ელემენტი, რომელიც მერე თვითონ მილეტის მოქალაქეთა ნაწილთან ერთად მიემართებოდა ახალ საბინადრო ადგილას; ეს საახალშენო პუნქტი, ცხადია, მილეტის ხელმძღვანელ წრეებს არა თუ მარტო შეგულისწინებული, არამედ წინასწარ კარგად აწონილ-დაწონილი და შეფასებული ექნებოდათ, თორემ ალალ ბედზე თავის აღება და თვალდახუჭვით გამგზავრება სრულიად უცნობსა და შეუთვალეირებელ ადგილას ყოვლად წარმოუდგენელი და სავსებით შეუწყნარებელია, მით უფრო რომ საბერძნეთში მომხდარი ეკონომიური გადატრიალები, ხანაში, VIII—VI საუკუნეებში, რაზე-

¹¹ SC, II, I, 134.

¹² SC, II, 2, 325.

¹³ SC, I, I, 287.

¹⁴ აკად. ა. ტიუმენიევის სიტყვით ოლბიის დაარსება აქამად თარიღდება უფრო გვიანი დროით — VI საუკ. შუახანებით. იხ. მისი Херсонские этюды, ВДИ, 1938, 2(3), გვ. 259.

დაც ჩვენ თავში ვსაუბრობდით, მეკობრული ხასიათის თარეშები, შეიარაღებული ექსპედიციები უკვე გარდასრულ დროთ ეკუთვნოდნენ. მილეტის ახალშენები კი, მათი დიდი ნაწილი მაინც, როგორც ეს ზოგიერთის მიმართ, მაგალითად, ზემოთ ნახსენებ აბიდოსის ან ნაწილობრივ ოლბია-ბორისთენეს მიმართ, ზუსტად არის დადგენილი, სწორედ ამ VIII—VI საუკუნეთა მანძილზე არსდება. მეკობრული თარეში და შეიარაღებული ექსპედიცია მით უმეტეს მიტომაა გამოსარიცხი, რომ დროის ნაჩვენებ მანძილზე მილეტი, ეს მცირე აზიის სწორუპოვარი სავაჭრო მეტროპოლია, აარსებს სწორედ სავაჭრო ფაქტორიებს უექვევლია თავის სავაჭრო ოპერაციათა გაფართოებისა და ახალი ბაზრების მოპოვების მიზნით, ეს კი შეუძლებელი თუ არა, მეტად გაძნელებული და სამძიმო იქნებოდა მეკობრეობისა და ძალადობის პირობებში. ეს სავსებით შეიძლება ითქვას კერძოდ ჩვენთვის საინტერესო ფაზისის მიმართაც, რომელიც არსებობდა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ემპორიონის ანუ სავაჭრო ფაქტორიის სახით.

III

ბერძნების ურთიერთობა კოლხებთან ფაზისის დაარსებამდე

ეხლახან ჩვენ გამოვთქვით აზრი, რომ ყოველად წარმოუდგენელი და დაუშვებელი საქმე იქნებოდა ემპორიონის დაარსების ინიციატორთა მხრივ საემპორიონო ადგილას კოლონისტები ისე გაეგზავნათ, რომ წინასწარ არ შეეთვალეირებინათ იგი, არ აეწონ-დაეწონათ მისი ვარგისობა და გამოსადეგარობა დასახულ სავაჭრო მიზნებისათვის, არ სცოდნოდათ მისი ავკარგიანობა, ერთობ არ შეესწავლათ იგი ამ თვალსაზრისით. კოლონისტები სათარეშოდ და დასარბევად არ იგზავნებოდნენ საემპორიონო ადგილას, არამედ იმ მიზნით, რომ თავიანთი სავაჭრო ოპერაციები გაეფართოვებინათ, მოეპოვათ ახალი ბაზარი და საერთოდ ადგილობრივ მოსახლეობასთან დაემყარებინათ ისეთი ურთიერთობა, რომელიც საუკეთესოდ უზრუნველყოფდა დასახული მიზნის განხორციელებას და წამოწყებულ საქმეს მისცემდა მყარსა და ხანგრძლივ ხასიათს. რომ ფაზისის ემპორიონის დაარსებამდე ბერძნები მართლაც იცნობდნენ ამ მხარეს, ეს ჩანს თუნდაც არგონავტების თქმულებიდან.

არგონავტების თქმულება, მიუხედავად უამრავი ლეგენდური ელემენტისა, უდავოდ ასახავს რომელიღაც ისტორიულ ფაქტს, უფრო საფიქრებელია ისეთ ამბავს, რომელიც დაკავშირებულია ბერძნებს შორის ზღვაოსნობისა და მეკობრეობის გავრცელებასთან. არგონავტების მოგზაურობა ძველი ამბავია. იგი ჰომეროსამდე უკვე ცნობილია, რაც ჩანს იქიდან, რომ ჰომეროსი თავის „ოდისეაში“ (12,70) არგოს უწოდებს „მრავალჯერ შექებულს“ (ἄριστος πλοῖμας). მეცნიერებაში ის აზრიც კია გამოთქმული, რომ „ოდისეადა“ ნაწილობრივ არგონავტების თქმულების მიბაძვასაც კი წარმოადგენსო.

ვთქვათ, რომ ჰომეროსის არგონავტები არ შეიძლება დავუკავშიროთ კოლხეთის მიდამოებს, მაგრამ ამ კავშირის სასარგებლოდ უნდა ლაპარაკობდეს ის გარემოება მაინც, რომ არგონავტების ამბავს იცნობს მეორე დიდი ბერძენი პოეტი ჰესიოდეს, რომელიც ცხოვრობდა, როგორც ეს ზუსტად დადგენილია, VIII საუკუნეში და თავის

„თეოგონიაში“ (992) ზოგადად იხსენიებს კიდეც ამ ეპოპეის ერთ-ერთ გმირს — იაზონს.

რომ VIII საუკუნეში, საკოლონიზაციო მოძრაობის დაწყების პერიოდში. ბერძნები იცნობენ კოლხეთის მიდამოებს, ამას გვიდასტურებს იგივე ჰესიოდე, რომელიც უკვე იცნობს კერძოდ მდ. ფაზისს, სახელდობრ, ჩამოთვლის რა ოკეანესათვის ტითიასაგან გაჩენილ მდინარეებს, მათ შორის ასახელებს ფაზისსაც. მის იმავე „თეოგონიაში“ ეს შემდეგი სიტყვებით არის გადმოცემული:

„Τῆς δ' Ὀχιάου ποταμὸς ἔκκ' ἐνὶ νηὶ Πηϊὸν τε (VV.337, 340)“¹.

გადაქარბებული და უადგილო კრიტიციზმიც რომ გამოვიჩინოთ მდ. ფაზისის მიმართ და იგი მდ. ჰიპანისთან (ეხლანდელ ყუბანთან), კიდეც რომ გავაიგივეოთ, როგორც ეს სხვა შემთხვევებში ზოგიერთ ძველ ავტორს თითქმის მართლაც აქვს და რაზედაც ჩვენ ცალკე გვექნება საუბარი, მაშინაც კი ხელთ გვრჩება მეორე მდინარე კოლხეთისა ‘Ρήϊα, იგივე ‘Ρίς, ჩვენი დღევანდელი რიონი, და ამგვარად მაინც ურყევი რჩება ის ფაქტი, რომ ჰესიოდეს დროს VIII საუკუნეში — ბერძნები იცნობენ კოლხეთს, რომლის მიწა-წყალზე შემდეგში გაშენდა მილეტელების ემპორიონი-ფაზისი.

გარდა ამისა, იგივე ჰესიოდე მეორე ადგილას წერს, რომ არგონავტები შენავდნენ ფაზისითო, რასაც, აპოლონი როდოსელის სქოლიასტის სიტყვით, ჰეკატე სადავოდ თვლიდა (SC, 1, 2, 435).

დაეუშვათ, რომ აქ ჰარბ ნდობას ვუცხადებთ ჰესიოდეს და ჩვენი დასკვნა მცდარია. მაგრამ ის ფაქტი, რომ ჰესიოდე ორჯერ იხსენიებს ფაზისს (იყოს ეს რიონი, გინდ ჭოროხი, არეზი ან ყუბანი), რომლის სახელს მხოლოდ კავკასიის მდინარეები ატარებენ, სხვა მხრისა კი არა, ხომ მაინც იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ჰესიოდეს თანამედროვე ბერძნები უკვე იცნობენ პონტოს აღმოსავლეთ ნაპირს, კავკასიის ხაპირს. ყოველ შემთხვევაში ის მაინც წარმოუდგენელია, რომ კოლხეთის მეზობლად VII საუკუნეში, 644 წელს, ბერძნები ოლბიას აარსებენ და მახლობელ მხარეს სრულიად არ იცნობენ, მასზე არავითარი წარმოდგენა არა აქვთ, თუნდაც ოლბიელების კოლონისტ ბერძნების მეზობელ მკვიდრთაგან განაგონი.

სხვა უფრო გვიანდელი დროის ავტორებს, რომელნიც კი წერდნენ არგონავტებზე, ჩვენ აღარ გამოვეყილებით (მაგალითად, აპოლონი როდოსელს, ვალერი ფლაქს და სხვათ), დავასახელებთ კიდეც შარტო

¹ SC. 1, 2, 317.

ერთ ავტორს — სახელოვან პოეტს პინდარს (518—442 წლ. დაახლ.), რომელმაც პირველმა ვრცლად გადმოგვცა არგონავტების თქმულება. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ პინდარის დროს (VI—V სს.) და ადრეც ფართოდ ვრცელდება ეს თქმულება, რომ არგონავტების ამბავი იცინა: ჰეკატე მილეტელმა (დაახლ. 549—479 წწ.)², ჰეროდოტეს წინამორბედმა ჰეროდოტემ (დაახლ. 500 წ. ძვ. წ.)³, პელანიკემ (480—395 წწ.)⁴ და თვითონ ჰეროდოტემ (485—423 წწ.)⁵, რომ ცნობილი ესქილე (525—456 წწ.) ტრაგედიასაც კი წერს კავკასიონთან დაკავშირებულ პრომეთეზე, ჩვენთვის უდავო და უეჭველი უნდა დარჩეს ის, რომ ბერძნები ამ ხანებში საკმაოდ დაახლოებული არიან პონტოს აღმოსავლურ კიდეებთან, კერძოდ კოლხეთთან.

არგონავტების საკითხთან დაკავშირებით საჭიროა აღიხიშნოს, რომ ძველადვე ზოგიერთი მწერალი სათანადო კრიტიციზმს იჩეხდა ამ საკითხისადმი და არგონავტების ლაშქრობის ნამდვილ მიზეზად სცნობდა არა ოქროს საწმისს, როგორც ეს თქმულებებში არის შთითებული, არამედ კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრეს. ასეთ შეხედულებას გამოსთქვამდა, მაგალითად, ცნობილი სტრაბონი (ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე), რომელიც წერდა: „ლაპარაკობენ მისან მედეაზე და მ ქიქეენის სიმდიდრეზე. რასაც მქიქეეი⁶ ოქრო, ვერცხლი და რკინა და რაც გვაფიქრებობს ლაშქრობის იმ ნამდვილ მიზეზებს, რომლის გამო წინათ ფრიქსემ მოაწყო ეს ნაოსნობა“⁷ — საგულისხმოა ისიც, რომ სტრაბონს არგონავტების ლაშქრობა მიაჩნია სინამდვილეში მომხდარ ფაქტად, სახელდობრ ის წერს: „გეფიციებით ზევებს, იასონის შორეული მოგზაურობა, ოდისეისა და მენელაოსის მოგზაურობის მსგავსად, მიეკუთვნება იმ ფაქტების რიცხვს, რომელნიც დასტურდება ამჟამადაც კი არსებული ძეგლებით და დამოწმებულია ჰომეროსის ხმით“⁸. რომ მეტი დამაჯერებლობა მისცეს თავის სიტყვებს, იგი ასახელებს ორივე ლაშქრობის — ფრიქსესი და იასონის — დაჰდასტურებელ ძეგლებს: ფრიქსეს ძეგლი კოლხეთისა და ივერიის საზღვარზეა, ხოლო იასონისა, არმენიის, მიდიასა და მათი მეზობელი ქვეყნების მრავალ ადგილას⁹. ასევე დამაჯერებლად ლაპარაკობს არგონავტების ლაშქრობის სინამდვილეობაზე მეორე მწერალი არიანე, რომელიც 134

² SC, 1, 2, 434.

³ ibid.

⁴ SC, 1, 2, 427.

⁵ ჰეროდოტე, წ. 1, თ. 2.

⁶ სტრაბონი, 1 წ. თ. 2, § 39; SC, 1, 1, 94 და შმდ.

⁷ სტრაბონი, 1 წ. თ. 2, § 39, SC, 1, 1, 94 და შმდ.

⁸ იქვე; კიდეც: XI, 13, 10 და 14, 14.

წელს რომის იმპერატორის ადრიანეს (117—138) დავალებით იყო ქ. ფაზისში და თავის მოხსენებაში წერს: „აქვე (ე. ი. ფაზისში) გვიჩვენებენ არგოს ხომალდის ლუზას: რკინის ლუზა მე არ მეჩვენა ძველად, თუმცა თავის სიდიდით ის არ წააგავს ეხლანდელ ლუზებს და მას რამდენადმე განსხვავებული ფორმა აქვს, მაინც, მიუხედავად ამისა, მე იგი მეჩვენა უფრო გვიანდელი დროისად; მაგრამ აქვე მიჩვენეს ქვის რომელიღაც სხვა ლუზის ნამტვრევები, ასე რომ ეს ნამტვრევები უფრო შეიძლება აღამიანმა მიიჩნიოს არგოს ხომალდის ლუზის ნაშთებად“⁹.

სტრაბონისა და არიანეს ასეთი დაბეჭითებითი საუბარი და მსჯელობა არგონავტების ეპოპეის სინამდვილეობაზე ანგარიშგასაწევია და უნდა მოწმობდეს ლაშქრობის ისტორიულობის რეალურობას.

უფრო გვიანა ხანებში თავს იჩენს მეტი კრიტიციზმი არგონავტების ლაშქრობის დედაარსისადმი და, ცდილობენ რა მის უფრო რეალურ გააზრებას, ლაშქრობის მიზანს საკმაოდ ორიგინალურად ხსნიან. მაგალითად, ხარაქს პერგამონელი ამბობს, რომ ოქროს საწმისი ნამდვილად არის ტყავზე ნაწერი ხერხი ოქროს მოპოვებისა და სხვა არაფერი; აი ამ ყურადღების ღირსი ხერხ-საშუალების გულისთვის იყო, მისი სიტყვით, მოწყობილი ლაშქრობა არგოს გემითო (ესტატე თესალონიკლი)¹⁰. დაახლოებით ამავე აზრს გამოსთქვამს „παραδοσια“¹¹-ის ანონიმური ავტორი, რომლის მოღვაწეობის ხანა უცნობია; იგი წერს: „კოლხეთში დაცული ნამდვილად ოქროს საწმისი კი არ იყო (ეს პოეტური მონაგონარი არის), არამედ წიგნი, ტყავზე ნაწერი, რომელიც შეიცავდა იმის აღწერილობას, თუ როგორ შეიძლება ქიმიური ღონეობით (βλάψμας) ოქროს მოპოვება. თანამედროვენი მას საესებით საფუძვლიანად უწოდებდნენ ოქროსას მისგან მიღებული მოქმედების გამო“¹². ჩანს, რომ ხარაქს პერგამონელის დროიდანვე — იგი კი ცხოვრობდა ვარაუდით II ან III საუკუნეში — საზოგადოებას ასეთი გააზრება მოხდენია არგონავტების თქმულებისა.

ვუბრუნდებით რა იმ საკითხს, რომ ბერძნები საკმაოდ იცნობენ ჩვენს კოლხეთს ფაზისის დაფუძნებამდე, საჭიროდ ვცნობთ ამ დებულების ცხადსაყოფად, გარდა ზემოთ აღნიშნულ ცნობებისა, დევასახელოთ კიდევ ფაქტები უკვე ნივთიერი კულტურის დარგიდან. ჩვენ ვგულისხმობთ იმ ორიოდ კურჩელს, რომელნიც მიეკუთვნებიან ძვ. წელთაღრიცხვით VI საუკუნის მეორე ნახევარს. ერთი მათგანი ნაპოვნია ათენში, წარმოადგენს შავფიგურიან ჰიდრიას, დაცულია ბერლინის მუზეუმში და შეიცავს მეტად საგულისხმო და ჩვენი დებულებისათვის მნიშვნელოვან სიგნატურას შემდეგი სახისას: „Χάρις μ' εποίησεν“¹³, რაც

⁹ ა რ ი ა ნ ე ს პ ე რ ი პ ლ უ ს ი, 10; SC, I, I, 221.

¹⁰ SC, I, I, 203—204.

¹¹ SC, I, 3, 893.

¹² CIG, IV, 8239.

ნიშნავს: „კოლხმა მე გამაკეთა“. ბერძნული $\chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\alpha$ -ს შენაცვლება $\chi\acute{\iota}$ -ეთი იშვიათი არ არის. ანალოგიურ მოვლენას ვხვდებით ხერიმონისეულ ეფროსინეს საფლავის ქვაზედაც, სადაც მისი სადაურობა ასევე $\chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\alpha$ -ით არის აღნიშნული¹³ ნაცვლად $K\acute{\alpha}\lambda\alpha\alpha$ -ა. ან კიდევ: შავფიგურიან პინაკზეც $\Sigma\alpha\mu\acute{\alpha}\varsigma$ -ის მაგიერ წერია $\Sigma\chi\mu\acute{\alpha}\varsigma$ ¹⁴. მსგავსადღე გვხვდება $\chi\alpha\tau\nu\iota\alpha$ $K\alpha\mu\nu\iota\alpha$ -ს მაგიერ¹⁵ ან კიდევ $K\alpha\mu\iota\sigma\alpha\tau$ $\chi\alpha\tau\epsilon\pi\iota\sigma\alpha$ -ის ნაცვლად¹⁶. ამრიგად ჩვენი პიდრიის სიგნატურაში ასოთა შენაცვლება კანისა ხანით ოსტატის სადაურობას საექვოდ ვერ ხდის: იგი კოლხია უდავოდ.

გარდა ამისა, არის მეორე ძეგლიც, ასევე ათენში ნაპოვნი, აძფორა, რომელსაც სიგნატურად აქვს შემდეგი: „ $\epsilon\pi\acute{\iota}\sigma\tau\alpha\varsigma\iota\varsigma\ \epsilon\pi\iota\eta\theta\epsilon\epsilon\ \iota\kappa\iota\acute{\alpha}\lambda\chi\alpha\iota\ \epsilon\iota\chi\mu\epsilon\alpha\phi\alpha\tau\epsilon\upsilon$ “¹⁷ რაც ქართულად ნიშნავს: „ვექსითემ გამაკეთა. კოლხმა მომხატა“. გრაკოვს ოსტატი და მხატვარი ერთ პირად მიაჩნია და, მისი აზრით, ეს მეჭურჭლე ატიკაში მცხოვრები მონაა¹⁸. ჩვენ რომ კიდევაც ღიად დავტოვოთ ამ ორი ჭურჭლის ოსტატ-მომხატველის სოციალური მდგომარეობის საკითხი და, გარდა ამისა, ლუნდაც გრაკოვის წინააღმდეგ გავასხვავოთ ერთი მეორისაგან მეჭურჭლე და მხატვარი და ორ სხვადასხვა პირად მივიჩნიოთ ესეხი, ძაინც ხელთ გვრჩება მეტად მნიშვნელოვანი დასკვნა: VI საუკუნეში კოლხებთან ბერძნებს ისეთი გაცხოველებული ურთიერთობა აქვთ, რომ არა თუ ბერძნები დადიან კოლხეთში, არამედ კოლხეთის შვილები მიჰყავთ თავიანთ სამშობლოში და გამოყენებული არიან ალბათ როგორც კვალიფიციურნი იქაურ წარმოებაში, სახელდობრ, კერამიკაში.

შევაჯამოთ ნათქვამი: არგონავტების ეპოპეა ჰომეროსის დროიდანვე ცნობილი ამბავია ბერძნებისათვის; ჰესიოდე ორჯერ იხსენიებს კოლხეთის მდინარეს ფაზისს და აგრეთვე $\rho\eta\alpha\iota\varsigma$ -საც; მთელი რიგი ბერძენი მწერლები VI—V საუკუნეებისა იცნობენ არგონავტების თქმულებას, ერთი მათგანი — პინდარი ვრცლადაც კი გადმოგვცემს მას; VI—V სს. მწერალი ესქილე ტრაგედიებს წერს მიჯაჭულსა და განთავისუფლებულ პრომეთეზე; ამავე ხანებში კოლხები მეჭურჭლეობენ და მხატვრობენ ატიკაში, ყოველივე ეს, ჩვენი რწმენით, საკმაო საბუთია იმის ნათელსაყოფად და დასადასტურებლად, რომ ბერძნები კოლხეთს იცნობენ VIII საუკუნიდანვე, ხოლო VI საუკუნეში ბერძნებსა და კოლხებს შორის უკვე ცხოველი კავშირია დამყარებული.

¹³ IG, III, 2, 2519.

¹⁴ Kretschmer, გვ. 151.

¹⁵ IG, III, 2, 2533.

¹⁶ IG, 1160.

¹⁷ CG, IV, 8200.

¹⁸ ВДИ, 1939. № 3, გვ. 305 და 306.

IV

კოლხეთი და კოლხები

ბერძენთა ემპორიონი ფაზისი, ჩვენი კვლევის ობიექტი, მდებარეობდა ამავე სახელის მდინარეზე, რასაც ამოწმებენ მთელი რიგი ძველი მწერლები და რაზედაც ცალკე გვაქვს საუბარი; ხოლო ეს შდინარე მოდიოდა კოლხეთის მიწა-წყალზე. ეს გარემოებაც მრავალ ძველ ავტორს აქვს დადასტურებული, მაგრამ ამათ შორის დავასახელებთ მხოლოდ რამდენიმეს. მაგალითად, პეროდოტე აღნიშნავს, რომ **კოლხური** ფაზისი ითვლება ევროპისა და აზიის საზღვრად¹. აპოლონი როდოსელიც ერთ-ერთ თავის პერსონაჟს (არგონავტს ანკევს) ასეთ სიტყვას ათქმევინებს: „ამრიგად ჩვენ მოვედით **კოლხეთის** მიწა-წყალზე და ფაზისის მდინარეასთან.“² სტრაბონიც, რომლის ნაწარმოებს ახასიათებს საკმაოდ საფუძვლიანობა, პირდაპირ წერს: „**კოლხეთზე** მომდინარეობს დიდი მდინარე ფაზისი“³. იგივე სხვა ადგილას ამბობს: „ფაზისის შესართავთან კოლხეთის სანაპირო ქვიშიანი, დაბლობი და ჭაობიანია“⁴ ხოლო ვიტრუვიუსი მოწმობს, რომ „ფაზისს სათავე **კოლხეთში** აქვს“⁵.

ვფიქრობთ, ამ ციტატების შემდეგ საკვებით უეჭველია, რომ ფაზისი მდებარეობდა კოლხეთის ტერიტორიაზე. ეს კი გვაულებს იმის გამორკვევას, თუ რას წარმოადგენს ეს ქვეყანა ძველი ავტორების შიხედით და რა იზიდავდა ბერძენებს ამ ემპორიონის დაარსებისას; მაშასადამე, საჭიროა შევჩერდეთ თვითონ კოლხეთის ვითარებაზედაც, რამდენადაც ეს გაგვირკვევს ნაწილობრივ მაინც ჩვენი ფაზისის გარემოს და მისი დაფუძნების აზრს.

¹ პეროდოტე, წ. IV, თ. 45.

² SC, I, 2, 417.

³ სტრაბონი, XI, თ. I, 16; SC, I, I, 136.

⁴ იგივე, I, თ. 3; SC, I, I, 97.

⁵ SC II, I, 43.

ა.) პირველ ყოვლისა უნდა ითქვას, რომ მდ. ფაზისის მახლობელ ტერიტორიას საყოველთაოდ მიღებული სახელის „კოლხიდა//კოლხეთის“ გარდა ზოგჯერ, თუმცა იშვიათად, ფაზიანაც ეწოდება. მაგალითად, ესტატე, თესალონიკელი მღვდელთმთავარი (XII საუკ.), მოწმობს, რომ მდ. ფაზისზე მდებარე ადგილებს დიოდორე და სხვა მწერლები ფაზიანას ეძახიან⁶. არის შემთხვევები, როდესაც აქაურ მცხოვრებლებს ხანდახან ფაზიანებად, ფასიანებად იხსენიებენ (მაგალითად, ჰიპოკრატე). მაგრამ აქვე გაუგებრობის განსარინებლად ისიც საჭიროა აღინიშნოს, რომ ქსენოფონტეს მიერ ასევე ფასიანებად ხსენებული ხალხი ტერიტორიულად გამიჯნული ხალხია: ქსენოფონტეს ეს ფასიანები რიონის სანახებთა მკვიდრნი კი არა, არამედ უფრო სამხრეთით მცხოვრებნი და ხალიბების, ტაოხებისა და ესპერიტების მეზობლები არიან და სამხრეთი ბასიანის მკვიდრ მოსახლეობას უნდა წარმოადგენდნენ. რომ ქსენოფონტეს ფაზიანები კოლხები არ არიან მისი გაგებით. ეს ჩანს შემდეგი კონტექსტიდან: „ლაშქრობის დროს ფასიანებს და ესპერიტებს უფროსობდა ტირიბაზი (ეს პირი ქსენოფონტეს სხვაგანაც ჰყავს მოხსენებული. IV, § 1—4—იყო დასავლეთი არმენიის მმართველი და ირანის მეფის მეგობარი, რომელმაც აქტიური მონაწილეობა მიიღო ე. წ. ანტალკიდეს ზავის დადების დროს. — მ. ბ.); კარდუხები, ხალიბები, ხალდები, მაკრონები, კოლხები, მოსინიკები, კიტები და ტიბარენები მეფის (იგულისხმება ირანის მეფე. — მ. ბ. მორაჩილნი არ იყვნენო (αὐτοὶ οὐκ ἦσαν)“⁷ ქსენოფონტე აქ გვიჩვენებს არა მარტო ტერიტორიულ სხვაობას ფაზიანებისა კოლხებისაგან, არამედ მათ განსხვავებასაც პოლიტიკური მდგომარეობის მხრივ: ფაზიანები ირანის ქვეშევრდომები არიან V—IV სს. მიჯნაზე, კოლხები კი დამოუკიდებლობით სარგებლობენ: ისინი „αὐτοὶ οὐκ ἦσαν“⁸ არიან.

ბ) ქსენოფონტე ერთ საგულისხმო ცნობას გვაძლევს თავის „ანაბაზისში“ კოლხების მოსახლეობის დასავლეთ საზღვარზე: ხირისოფის მეთაურობით სურსათის საშოვნელად წასული ბერძნული რაზმი „მესამე დღეს ჩავიდა ელინურ ზღვისპირა ქალაქ კერასუნტში, რომელიც დაარსებულია სინოპელების მიერ კოლხეთში“⁹. ამ სიტყვებიდან ჩანს, რომ ქსენოფონტეს დროს კოლხები შავი ზღვის ნაპირას დასავლეთის

⁶ SC, I, 1, 204. კერძოდ დიოდორე ამ მხარეს უწოდებს „ფასიანთა მხარეს, ქვეყანას (Φασιανῶν χώρα) იხ. XIV, 29 SC, I, 2, 470.

⁷ SC, I, 1, 83.

⁸ SC, I, 1, 79. V, 3, 2.

მიმართულებით ისე ფართოდ ყოფილან განსახლებულნი, რომ კერასუნტი, სინოპელების ახალშენი, რომელიც ტრაპიზონის დასავლეთით მდებარეობს, კოლხეთის მიწა-წყალზე ყოფილა. რაც შეეხება ტრაპიზონს, ის ხომ უდავოდ და გარკვეულად კოლხების ტერიტორიაზე ყოფილა. ქსენოფონტე წერს: „ბერძნები ჩავიდნენ ბერძნულ ქალაქ ტრაპიზონში, ექსინის პონტოს პირას მდებარე სინოპელთა ახალშენში, კოლხების ქვეყანაში“, ხოლო ოდნავ ქვემოთ განაგრძობს: „აქ მათ დაჰყვეს დაახლოებით 30 დღემდე კოლხურ სოფლებში და აქედან აწყობდნენ გამანადგურებელ თარეშს კოლხეთზედ“⁹. ჩანს, რომ არა თუ ტრაპიზონი, მის გარშემო მდებარე სოფლებიც მთლად კოლხებისა ყოფილა და ეს რაიონი, დაახლოებით 25—27 კმ რადიუსით, წმინდა კოლხური რაიონი ყოფილა¹⁰.

რაკი კოლხეთის დასავლეთ საზღვარზე ჩამოვარდა სიტყვა, ვიტყვი იმასაც, რომ სტრაბონს, რომელიც ქსენოფონტეზე ოთხი საუკუნით უფრო გვიან ცხოვრობდა, კოლხების მოსახლეობის დასავლური საზღვარი გადმოაქვს უკვე ტრაპიზონის აღმოსავლეთით. ეს ნათლად ჩანს მის მიერ პანტოს სამეფოს აღწერიდან. ის აქ ჩამოსთვლის მნიშვნელოვან პუნქტებს მოყოლებული დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით და შემდეგი თანამიმდევრობით: ამისო, ჰერაკლეს კონცხი, იაზონის კონცხი და მდ. გენეტე, შემდეგ ქ. კოტიორა, ისქოპოლისი, ამას იქით ყურე, სადაც არის პატარა სამოსახლონი — კერასუნტი (Κερασυνς) და ჰერმონასა, მერე ჰერმონასას შორიანლო ტრაპიზონი და შემდეგ უკვე კოლხეთით¹¹. მაშასადამე გამოდის, რომ ქსენოფონტეს კერასუნტი სტრაბონის დროს აღარ შედის კოლხეთში, რომლის დასავლური საზღვარი ეს ტრაპიზონის აღმოსავლეთითაა უკვე.

ამას უფრო ცხადად ვხედავთ იმავე ავტორის შრომის სხვა ადგილებიდან. მაგალითად, ტავრების მთაგორიან ქვეყანაზე ლაპარაკისას სტრაბონი იხსენიებს ტრაპიზონის მთას და დასძენს, რომ „იგი თანამოსახელეა იმ ქალაქისა, რომელიც მდებარეობს ტიბარანიისა და კოლხეთის საზღვარზე“¹². ან კიდევ: პონტოს აღმოსავლური ნაპირის აღწერის დროს იგივე აღნიშნავს: „დიოსკურიას აქეთ არის კოლხეთის დანარჩენი სანაპირო და მისი მომიჯნავე ტრაპიზონი“¹³. ამრიგად უეჭველი ხდება, რომ სტრაბონის დროს კოლხეთის დასავლური საზღვარი

⁹ §. IV, თ. 7, 22; SC, I, I, 76—77.

¹⁰ იხ. ქვემოთ.

¹¹ სტრაბონი, XII, 3, 17. SC, I, I, 157.

¹² VIII, 4, 3 (SC, I, I, 124).

¹³ XI, 2, 14 (SC, I, I, 135).

ტრაპიზონის აღმოსავლეთით მდებარეობდა: ტრაპიზონი კოლხეთისა და ტიბარანიის საზღვარზეა, იგი კოლხეთის მომიჯნავეა მხოლოდ.

რალაც საუკუნეზე ოდნავ მეტი ხნის შემდეგ, სახელდობრ, არიანეს დროს კოლხეთის დასავლური საზღვარი კიდევ უფრო აღმოსავლეთით გადაწეულა, დაახლოებით 50 კმ-ით. არიანე ასეთ საზღვრად ასახელებს მდინ. ოფის, რომელიც ჰყოფს კოლხების ქვეყანას თიანეთისგან¹⁴.

ამრიგად ერთ საკითხზე ჩვენ გვაქვს სამი ცნობა, ერთი მეორესთან შეუთანხმებელი. ჩვენ არა გვაქვს საბუთი მათში დავეჭვდეთ ვინაიდან სამივე ავტორი, ვისაც ეს ცნობები ეკუთვნის, ცნობილია კეთილსინდისიერებით და ცნობათა სიზუსტით. მაგრამ ამ ერთი მეორესთან შეუთანხმებელ ცნობათა მორიგება შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ დაეუშვებთ, რომ კოლხები ნელინელ იხევდნენ ჩრდ.-აღმოსავლეთისკენ რომელიმე ძლიერი მეზობელი ტომის მოწოდების შედეგად.

აღძრული საკითხის სისრულისათვის საჭიროდ ვცნობთ ისიც მოვიხსენიოთ, რომ უკვე ახ. წ. VI ს. საექვოდ მიაჩნდათ კოლხების ასე ფართოდ გავრცელება-განსახლების შესაძლებლობა დასავლეთის მიმართულებით. მაგალითად, პროკოპი კესარიელი პირდაპირ წერს: „გაკვირვების ღირსია ის, ვინც ამბობს, რომ კოლხები ტრაპიზუნტელების მოსაზღვრე არიან“¹⁵.

გ) კოლხები, კლასიკური დროის მწერალთა გადმოცემით, ძველთგანვე სამშობლოს გარეთაც ყოფილან განსახლებულნი. ასე, მაგალითად, სტრაბონი გადმოგვცემს ორ ადგილას პოეტ კალიმაქეს (310—235 წ. წ.) სიტყვებს: „მათ (კოლხებმა) ილირიის სრუტესთან დააარსეს პატარა ქალაქი“, რომელსაც რომელიმე ბერძენი დაარქმევდა „გამოძევებულთა ქალაქს, ხოლო მათმა ენამ პოლა (πόλας) უწოდა“¹⁶ მეორე ადგილას იგივე სტრაბონი ამავე ამბავს შემდეგნაირად გვაცნობს: „პოლა დაარსებულია ძველად მედეას მდევარ კოლხების მიერ, რომელთაც რაკი დავალება ვერ შეასრულეს, თავიანთ თავს თვითონვე გაძევება მიუსაჯეს, როგორც ამბობს კალიმაქე: „ბერძენი მას გაძევებულთა ქალაქს დაარქმევდა, მათმა ენამ კი პოლა უწოდა“¹⁷. ამრიგად კოლხთა კოლონიზაციის პირველი ცნობა, სტრაბონის მიერ შემონახული, შეიძლება მიეკუთვნოს ძვ. წ. III საუკუნეს. შემდეგი ცნობა ეკუთვნის ძვ. წ. II საუკუნის აპოლოდორს, რომელსაც მიეწერება სამ წიგნად შედგენილი *βιβλίου ἱστορίας*, სადაც არგონავტებზე ლაპარაკისას იგი გვაუწყ-

¹⁴ SC, I, I, 219.

¹⁵ BG. VIII, 2; ს. ყ ა უ ბ ჩ ი შ ე ი ლ ი, Georgica, II, 95.

¹⁶ I, 2, 39; SC, I, I, 95.

¹⁷ V, I, 9.

ყებს: ზოგიერთი კოლხი, არგონავტების მდევარი, დასახლდა კერავენის მთებთან, სხვანი, რომელნიც ილირიდაში აღმოჩნდნენ, აფსირტის კუნძულებს მოეფინენ, ხოლო ზოგიერთნი კოლხნი ფეაკებთან ერთად დაფუძნდნენ¹⁸. პლინიუსიც (ახ. წ. I) ჩამოსთვლის რამდენიმე საშოსახლო ადგილს კოლხებისას კოლხეთის გარეშე, მაგალითად, ისტრიის ქალაქებში იგი ასახელებს „კოლონია პოლას, ამჟამად Pietas Julia“¹⁹. ოდესღაც დაფუძნებულს კოლხების მიერ²⁰. დალმაციაში იგი აღნიშნავს „ოლცინიუმს (Olcinium), რომელიც წინათ იწოდებოდა კოლხინიუმად და დაარსებული იყო კოლხების მიერ“²¹, აგრეთვე ილირიის ნაპირას „ქალაქ ორიკუმს, რომელიც კოლხებმა დააფუძნეს“²¹.

დ. კოლხების ყოფა-ცხოვრების საინტერესო შტრიხებს გადმოგვცემს ჰეროდოტეს უმცროსი თანამედროვე ჰიპოკრატე (460 — 377) თავის შრომაში „ჰაერზე, წყალსა და ადგილზე“, რაიც დაწერილი უნდა იყოს მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ, პეტერსენის აზრით, 424 წელს, თუმცა ეს პრობლემატურად არის მიჩნეული. აქ თხზულების მეორე ნაწილში (მე-12 თავიდან) ჰიპოკრატე გვამცნობს აზიის, ევროპისა და აფრიკის ხალხთა შედარებით-აღწერილობას და მათ ფიზიკურსა და ფსიქიურ კონსტიტუციას ანუ აგებულობას უყურებს როგორც გეოგრაფიული მდებარეობისა და კლიმატურ პირობათა პირდაპირ შედეგს. ასეთივე თვალსაზრისით ჰყავს განხილული თხზულების მე-15 თავში ჩვენი კოლხებიც, რომელთაც ის ფასიანებს უწოდებს.

ფასიანები, მისი სიტყვით, ტანმადალნი და არაჩვეულებრივ სქელნი არიან, არ ემჩნევათ არც სახსრები და არც ძარღვები; კანის ფერი ყვითელი აქვთ, როგორც ზაფრათი დაავადებულებს; ხმა მეტად ტლანქი აქვთ, რადგანაც ისუნთქავენ არა სუფთა ჰაერს, არამედ შეხუთულსა და ნოტიოს. ბუნებით ნაკლებ ამტანნი არიან ფიზიკური შრომისა²². სვამენ ღუბელა, ტბორე და აშმოარებულ წყალს, რომელიც თანდათან შეივსება ხოლმე წვიმით. ცხოვრებას ფასიანები ატარებენ ჭაობებში (იგულისხმება: ჭაობიან ადგილებში), სახლები ხისა ან ლერწმისა წყალში აქვთ ჩადგმული. ქვეითად (ე. ი. ფეხით) ნაკლებად დაიარებიან²³.

¹⁸ SC, I, 2, 450.

¹⁹ SC, II, I, 168 (III, 129), იანუსის გამოც., 1870, ტ. I, გვ. 149.

²⁰ SC, II, I, 168. იანუსის 1870 წ. გამოცემით. ტ. I, გვ. 152.

²¹ SC, II, I, 159. იანუსის 1870 წ. გამოცემით, ტ. I, გვ. 152.

²² ჰიპოკრატეს აზრს შეიძლება დაუპირისპიროთ ახ. წ. IV საუკ. მეორე ნახევრის მწერლის — ავიენის სიტყვები: ნაყოფიერი ეგვიპტიდან გამოძევებული გამრჩე კოლხები სთესენ მოსავალს მაღალი კლდის ფრიალოებზეო. SC, II, 2, 358.

²³ Г и п о к р а т, Избранные книги. Перевод с греческого проф. В. И. Руднева, редакция, вступит. статья и примечания проф. В. П. Карпова, 1936, стр. 277, 295; მდრ. SC, I, I, 58—59.

ე. რაკი აქ შევეხეთ კოლხების ბინებს, რომ შემდეგში აღარ მოგვეჩვენა ამ საკითხისადმი კვლავ მიბრუნება, აქვე გავიხსენოთ ცნობილი რომაელი არქიტექტორი ვიტრუვიუსი, იულიუს კეისარისა და ოქტავიანეს თანამედროვე, 10 წიგნად ძვ. წ. 16—13 წლებში დაწერილი შრომის De architectura-ს ავტორი, რომელიც გამოგვცემს იშვიათი ღირებულების ცნობას, თუ რა წესით იშენებდნენ თავიანთ სახლებს კოლხები:

„კოლხთა ხალხი პონტოში ხე-ტყის სიუხვის გამო პირდაპირ დედამიწაზე ალაგებს მარჯვნივ და მარცხნივ მთელ-მთელ ძელებს და ამ ორ წყებას შუა ტოვებს ადგილს, ძელების სიგრძის ოდენას; შემდეგ ამ წყებათა ორივე ბოლოში ალაგებს გარდი-გარდმო ორ სხვა წყებას; ამრიგად შემოევლება წრე მათ შუა მდებარე ბინას (ე. ი. საცხოვრებელ ფართობს). შემდეგ კოლხები ოთხივე მხარეზე — შენაცვლებით ორ ერთი მეორის მოპირდაპირე მხარეზე — ალაგებენ ზედ ძელებს ისე, რომ კუთხეებს აერთებენ და კედლებს წარმოქმნიან, და ფუძის შვეულად აგებენ ქოხებს, ხოლო ხარვეზებს, რაც რჩება ძელებს შუა, მასალის სისქის გამო, ისინი ავსებენ ნაფოტებით და თიხით. სწორედ ასევე გარდიგარდმო კოჭების ბოლოთა და მათი თანდათან დამოკლებით, თითქოს საფეხურებიაო, მათ ამოჰყავთ ოთხივე მხრიდან ზევზევით და შუაში აკეთებენ პირამიდისებურ კენწეროს, რომელსაც მერე გადახურავენ ხოლმე ფოთლეულითა და თიხით და ასეთი ტლანქი წესით აშენებენ თავიანთი ქოხების თალიან სახურავენს“²⁴.

ვიტრუვიუსის ცნობა მით უფრო ძვირფასია, რომ კოლხებში მიღებული წესი სახლის გადახურვისა თანდათან დავიწროვებით დღესაც შენახულია ქვაბლიანში (კოლხეთის მეზობელ მესხეთში). აქაც სახურავის ოთხკუთედს თანდათან ავიწროებენ, მერე ღრიჭებს ნაძვის ტოტებით (ვიტრუვიუსით: ფოთლეულით) ამოავსებენ, მოაყრიან ბზეს, ეკალს და მისთანას, შემდეგ კი თიხით შელესავენ! ეს საოცარი მსგავსება ადასტურებს, რომ მესხებში დარჩენილი მოდარბაზულად სახურავის აგება ძველის ძველი კოლხური წესია, რასაც ავტორი, სამწუხაროდ, არ იხსენიებს²⁵.

§ 2

იგივე ჰიპოკრატე, ზუსტად გვიხასიათებს კოლხეთის ჰავას და ბუნებას: „ფაზისის მხარე ჭაობიანია, ცხელი, ნოტიო, ტყიანი“. „აქ წელი-

²⁴ SC, II, I, 42. (α, II, 1, 4).

²⁵ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, გლეხის სახლი ქვაბლიანში („მომომხილველი“, ტფ. 1926, გვ. 137—156, განსაკუთრებით გვ. 145).

წადის ყოველ დროს იცის ხშირი და დიდი წვიმები“, „წყლიდან ამდგარი ხშირი ნისლი ჰბურავს მთელ მხარესა“. ასევე საოცარ დაკვირვებას გვიმღავენებს ჰიპოკრატე, როცა წერს, რომ აქ „ჰავა მკვეთრად არ იცვლება, ერთბაშად არ გადადის სითბოდან სიცივეში“²⁶. მართალია, ჰიპოკრატეს მიერ მოცემული დახასიათება კოლხეთის ბუნებისა და ჰავისა საესებით შეესაბამება დღევანდელ ვითარებას, მაგრამ მაინც საჭიროდ ვცნობთ მისი სრული მართებულობის საილუსტრაციოდ მოვიყვანოთ ჩვენი დროის მეცნიერთა დაკვირვებანი, თუმცა ვგრძნობთ, რომ ეს არქიტექტონიკის თვალსაზრისით არათანაშეზომილად გაზრდის ჩვენ შრომას. მაგალითად, აქაურ ჰავას ივ. ფიგუროვსკი ასე ახასიათებს: „ჰაერის საშუალო შედარებითი სინოტივე მხარის საზღვისპირო ნაწილში შეადგენს 55—82% როგორც წლის, ისე ცალკეულ თვეების მანძილზე“²⁷. „დასავლეთ ამიერკავკასიის შავი ზღვის სანაპირო ზოლის ჰავა წარმოადგენს ნოტიო სუბტროპიკული ჰავის სახესხვაობას და მიეკუთვნება კეპენის მიერ გამოყოფილ ტიპს“, კამელიბერთა ჰავის „სახელით რომაა ცნობილი“²⁸ და იქვე განსაზღვრავს, თუ რა ტერიტორია ეკუთვნის ამ ტიპს: „საკუთრივ შავი ზღვის სანაპირო თურქეთის საზღვრიდან მოკიდებული დაახლოებით ტუაფსემდე ან რამოდენიმედ იქით, გურია, სამეგრელოს დიდი ნაწილი და ქვემო აჭარა“²⁹. ან წვიმის სიხშირის ცხადსაყოფად: „კოლხეთის დაბლობი საერთოდ მეტად მდიდარია ნალექებით, მთელს საბჭოთა კავშირში ეს მხოლოდ ერთად—ერთი კუთხეა, სადაც ნალექთა წლიური რაოდენობა სარეკორდოა“, აქვე ციფრებით: „ბათომში ნალექთა წლიურ ჯამს შეადგენს 2366 მილიმეტრი, ქობულეთში—2294, მახარაძეში (ოზურგეთში)—1954, ფოთში—1661 მილიმეტრი“³⁰. რაც შეეხება ჰავის ცვალებადობის სიმკვეთრეს, ამის საუკეთესოდ დამაჯერებელ ილუსტრაციას წარმოადგენს შემდეგი ცხრილი³¹:

მართლაც, რომ გადავხედოთ ციფრების ამ ორ სვეტს, უნებურად ვიტყვით ჰიპოკრატესავით: კოლხეთში ჰავა მკვეთრად და ერთბაშად არ გადადის სითბოდან სიცივეშიო. საოცარია, რომ კლიმატოლოგი ი. ვ.

²⁶ SC, I, I, 58—59.

²⁷ Ив. В. Ф и г у р о в с к и й, Климаты Кавказа (зап Кавк. отд. рос. Географич. о-ва, кн. ХХІХ, вып. 5, Тифл., 1919, стр. 110).

²⁸ ibidem, стр. 94.

²⁹ ibidem, стр. 95.

³⁰ ი. კ უ რ დ ი ა ნ ი, კოლხეთის ბარის კლიმატოგრაფია („საქ. გეოგრაფ. საზ-ბის შრომები“, 1939, I, გვ. 48).

³¹ პროფ. ბეს. ყ ა ვ რ ი შ ვ ი ლ ი — შავი ზღვა. (საქართვე. გეოგრაფიული საზ-ბის შრომები. 1939. I, გვ. 26).

ფიგუროვსკიც კოლხეთის ჰავის მიმოხილვის დასკვნას ასეთივე სიტყვებით აყალიბებს, თითქოს ჰიპოკრატეს იმეორებსო: „Всёна просто здесь не отделается сколько-нибудь резко от зимы“.³²

თვეები	ფოთი	სოხუმი
იანვარი	5,8	6,4
თებერვალი	6,6	6,4
მარტი	9,3	9,6
აპრილი	12,3	12,9
მაისი	16,5	17,3
ივნისი	20,6	21,0
ივლისი	23,1	23,5
აგვისტო	23,5	23,7
სექტემბერი	20,4	20,6
ოქტომბერი	16,7	16,6
ნოემბერი	11,7	12,6
დეკემბერი	9,0	8,4

ჰიპოკრატესავე სიტყვით, ამ მხარეში „ჩრდილოეთის ქარი იშვიათია, ისიც სუსტი და ნელი. უფრო კარბობს სამხრეთი ქარები. არის ადგილობრივი ქარი „კენქრონად“ წოდებული — ხანდახან ძალიან ძლიერი, არასასიამოვნო და მცხუნვარე“. ეს ადგილობრივი ქარი, კენქრონი, რომლის მიმართულებას ჰიპოკრატე არ გვისახელებს, მოგვაგონებს ჩრდილოაღმოსავლურ ქარს, რომლის გამანადგურებელი ძალა, ციმერმანის სიტყვით, თუ ის ჰქრის 6—8 დღე, იმდენად დიდია, რომ იმერეთისა და სამეგრელოს მთელი მშვენიერი მცენარეულობა ჭკნება და ხმება³³.

ასეთია კლასიკური მწერლების წარმოდგენით კოლხეთი, მისი ხალხი, ამ ქვეყნის ბუნება და ჰავა.

§ 3

ა) ეხლა თვალი გადავაგლოთ კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრეს, რომელიც ბერძნებს იზიდავდა შორეული მხრიდან და მათთვის საექსპორტო საგანს და იქნებ ექსპლოატაციის ობიექტსაც წარმოადგენდა, ზოლო მეორე მხრივ შეიქმნა ბერძნული ახალშენის ფაზისის დაარსების პრეზუმფციად.

კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრეთა შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ხე-ტყე. ტყეებით სიუხვეს კოლხეთისას აღნიშნავს ჰიპო-

³² И. В. Фигуровский, Климаты Кавказа... стр. 112—113.

³³ op. cit., 98.

კრატე, რომელიც ამ ქვეყნის ბუნებას და ჰავას აღწერს ასეთი სიტყვებით: „რაც შეეხება ფაზისის სანაპიროს, ეს მხარე ჰაობიანია, ცხელი, ნოტიო და ტყეებით დაბურული“. (πᾶσι δὲ τῶν ἐν θάλασσῃ ἡ γὰρ τοῦ ἐλαίου ἐστὶν αἰὲρ καὶ ὑγρὰ καὶ ἀνέμους καὶ βροχάς)³⁴ ზედსართავი ბაჰემა მიგვითითებს სწორედ ხშირტყიანობაზე. ამას აღნიშნავენ სხვა მწერლებიც.

მაგალითად, ასტრონომიული პოემის „Astronomica“-ს ავტორი ბანილიუსი (პოემა დაწერილი უნდა ჰქონდეს ტიბერიუსის მეფობის ხანაში (14—37 წლ. ახ. წ.), რომელიც აღნიშნავს, რომ სულადი, ჩვენ რომ გვკვებავენ, გამოაქვთ ფ ა ზ ი ს ი ს ტ ყ ე ბ ი დ ა ნ ³⁵. სტრაბონი ხომ აქ ტყეების სიუხვეს ასეთი სიტყვებით გადმოგვცემს: „ეს ქვეყანა მდიდარია ...ყოველივე იმით, რაც საჭიროა გემომშენებლობისთვის: ტ ყ ე ს თვითონაც დიდი რაოდენობით ამზადებს და მდინარეებითაც იღებსო“³⁶.

სტრაბონის ეს სიტყვები ნათლად გვიჩვენებენ, რომ კოლხეთის ხე-ტყეს საექსპორტო დანიშნულება ჰქონია: უთუოდ ამისთვის „თვითონაც ამზადებდა მას დიდი რაოდენობით და მდინარეებითაც იღებდა“. მართლაც მითრიდატეს აქ ბატონობის ხანა რომ გავიხსენოთ, კოლხეთი მაშინ ხომ იყო ის ბაზა, რომელიც ამ მეფეს უწევდა „უმთავრეს დახმარებას საზღვაო საქმის მოწყობაში“, სხვათა შორის, გემსაშენი მასალის მიწოდებითაც.

იმავე გემომშენებლობისათვის იქნებოდა განკუთვნილი ფისიც და ცვილიც, რაიც სხვა საგნებთან ერთად, სტრაბონის სიტყვით უხვატ მოეპოვებოდათ კოლხებს³⁷.

რაც შეეხება აქაურ ხილეულობას, რასაც ალბათ გულისხმობდა გეოგრაფოსი, როცა ამბობდა — „ეს ქვეყანა კეთილია ნაყოფითაც“ (ἀγαθὴ δὲ ἐστὶν ἡ γὰρ καὶ καρπῶν)³⁸ უნდა ვიფიქროთ, რომ მას დიდი გასავალი არ ექნებოდა, ვინაიდან ჰიპოკრატეს თქმით, „ნაყოფი აქ (კოლხეთში) უხეიროდ ხარობს, თონთლოა და, რადგან წყალი ჰარბად აქვს, მოუწევარია“³⁹.

კოლხეთის ფლორადან ძველ ავტორებში მარტო ერთი პლინიუსი ასახელებს „აკორონს“, რომელსაც აქვს ზამბახისნაირი ფოთოლი,

³⁴ SC, I, I, 58.

³⁵ SC, II, I, 114.

³⁶ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი, XI, I, 17, SC, I, I, 137.

³⁷ SC, I, I, 137.

³⁸ ibid.

³⁹ Г и л л о к р а т, op. cit., გვ. 295, შტრ. SC, I, I, 58.

ოლონდ უფრო ვიწრო და მოგრძო ყუნწიანი და შემდეგ აღწერს მის სამკურნალო თვისებებს⁴⁰.

ფაუნაში იმავე პლინიუსს მოხსენებული ჰყავს ტრაგელაფოსი. მისი სიტყვით, ეს ცხოველი მოიპოვება მარტო მდ. ფაზისის მიდამოებში, ირმის სახისაა და განირჩევა მარტო წვერით და ბანჯგელიანი ბეჭე-ბით⁴¹.

შინაურ ცხოველებში არისტოტელე თხზულებაში „ისტორია ცხოველთა შესახებ“ პატარა ძროხებს ასახელებს, წერს რა ამაზე შემდეგს: „რძის რაოდენობა ძუძუმწოვარა ცხოველებში დამოკიდებულია სხეულის სიდიდესა და საქმლის სხვაობაზე, მაგალითად, ფაზისში (ἐν φάσει) არის პატარა ძროხები, რომელთაგან თითოეული ბლომად იძლევა რძესაო“⁴².

საგულისხმოა, რომ არისტოტელეს ამ ცნობას მეტნაკლებად შეესაბამება არქეოლოგიის დანასკვიც, ოჩამჩირეს ნავსადგურთან მდ. მოქვის ტოტის — ჯ ი კ უ მ უ რ ა ს ნაპირას ყორღანში მონაპოვარის საფუძველზე მიღებული: „პროფ. ვ. გრომოვის განმარტებით ნაპოვნი ძელები, მცირე გამონაკლისით, შინაური ცხოველებისა აღმოჩნდა. ამასთანავე ძელის დიდი რაოდენობა ძროხას ეკუთვნოდა. ძ რ ო ხ ა ი ყ ო ტ ა ნ მ ო რ ჩ ი ლ ი და, როგორც ჩანს, ურქო, რადგან ძროხის რქები ჩვენ თითქმის არ შეგვხვედრია“⁴³.

კოლხეთის ფაუნაში დიდი გასავალი და მოთხოვნილება ჰქონდა, მეტადრე რომის ბატონობა-გავლენის ხანაში, ხოხობს. მას იხსენიებენ დემოსთენე (IV ს.), აგათარქიდე კნიდოსელი (III—II საუკ. ძვ. წ.) თავის „Ἐπερομεα“—ს 34 თავში მდ. ფაზისთან დაკავშირებით⁴⁴, პეტრონიუსი (გარდ. 66 წ. ახ. წ.)⁴⁵, კოლუმელა (I საუკ. ახ. წ.)⁴⁶, პლინიუსი (გარდ. 79 წ. ახ. წ.)⁴⁷, პოეტი მარკოზ ვალერი მარციალი (42—102 წ.)⁴⁸, იულიუს პოლიდეკე (II ს. მეორე ნახ. ახ. წ.)⁴⁹, ათენაიოსი (II—III

⁴⁰ SC, II, I, 195.

⁴¹ SC, II, I, 188.

⁴² SC, I, 2, 375—376.

⁴³ А. С о л о в ь е в, Энеолитическое селище у Очамчирского порта в Абхазии, Материалы по истории Абхазии, сборник I, труды АБ НИИ АН СССР, вып. XV, Сухуми, 1939г. стр. 52.

⁴⁴ SC, I, 3, 626.

⁴⁵ SC, II, I, 165.

⁴⁶ SC, II, I, 166.

⁴⁷ SC, II, I, 191, 193.

⁴⁸ SC, II, I, 228.

⁴⁹ SC, I, 2, 590.

საუკ.)⁵⁰. ფილოსტრატე ათენელი (II—III საუკ.)⁵¹, ლაქტანციუსი (III საუკ.)⁵², ამასიელი ეპისკოპოსი ასტერიოსი (IV საუკ. მეორე ნახ.)⁵³, ისიხი ალექსანდრიელი (V საუკ.)⁵⁴, იუვენალის სქოლიასტი⁵⁵ და ესტატე თესალონიკელი⁵⁶.

ფაზისის ამ ფრინველზე ძალიან დიდი მოთხოვნილება ჰქონია ნე-ბიერი გემოვნების საზოგადოებას (პეტრონიუსი); მის მოსაპოვებლად არც შიშს ერიდებოდნენ (პლინიუსი) და არც დიდი ფასის გაღებას (კოლუმელა, პლინიუსი, ასტერიოსი). საგულისხმოა, რომ დიდი მოთხოვნილების გამო, რაც ზრდიდა მის ღირებულებას დეგუსტატორი საზოგადოების თვალში, ეს ფრინველი გაუწყვეტიათ. პეტრონიუსი, მაგალითად, აღასტურებს, რომ „ფაზისის ტალღებს უკვე შოაკლდა ფრინველები და მდუმარე ნაპირზე მარტო ქარი-ღა დაჰქრის უდაბურ ფოთლოვანში“⁵⁷, ხოლო V ს. ისე გადაშენებულა ხოხობი, რომ ისინი ალექსანდრიელს უკვე აღარ აქვს მასზე ნათელი წარმოდგენა, ვინაიდან იგი მას ასეთ განმარტებას აძლევს: „φασιανὸν—ὄρνιθιν πεισίαν“⁵⁸, ე. ი. ხოხბები რაღაც ფრინველებიაო. ინტერესს არაა მოკლებული არც ის, რომ ძველ სამყაროში ამ ფრინველის სახელი, მდინარის და გაერცვლებულობის არის მიხედვით შერქმეული, უცვლელად გაერცვლა, მაგ., ბერძნულად ხოხობს ეწოდება φασιανός, ლათინურად fasianus, ხოლო აქედან გადავიდა ევროპულ ენებშიაც (ფრანგ. faisan, გერმ. der Fasan, ინგლ. pheasant, hen—pheasant, რუს. Фазан სომხურად ფასიან და სხვ.). ამგვარადვე აწარმოებენ ამ ფრინველის სახელს ძველი ავტორებიც. მაგ., იუვენალის სქოლიასტი წერს: Fasianus, ἄπὸ τῆς Φασιδῆς, ე. ი. ხოხობი ფაზისიდანაო⁵⁹. ესტატე თესალონიკელიც ამავე აზრს სხვა ვარიაციით გადმოგვცემს: „ფაზიანადან, მგონი, მიიღეს თავისი სახელი ხოხბებმა, იმიტომ, რომ იქ მრავლად ზუღობდნენო“⁶⁰.

ვალერი მარციალი (გარდ. 102 წ.) კი პირდაპირ ამბობს, რომ ხოხობს ბერძნები გაეცნენ ფაზისის წყალობით. იგი ხოხობს ასეთ

⁵⁰ SC, I, 3, 626

⁵¹ SC, I, 3, 637

⁵² SC, II, 2 291.

⁵³ SC, I, 3, 722.

⁵⁴ SC, I, 3, 855.

⁵⁵ SC, II, 1, 255.

⁵⁶ SC, I, 1, 204.

⁵⁷ SC, II, 1, 165; § 119, V. 26—38.

⁵⁸ SC, I, 3, 722.

⁵⁹ SC, II, 1, 255.

⁶⁰ SC, I, 1, 204.

სიტყვებს ათქმევინებს: მე პირველად გადატანილ ვიქმენ არგოს ზომალდზე: წინათ (მანამდე) მე არაფერს (არა მხარეს) არ ვიცნობდი, ფაზისის გარდაო (*Argia primum sum transportata carina, ante mihi notum nib nisi Phasis erat.*). (ეპიგრამათა XIV წიგნი, XIII: 72. SC, II, I, 228).

კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრეთა შორის აღსანიშნავია სურინჯიც, რომელსაც პლინიუსი იხსენიებს ბოტანიკის მამათმთავრის და მიწერალოგიის შესახები შრომის — *περί λίσσων* (ქვათათვის) — ავტორის, პლატონისა და არისტოტელეს მოწაფის — თეოფრასტის (გარდ. 285 წ.) ცნობაზე დამყარებით. მისი სიტყვით „სურინჯი მოიპოვება კოლხებს შორისაც ერთ მიუვალ კლდეზე: მას ამ კლდიდან გლეჯენ სატყორცნი შუბებით“⁶¹.

ეს ცნობა მეტად საგულისხმოა: კოლხებში თეოფრასტეს დროს (VI—III საუკუნეში) ყოფილა სურინჯის მოთხოვნილება; მას, ცხადია, გამოყენება ექნებოდა თუ ადგილობრივ არა, საზღვარგარეთ მაინც: წინააღმდეგ შემთხვევაში გარჯა უაზრო იქნებოდა.

მაგრამ რა დარგში? ჰქონდა მას გამოყენება, როგორც საღებავ მასალას, თუ არა? — ამისი თქმა შეუძლებელია. ის კი საცხებით დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ კოლხებს სცოდნოდათ ბუნებრივი საღებავი ჰეროდოტეს დროსვე, ე. ი. V საუკუნეში. ეს იმიტომ, რომ მისი სიტყვით: „ამბობენ, რომ აქაურ (კავკასიის) ტყეებში არის ხეები, რომელნიც იმგვარი ფოთლითაა შემოსილი, რომ მას ნაყავენ, წყალში ხსნიან და ასეთი ხსნარით თავიანთ ტანისამოსს აფერადებენ; ეს ფერადები წყალში არ იცრიცება და ძველდება მატყლთან ერთად, თითქოს თავიდანვე შიგ ჩაქსოვილი ყოფილიყოს“⁶². ასეთ პირობებში დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ კოლხებსაც სცოდნოდათ მცენარეული საღებავის გამოყენების ხერხი თუნდაც მეზობელ კავკასიელ ხალხებისგან.

რომ კოლხებისთვის უცხო არ იყო საღებავების ცოდნა და რომ პირიქით, კოლხების საშუალებით ეცნობიან ბერძნები საღებავს, როგორც საპარფიუმერო საშუალებას, მას გვაფიქრებინებს კლიმენტი ალექსანდრიელა (გარდ. ახ. წლ. 211—218 წლებში). იგი თავის „*Ἐκπαλαειδής*“-ის (ხალაჩები) 1-ლ წიგნში წერს: *Μηδὲ δὲ ἢ Λιχὲν δὲ Κολχίδος πρῶτον βαφικὸν τριχῶν ἐπέσπινθεν* (კოლხმა ქალმა მედიამ, აიეტის ქალმა, პირველმა გამოიგონა თმის საღებავიო)⁶³. ცხადია, თუ კი კოლხები საღებავს პარფიუმერიადაც იყენებდნენ, მას უფრო ადრე გამოიყენებდნენ

⁶¹ SC, II, I, 198.

⁶² I, 203; SC, I, I, 6—7.

⁶³ I, 76 SC, I, 2, 597.

პრაქტიკულ საყოველღიურო საჭიროებისათვის, ქსოვილების შესაღებად.

კოლხეთში მოიპოვებოდა კეთილშობილი ლითონიკ—ოქრო-ვერცხლი. ცნობილი გეოგრაფოსი სტრაბონი ამას შემდეგნაირად მოგვითხრობს: „ლაპარაკობენ (ἀπὸ γέναι) რომ იმათში (სოანებში) ნაკადებს ჩამოაქვთ ოქრო⁶⁴ და რომ ბარბაროსები მას აგროვებენ გახვრეტილი გობებისა და ბანჯგვლიანი ტყავების საშუალებით“, თახაც დასძენს: „აი აქედან წარმოიშვაო, ამბობენ. იგავი ოქროს საწმისის შესახებ“⁶⁵. სტრაბონისეულ ქრესტომათიაში ამავე ცნობას ვხვდებით: „სოანებს აქვთ ნაკადებით მოზიდული ოქროს ქვიშრობები; მათ სოანები აგროვებენ გახვრეტილი გობებითა და ცხვრის მატყლიანი ტყავებით. აი აქედან წარმოიქმნა მითი აიეტის შესახებ, თითქოს მას ოდესღაც ჰქოხოდეს ოქროს საწმისი“⁶⁶. II საუკ. (ახ. წ.) მწერალი აპიანე ამ ცნობას ასეთი ვარიაციით გადმოგვცემს: „მრავალ წყაროს, კავკასიიდან ჩამომდინარეს, თან მოაქვს შეუმჩნეველი ოქროს ქვიშა; მახლობელნი (ე. ი. ახლომახლო მცხოვრებნი) წყალში უშვებენ ცხვრის ხშირმატყლიან ტყავებს და აგროვებენ მათზე მიკრულ ოქროს ქვიშას, იქნებ ამგვარივე იყო აიეტის ოქროს საწმისიკ“, დაასკვნის იგი.⁶⁷ ოქრო-ვერცხლის ექსპლოატაცია ყოფილა მანამდეც და არა მარტო სვანების ქვეყანაში, არამედ სხვაგანაც კოლხეთში. ეს ნათლად ჩანს პლინიუსის სიტყვებიდან: „კოლხეთში აიეტის //ეიტის შთამომავალი მეფე სავლაკი (Saulaces), ამბობენ, დიდძალ ოქრო-ვერცხლს პოულობდა სვანების მიწა-წყალში და საერთოდ თავის სახელმწიფოში, რომელიც განთქმული იყო ოქროს საწმისებით“⁶⁸. ამასთანავე უმატებს: „ლაპარაკობენ აგრეთვე ოქროს კამარებზე, ვერცხლის კოჭებზე, სვეტებზე და პილასტრებზე, რომელნიც მან ნადავლად წამოიღო ეგვიპტის ფარაონ სეზოსტრასისგან“⁶⁹.

ბ) კოლხეთის ეკონომიკაში თვალსაჩინო როლს თამაშობდა იმდროინდელი მონათმფლობელური საზოგადოების პირობებში მთავარი საწარმოო ძალა-მონაც. კოლხეთიდან მონათა ექსპორტსა და ექსპლოატაციას ბერძნებისა და სხვათა მიერ ჩვენ ვხვდავთ უძველეს დრო-

⁶⁴ უძველესი კლდეების გამოქარების გამო.

⁶⁵ წ. XI, თ. II, 19; SC, I, I, 138.

⁶⁶ SC, I, I, 170.

⁶⁷ SC, I, 2, 531; შდრ. Гап, Известия древних греч. и римск. писателей о Кавказе, Тифл. 1884, т. I, 164.

⁶⁸ SC, II, I, 197; XXXIII, 52; Lud. Ianus-ის გამოც., ტ. V, 1878 წ. (Teubneriana-ს სერია), გვ. 13.

⁶⁹ Lud. Ianus-ის გამოც. Ibidem.

იდანვე. ამ მხრივ ყველაზე ადრინდელ ცნობას გადმოგვცემს ჰეროდოტე, როცა ის ლაპარაკობს კოლხების ნებაყოფლობით მოხარკეობაზე ირანის მიმართ: მისი სიტყვით, კოლხები დარიოს 1-ლის დროიდან ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ ირანს ხარკად უგზავნიდნენ 100 ვაესა და 100 ქალს⁷⁰. უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთ ძღვენს კოლხები ირანის მეფეს გაუგზავნიდნენ სწორედ მონათა რიცხვიდან.

საფიქრებელია ისიც, რომ VI საუკუნის მეორე ნახევრის ატიკის მექურპლე კოლხი და ჭურჭლის მომხატველი კოლხი აგრეთვე მონები იყვნენ, როგორც ფიქრობს ბ. გრაკოვიც.⁷¹

უფრო უეჭველ ცნობას კოლხეთიდან მონათა ექსპორტის შესახებ შეიცავს მარმარილოს ფიქალზე ჩამოწერილი სია მონებისა მათი ფასის აღნიშვნით, რაიც ათენის პოლეტებს (παλῆται თავისი ფუნქციებით ნაწილობრივად მოგვაგონებენ ჩვენი დროის სასამართლო აღმასრულებლებს) შეუდგენიათ ჰერმაკოპიდების პროცესში 415-414 წწ. ერთ-ერთი მსჯავრდადებულის — პირეუსში მცხოვრებ მეტეკის კეფისიდორეს ქონების აღნუსხვისას. ამ ნუსხაში 25 სტრიქონში მოხსენებულია Κῆλχις, ღირებული 153 დრაქმად⁷². რადგან მსჯავრდადებული კეფისიდორე პირეუსის, სავაქრო უბნის, მცხოვრებია მისი მონები მარტო ეთნიკონის მიხედვით არიან ჩამოთვლილნი და ფასიც ზუსტად არის ნაჩვენები, — ამ ნიშნების თანახმად საფიქრებელია, რომ ეს კეფისიდორე მონებით მოვაჭრე პირი უნდა ყოფილიყო. ასეა თუ ისე, წარწერის ფრაგმენტში 25 სტრიქონში მოხსენებული კოლხი არის მონა, რომელიც ათენში იყიდებოდა 414-413 წლებში ძვ. წ.; მაშასადამე, V საუკ. მიწურულში მონათა ქულბაქზე ჩვენ ვხედავთ კოლხებსაც, თუმცა მათი რიცხვი შედარებით სხვა ეროვნების მონებთან მცირეა.

საინტერესოა აგრეთვე ძვ. წ. II საუკუნის (140 — 100 წწ.) დროინდელი კოლხი მხევალი, მოხსენებული ბერძნული სახელით კალოო (ლამაზი, შემკული, მშვენიერი), რომელიც ფსიტირა ნიკოლოზის ასულს მიუყიდნია აპოლონ პითიელის ტაძრისთვის და ამგვარად განთავისუფლებულა. რადგან ძველი მარტო ამ კოლხ ქალს შეეხება, ამიტომ ზედმეტი არ იქნება იგი მთლიანად მოვიტანოთ აქ. ბერძნულად წერია:

„Ἀρχοντες Σωσιπάρτου μῆνός Δαιδαφορίου, βουλευ[όντων] τὴν πρῶ-
ταν ἐξῆμῳνον Ἀντιχένεος τὴν Διομένηου, Ἀγίαντος τὴν Κλεοδάμου, γραμ-

⁷⁰ III, 97.

⁷¹ ВДИ, 1939, № 3, გვ. 360, № 99.

⁷² Ibidem, გვ. 290, № 70.

ματεύοντος δὲ Ἰβρία τοῦ Ξένωνος, ἐπὶ τοῖσδε ἀπέδυστο Ψιθύρα Νικολάου τῷ Ἀπίλλωνι τῷ Πυθίῳ σῶμα γυναικείον αἰ ὄνομα Καλλῶ το γένος [Κ]ολχίδ[α] τιμᾷς ἀργυρίου μᾶν πέντε, καὶ τὰν τιμὰν ἔχει πῖσαν, καθὼς ἐπίστευσεν Καλλῶ τῷ [θεῷ:] τὴν ὠνάν, ἐφ' ᾧτε ἐλευθέρᾳ εἶμεν καὶ ἀνέφαπτος ἀπὸ πάντων τὴν πάντα χρόνον, ποιέουσα ὁ κα θέληι καὶ ἀποτρέχουσα οἷς κα θέληι. βασιλευσθερ κατὰ τὸν νόμον τῆς πόλιος Πατρῆας Ἀνδρονίκου. Εἰ δὲ τις ἀπειτοτο Καλλίδης ἐπὶ καταδοσσεσμῶν, βέβαιον παρσχόντων τῷ θεῷ τὰν ὠνάν ἃ τὲ ἀποδομένα Ψιθύρα καὶ ὁ βεβιωσθερ Πατρῆας. εἰ δὲ μὴ παρέχειν βέβαιον τῷ θεῷ τὰν ὠνάν, πράκτιμοι ξόνων τῷ θέλοντι κατὰ τὸν νόμον τῆς πόλιος, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ παρατυγχάνοντες κύριοι ξόνων συλέοντες Καλλῶ ὡς ἐλευθέρᾳν εὐδσαν ἀλάμοι ὄντες καὶ ἀνυπόδικοι πάσας δίκας καὶ ზამიას. μαρτυροὶ ὁ ἱερεὺς τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀρχων καὶ οἱ ἄρχοντες Ἀντιγένης, Ἀγίων, (π)Ἰβρίας καὶ ἰδιῶται Νικάτας Βάκτος, Ἀριστέας, Φίλων Ἰατάδα, Φίλων Φιλάγρου, Τιμόκριτος“.

ქართულად ასე იქნება:

„არქონტ სოსიპატრის დროს, დაიდაფორიას თვეში, პირველ ნახევარწლეულის საბჭოს წევრების ანტიგენეს, დიოდორეს ძის, ალიონის, კლეოდამის ძის, მდივნის ჰიბრიას, ქსენონის ძის, (თანდაწერებით) ფსიტირამ, ნიკოლოზის ასულმა, აპოლონ პითიელს მიეცემა შემდეგ პირობებში ქალი (σῶμα γυναικείον) მხევალი, სახელად კალლო, ტომით კოლხი, ხუთ მნა ვერცხლის ფასად და ღმერთს აქვს ფასი შოლიანად (მიღებული), რადგან კალლომ ნასყიდობა მიანდო ღმერთს, ამიტომ იგი იყავნ თავისუფალი და შეუვალა ყოველთათვის სამუდამოდ. იქცეოდეს თავის ნებისამებრ და წავიდეს ვისთანაც მოისურვებს. ქალაქის კანონის თავმდები პატრეა ანდრონიკეს ძე. უკეთუ ვინმე წარიტაცებს კალლოს მხევლად, დაე ღმერთის მიერ ნასყიდობის მართლიადობა დაამოწმონ გამსყიდველმა ფსიტირამ და თავმდებმა პატრეამ. ხოლო თუ ისინი არ დაამოწმებენ ღვთისა მიერ მის ნასყიდობის მართლიადობას, დაე იმათ ფულად აგონ პასუხი ყოველის (სიტყვისამებრ), ვინც მოისურვებს ქალაქის კანონით. ამგვარადვე დაე მართალნი იყვნენ ისინიც, ვისაც მოუხდება კალლოს, როგორც თავისუფალის, წართმევა (ამისთვის) არც დაჯარიმდეს და არც დაისაჯოს. მოწმენი — აპოლონის ქურუმი არქონი, არქონტები ანტიგენე. ალიონი, ჰიბრია და კერძო პირნი ნიკიტა, ბატრო, არისტეა, ფილონ იატალის ძე, ფილონ ფილაგარის ძე, ტიმოკრიტე“.

ყურადღასღებია აგრეთვე საფლავის ქვა-მრგვალი პატარა სვეტი, ათენში, კოლოკატრონის ქუჩაზე ნაპოვნე, წარწერით: Εμφροσύνη Χαι-

ἡμῶν, Χαλκίδ⁷³, რაც ნიშნავს: ევროსინე ხერიმონისეული, კოლხი. გამოურკვეველია ხერიმონის ვინაობა-რაობა ევროსინეს მიმართ: მისი მფლობელია, როგორც მხეველისა, თუ მშობელია.

გარდა ამ ეპიგრაფიულ მითითებათა, საერთოდ წყაროებშიც ვხვდებით კოლხების მონა-მხეველებად ხსენებას; მაგალითად, ალკაფრონე, II ს. მწერალი, ერთ-ერთ წერილში წერს ათენის შეძლებული პირის სახელით: ჩვენი მოპირდაპირე „ჩამომავალია უცნობი მამისა და უცხოელი დედისა, სკვითისა ან კოლხისა, ახალ მთვარეზე რომ იყო ნასყიდი“⁷⁴. მაშასადამე, კოლხის სყიდვა შემთხვევითი ამბავი არ ყოფილა ძველ ბერძენთა ცხოვრებაში.

ეს უფრო მკაფიოდ ჩანს II—III სს. მწერლის კლავდი ელიანის სიტყვებიდან, როცა ის წერს: ვინმემ, სახელად დიონისემ, ხელობით ეპარმა, რომელიც ანგარებით ხშირად ნაოსნობდა უშორეს ადგილებში და მეოტიდის იქითაც კი გავიდა, იქ იყიდა კოლხი ქალიშვილი, რომელიც გაიტაცეს მანლიებმა, ერთ-ერთმა იქაურმა ბარბაროსულმა ტომ-მაო.⁷⁵ ჩანს, რომ კოლხეთიდანაც ისევე, როგორც სხვა ქვეყნებიდან, მონათმფლობელური საზოგადოება საწარმოო ძალას — მონას — იძენდა როგორც სყიდვით, ისე გატაცებით.

ამასთან დაკავშირებით, უნდა ვიფიქროთ, რომ გატაცებას და ამ გზით მონათა კადრების შოვნას შემდეგ მონათა ქულბაქზე რეალიზაციისათვის მეტნაკლებად სისტემატური ხასიათი ჰქონია რომის ბატონობის ხანაში, განსაკუთრებით, კოლხების ჩრდილოეთით მეზობელი ტომების აქეებისა, ზიგების (ჯიქებისა?) და ჰენიოხების — მხრივ, რასაც აღნიშნავს სტრაბონი. იგი პირდაპირ იხსენიებს გამტაცებელთა ანგარულ მიზნებს: „აქეები, ზიგები და ჰენიოხები უცხო ქვეყნებში დაწანწალებენ დღისითაც და ღამითაც ხალხის მონად გასატაცებლად და ხალისიანად უკან უბრუნებენ პატრონებს, თუ ესენი გამოსახსნელს მისცემენ“⁷⁶.

მეკობრეები იმდენად ყოფილან გათამამებულნი, რომ თავს ესხმოდნენ გემებს, რომელიმე სამოსახლო ადგილს, ქალაქსაც კი. ამას მით უფრო თავისუფლად ჩადიოდნენ, რომ ბოსფორის მეფეები ერთგვარად მფარველობდნენ კიდეც: აძლევდნენ ნავსადგომს, სანოვაგეს მათზე ჰყიდნენ და ნაძარცვის გაყიდვასაც არ უშლიდნენ⁷⁷. ასეთი ოპერაციე-

⁷³ CIA დიტენბერგერის რედაქციით, № 2519, გვ. 152.

⁷⁴ SC, I, 2, 593—594.

⁷⁵ SC, I, 3, 608.

⁷⁶ XI, 12; SC, I, 1, 133.

⁷⁷ ib.

ბისტვის მეკობრეებს ჰქონიათ „პატარა, ვიწრო და მსუბუქი ნაევები, 25—30 კაცის ჩამტევი, რომელთაც ელინები კამარას უწოდებდნენ და ტყეებში მალავდნენ სეზონის დადგომამდე“⁷⁸. საგულისხმოა, რომ ეს სიტყვა *αμάρα* თურმე არც ძველად ყოფილა ბერძნულ სიტყვად მიჩნეული⁷⁹.

გ) კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრეთა რიცხვს მიეკუთვნება აგრეთვე სელი (τὸ λῖνον) და კანაფი (ἡ ἀνθαβία), რომელთა კულტურა აქ საკმაოდ დიდად ყოფილა განვითარებული, რაც ნათელი ხდება ქვემოთ თქმულით.

სტრაბონი, ჩამოსთვლის რა კოლხების ქვეყნის სიმდიდრეთ, სხვათა შორის წერს: „კოლხეთში უხვად მოჰყავთ აგრეთვე სელი, კანაფი, ცვილი და ფისი. სელის წარმოებამ (*λιναιργία*) სახელიც კი გაითქვა: იგი უცხო ქვეყნებშიაც კი გაჰქონდათ და ზოგიერთი, ვისაც სურს დამტკიცოს კოლხების ნათესაობა ეგვიპტელებთან, ამაში დამამტკიცებელ საბუთს ხედავს“⁸⁰. აქ იგი უდავოდ ჰეროდოტეს გულისხმობს, ვინაიდან კოლხეთის სელის შესახებ პირველი ცნობა მას ეკუთვნის და მისივეა იდეა კოლხების ეგვიპტელებთან ნათესაობისა.

ჰეროდოტე წერს, რომ „მარტო კოლხები და ეგვიპტელები ტილოს ამზადებენ ერთნაირი წესით“ და რომ „კოლხურ ტილოს ბერძნები სარდონულს ეძახიან, ხოლო ეგვიპტედან მიღებულს — ეგვიპტურს“⁸¹.

ქსენოფონტეც ურჩევს თავის მკითხველებს: „ჩასაშვები ბადებები უნდა გაკეთდეს წმინდა ფაზიანურ ან კართაგენურ სელისგან, აგრეთვე საგზაო და მინდვრისა“⁸².

ასევე იმეორებენ პინდარის სქოლიასტი⁸³, იულიუს პოლიდეკე. იმპ. კომოდის (180—192 წწ.) თანამედროვე⁸⁴, და კალიმახე (გარდ. 240—230 წლ. ძვ. წ.), რომელსაც იმოწმებს სქოლიასტი.

ცნობა კოლხეთში სელის მოყვანისა და მისგან საუკეთესო ტილოს დამზადების შესახებ მეტად ყურადსაღებია. სტრაბონი ამ საქმიანობას პირდაპირ ეძახის სელის წარმოებას ანუ ბერძნულად „ლინურგიას“. ასევე წერს პოლიდეკე: „ἐχθιστὸν δὲ καὶ λιναιργίστου τῶν ἀεὶ ἀμάρων, ὡς παρ' Ἀιγύπτου“, რაც ნიშნავს: მოჰყავთ და ამუშავებენ ღეროს (სელი-

⁷⁸ ib.

⁷⁹ RE, II, 2414; ВДИ, 1939, № 2, გვ. 61—62.

⁸⁰ XI, 1, 17, SC, 1, 1, 137.

⁸¹ ჰეროდოტე, II, 105.

⁸² SC, I, 2, 359.

⁸³ SC, I, 2, 331—332.

⁸⁴ SC, I, 2, 590.

სას), როგორც ეგვიპტელებიო. საქმე ისაა, რომ ქსოვილის დასამზადებლად ვარგისია არა სელის ფოთოლი, არც მისი თესლი, რომლისაგანაც ზეთი იხდება (ეს ზეთი იხმარება მედიცინაში წამლად, აგრეთვე საქმლად, ხოლო გადახარშული — საღებავებშიც), არამედ ღეროზე შეწებებული ბოჭკოები, რაც აქვს ღეროს ქერქს. შექველია პოლიდეკეც სწორედ ამიტომ ხმარობს *λινσαρκίαναι τήν χαλκήν* (χαλκήν ღეროა)

აქვე უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ სელი სამეურნეო დანიშნულების ერთწლოვანი მცენარეა და, რადგან გარეული სახის სელს მეტად უმნიშვნელო რაოდენობით გააჩნია ქსოვილისთვის საჭირო ბოჭკოს მარაგი, ამიტომ მას თესენ; იგი შენდება დათესვის წესით. გარდა ამისა, მას მოვლაც ესაჭიროება. თუ სელი მოწვევისათანავე მოიგლიჯა, მას ბოჭკო მეტი გამოუდის, სამაგიეროდ მისგან დამზადებული ქსოვილი ტლანქი გამოდის. ხოლო თუ სელი მოიკრიფა მაშინ, როცა ქვემო ფოთლები შეყვითლდება და ცვენას იწყებს, მაშინ მარაგი თუმცა ცოტაა ბოჭკოსი, სანაცვლოდ უფრო წმინდა ქსოვილი მზადდება მისგან. სელი იგლიჯება 10—12 კვირის გასვლის შემდეგ, მერე მას შეკონილს გახმობა უნდა დააცალო, გააცალო ფოთლები, გამობეგვო თესლი და დააღბო წყალში; წყალში დაღბობა კი მიტომია საჭირო, რომ დაიშალოს ის წებოვანი ნივთიერება, რომელიც ბოჭკოებს ერთს მეორეზე აწებებს.⁸⁵ მაშასადამე, სელის საქსოვად დამზადების პროცესი მარტივი და იოლი როდია და გვაგულისხმინებს ძველ კოლხეთში განვითარებული საზოგადოების არსებობას.

შემდეგ: ქსოვილისათვის ყველა სელი არ გამოდგება. სელი კი არა. სამგვარი: 1) მაღალი რომელიც იძლევა კარგი ხარისხის ბოჭკოს, ხოლო თესლს ნაკლები რაოდენობით; 2) ხვეულა, ხუჭუჭა სელი — იზრდება დაბალი, აქვს ცუდი ხარისხის ბოჭკო და თესლი ბლომად; 3) საშუალო სიმაღლის სელი, რომელსაც ბოჭკოც საშუალო ღირსებისა აქვს და თესლიც საშუალო რაოდენობით. ამრიგად საქსოვილოდ გამოსადეგია მხოლოდ მაღალი სელი. და რადგან ანტიკური მწერლები ერთხმად იწონებენ კოლხურ ტილოს და მეორე მხრივ ეს კოლხური ტილო, ბერძნებში სარდონულის სახელით ცნობილი, ღირსეულად მეტოქეობდა ძველ მსოფლიოში საუკეთესო ტილოს — ეგვიპტურს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველ კოლხებს მოჰყავდათ მაღალი სელი, ე. ი. საუკეთესო ჯიშისა. ესეც კოლხების სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

სელს უყვარს ზომიერი და ნესტიანი ჰავა და იგი ხარობს უფრო მდინარეებისა და ტბების პირას, აგრეთვე ქაობნარშიაც. კოლხეთი

⁸⁵ Н. К. Б а к у н. Спутник текстильщика. М., 1926, 26 და შდგ.

ამ მხრივ საუკეთესო პირობებს უქმნიდა სელის კულტურის გავრცელებას თავისი ზომიერი და ნოტიო ჰავითა და წყლის სიუხვით. ამითივე შეიძლება აიხსნას ისიც, რომ სელის ქსოვილები სამეგრელოში მზადდებოდა და სხვა საქონელთან ერთად გემებით გაჰქონდათ მე-17 საუკუნეშიაც კი, რასაც ამოწმებს მოგზაური შარდენი.⁸⁶ სელის კულტურა აქ გავრცელებული იყო XVIII საუკუნის ბოლომდეც; მაგალითად, იმერთა მეფის დესპანი მაქსიმე ქუთათელი თავის მოხსენებაში წერს: „შ ა ვ ი ზ ღ ე ი ს პ ი რ ზ ე და ნარინჯი და ზეთის ხილი მოდის; აბრაშუმი, ბამბა და სელი არის ამდენი, რომ ვაჭრებს სხვა ქვეყნებშიაც მიაქვთ, დიახ იაფად ჰყიდულობენ“.⁸⁷

კოლხეთში სელის კულტურის გავრცელება და მისგან კარგი ღირსების ტილოებისა და სხვა საგნების, მაგალითად, ბადეების, დამზადება, მერე ისეთი ტილოების დამზადება, რომელნიც არ ჩამოუვარდებოდნენ ეგვიპტურს, რასაც ეგვიპტურსადაც ადასტურებენ V ს. ისტორიკოსები — ჰეროდოტე და ქსენოფონტე, მეტად საგულისხმო ისტორიული ფაქტია. ხოლო საგულისხმოა იმიტომ, რომ გვიმჟღავნებს კოლხეთში იმ დროს — V საუკუნეში — საკმაოდ განვითარებული საზოგადოების არსებობას. მართლაც; რამდენადაც კოლხური ტილო ეგვიპტურს ეტოლებოდა, იმდენად ცხადია, რომ სელის დამუშავების ტექნიკა კოლხებშიაც ისევე მაღალი ყოფილა, როგორც ეგვიპტეში; იქ კი სელი დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ და მას კრეფდნენ ფარაონის მიწა-წყალზე დიდკაცის მეთაურობით. ექსპლოატირებულთა ცოლები ქსოვდნენ და ართავდნენ. საყოველთაო ხმარებისათვის განკუთვნილი ტილოები, თუნდაც მეტნაკლებად ტლანქად დამზადებული, მაინც კარგი ხარისხისა იყო. რაც შეეხება სამეფოდ დამზადებულ ტილოებს, თუ ეიმსჯელებთ ჩვენამდე გადარჩენილ ნიმუშების მიხედვით, ასეთი ტილოები ისე წმინდად იქსოვებოდა, რომ ძაფის რაოდენობის დათვლაც კი ძნელია და ჰირს მისი გარჩევა აბრეშუმისაგან, თუ კაცმა გამადიდებელი შუშა არ მიიშველია. იქაური ტილო ისე მკვრივი და წმინდა ყოფილა, რომ ტანის ნაკვთებიც კი ჩანდა⁸⁸. ასეთივე ღირსებისად უნდა მივიჩნიოთ კოლხური ტილოც, რაკი უკანასკნელი ეგვიპტურის თანატოლად არის ცნობილი ძველი მწერლების მიერ. მეორე მხრივ კოლ-

⁸⁶ Ж а н Ш а р д е н. Путешествие кавалера Шардена по Кавказу в 17 ст. Перевод Насович и Бахутовой, стр. 35.

⁸⁷ Ц а г а р е л и, Грамоты и другие историч. документы, т. II, вып. I, стр. 3.

⁸⁸ Д. Ж. Б р э с т е д, История Египта, т. I, М., 1915, стр. 101—102.

ხური ტილოები საზღვარგარეთაც გაჰქონდათ. ეს გვაგულისხმებინებს მის ფართო წარმოებას, მასობრივ დამზადებას. მაშასადამე, არსებობდა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და ორგანიზებული კოლექტივი, რომელიც მეურნეობის ამ დარგში იყო გამოყენებული. ოღონდ ძნელია იმის თქმა ერგასტერიონებში ამზადებდნენ ტილოებს (ჩვენ ხომ ვიცით ჰარისის პაპირუსის წყალობით, რომ ამონის ტაძარს ასეთი სახელოსნო 53 ჰქონდა) თუ შინამრეწველური წესით, როგორც ეს საერთოდ იყო გვიანა ხანებში.

§ 4

ამდროინდელი კოლხეთის საზოგადოების ეკონომიურ და კულტურულ დონეს გვიჩვენებენ შემდეგი გარემოებანიც: აპოლონი როდოსელის სქოლიასტი, განმარტავს რა როდოსელი პოეტის თქმას „და ჩრდილოვანი ქალაქი“, დასძენს: ჰელანიკე ამბობს, რომ საწმისი ზევესის ტაძარში (ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διὸς) იღობ⁸⁹. ჰელანიკე (480 — 395) ლოგოგრაფოსი ლესბოსის მიტილენიდან, უფრო კი ატიტოგრაფოსი, ხელწამოსაკრავი მწერალი როდია. მას იყენებდა როგორც წყაროს, თუმც კრიტიკულად, ელინური ისტორიოგრაფიის ისეთი ავტორიტეტი და მეთოდოლოგიის მხრივ თითქმის წუნდაუდებელი ისტორიკოსი, როგორიც იყო თუკიდидე, რომელსაც თავის ისტორიაში ესათუის ცნობა შეჰქონდა ბინიანი გამოწვლილვისა და შეჭერება-შეწამების შემდეგ. აი ეს ჰელანიკე აღნიშნავს, აპოლონი როდოსელის სქოლიასტის სიტყვით, კოლხებში ტაძრის არსებობის ფაქტს. რასაკვირველია, ჩვენ არ მოგვეპოვება საკმაო საბუთი ეს ფაქტი არგონავტების ლეგენდური ლაშქრობის ეპოს მიეკუთვნოთ, მაგრამ ტაძრის არსებობა თვითონ ჰელანიკეს დროს კი დასაშვებია. შესაძლებელია, რომ ჰელანიკე თავისი დროის ფაქტს გადაიტანდა წინა ხანებზე, ამ შემთხვევაში არგონავტების ხანაზე, მაგრამ ფაქტს მაინც არ შეთხზავდა, არ გამოიგონებდა. ამას ვამბობთ იმიტომ, რომ ჰელანიკე საერთოდ უარყოფს ზღაპრულ ელემენტს, წინა დროის ღმერთები და გმირები მის კალამს ჩვეულებრივ მეფეებად ჰყავს გამოყვანილი, ის ცდილობს წინააღმდეგობათა შეჭერებას და ქრონოლოგიის დაცვას, რისთვისაც იყენებს არგონის ქურუმ ქალთა ნუსხას, ხოლო „ატიტიდაში“ წელთაღრიცხვას აწარმოებს არქონტების მიხედვით. სწორედ ამის გათვალისწინებით ვამბობთ,

⁸⁹ SC, .I, 2; 427.

რომ შესაძლებლად მიგვაჩია მის დროს კოლხეთში ტაძრის არსებობა.

კოლხთა კულტურის მაღალ დონეს უნდა მოწმობდეს იმავე სქოლიასტის ციტატი ტიმონაქსიდან. ტიმონაქსი თავის „სკევითიკაში“ ამბობსო — წერს სქოლიასტი: „ეაში (ესაა წმინდა კოლხური უძველესი ქალაქი ბერძენ ავტორების წარმოდგენით) გეხედება გიძნაზიონები, დისკოები, მედეას თალამოსი, სადაც მაშინ ქარწილი გადიხადეს, და ქალაქთან ნაშენი სალოცავი (ტაძარი) იასონისა (Ἰάσωνος ἱερὸν Ἰάσωνος) და გარდა ამისა მრავალი სალოცავი“⁸⁰.

ტიმონაქსის ვინაობა და დროინდელობა რომ გამორკვეული იყოს ლიტერატურაში, მაშინ ჩვენ უძვირფასესი დათარიღებული საბუთი გვექნებოდა ხელთ ძველი კოლხების ყოფა-ვითარებისა და კულტურული დონის ქრონოლოგიურად ცხადსაყოფად, მაგრამ საუბედუროდ ეს მეცნიერებაში არაა დადგენილი. მართალია, მიულერს ეს ტიმონაქსი გაიგივებული ჰყავს პლინიუსის წყაროსთან — დემონაქსთან (დემოდამასთან? — მ. ბ.)⁸¹, რომელიც იყო სელევკისა და ანტიოქეს სარდალი, მაგრამ Susemihl-ს ეს გაიგევება საეჭვოდ მიაჩნია⁸², მით უფრო მიულერის ამ მოსაზრებას ანგარიშს არ უწევენ უფრო გვიანდელი მკვლევარნი⁸³.

მიუხედავად ამისა მაინც შესაძლებლად მიგვაჩნია თუნდაც დაახლოვებით გამოვარკვეოთ terminus post quem non, ე. ი. თუ რის შემდეგ არ დაიწერებოდა ტიმონაქსის ეს ზემოთ ციტირებული საგულისხმო ფრაზა, თუ კი გამოვარკვევთ აქ ხსენებულ ქალაქ ეას, resp. აიას, არსებობის დასასრულს. საქმე ისაა, რომ ეა იხსენიება ჰეროდოტეს (V ს.),⁸⁴ ლიკოფრონის (III ს.)⁸⁵ აპოლონი როდოსელისა⁸⁶ და ფილოსტეფანეს (III—II საუკ. ძვ. წ.)⁸⁷ დროს, ხოლო სტრაბონის დროს (I საუკ. ახ. წ.) იგი უკვე აღარ ყოფილა, ვინაიდან ეს გეოგრაფოსი წერს: ქ. ფაზისთან უჩვენებენ ქალაქ ეასო (ἡ δὲ ἔξις Αἶα δεικνύται

⁸⁰ SC, I, 2, 437.

⁸¹ SC, II, 1, 185.

⁸² SC, I, 3, 888.

⁸³ მაგ. შვარცი, RE Pauly-Wissowa, IV, 2868 გვ.

⁸⁴ წ. I, 2.

⁸⁵ SC, I, 2, 312 (ესტათე თესალონიკელის მიხედვით).

⁸⁶ SC, I, 2, 422.

⁸⁷ SC, I, 2, 434 (აპოლ. როდოს. სქოლიასტის მიხედვით).

περι (Πάριον πάλιν)⁹⁸. მაშასადამე, ქ. ეა მოსპობილა ძვ. წ. II—I საუკ. მანძილზე და სტრაბონის დროს მარტო მისი ნანგრევებიღა ყოფილა. ამიტომაც წერს იგი βεβαιωται: უჩვენებენო იმავე საუკუნის მწერალი პლინიუსიც ამ ქალაქზე ლაპარაკობს, როგორც აღარ არსებულზე; ის წერს: „maxime autem inclaruit Aea“, რაც ნიშნავს: ხოლო სახელოვანი იყო (inclaruit) ეა, ამას⁹⁹ ცხადყოფს მისივე მომდევნო ფრაზა! „nunc habet Surium tantem, ე. ი. ეხლა (nunc) მარტო (tantem) სურიუმი-ღა არსებობს“, გამოდის. რომ დანარჩენი ქალაქები, რომელთაც იგი ზემორე ამისა ჩამოსთვლის, მათ რიცხვში ეაც, აღარ არსებულან მის დროს.

მართალია, სტეფანე ბიზანტიელი (VI საუკ.) ამ ნაქალაქარზე წერს, როგორც არსებულზე (ἀπάρχουσα)¹⁰⁰, მაგრამ ეს გარემოება ოდნავადაც არ ეწინააღმდეგება ზემოთქმულს, ვინაიდან მისი ცნობები წყაროების დროინდელია¹⁰¹ და არა მისი დროინდელი. რაც შეეხება ამავე ავტორის მეორე ცნობას, გრამატიკოს ნიკანორზე (II საუკ. ახ. წ.) დამყარებულს, რომ „დიოსკურიას პქვია აგრეთვე სებასპოტოლი, ხოლო წინათ მასია ერქვა“¹⁰², ამას ეა/აიას არსებობის დროისთვის მნიშვნელობა არა აქვს სრულიად.

საგულისხმოა, რომ პლინიუსი ქ. ეას მანძილსაც კი გვისახელებს: მისი სიტყვით, იგი ზღვას დაშორებულია 15 ათასი ბიჯით (22,2 კმ), ხოლო ზემოხსენებული სტეფანეს სიტყვით, 300 სტადიონით (დაახლ. 55,5 კმ).

ზემორე ექსკურსი ჩვენ საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ კოლხების ქალაქის ღირსშესანიშნავი ნაგებობანი სულ უკანასკნელი III—II სს. მანძილზე მაინც, როცა ეს ქალაქი ჯერ კიდევ არსებობდა, ვინაიდან. I საუკუნეში ის უკვე მოსპობილია, საფიქრებელია პომპეუსის ლაშქრობის დროს. აქ, ტიმონაქსის სიტყვით, ყოფილა გიმნაზიონები, დისკოები, თალამოსი და მრავალი ტაძარი და მათ შორის ქალაქის პირას ნაგები ტაძარი იასონისა. გიმნაზიონები რამდენიმე ყოფილა, რასაც გვაფიქრებინებს ამ სიტყვის მრავლობითი რიცხვი (γυμνάσια), ასევე მრავლად ყოფილა ტაძრები (ιερά πύλα), ეს კი მოწმობს ქალაქის საკმაო მოზრდილობას, რაც აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ VI ს.

⁹⁸ SC, I, 1, 95 (lib. I, C. 2, § 39).

⁹⁹ SC, II, 1, 178.

¹⁰⁰ III, 274.

¹⁰¹ ib., 273.

¹⁰² ib. 277.

მწერალს სკილაქს კარიანდელს¹⁰³, ხოლო მეორე მხრივ მოსახლეობის სიმრავლესაც. საზოგადოდაც ხომ გიმნაზიონი ყველა ბერძნული ქალაქის სამკაულს შეადგენდა, ხოლო უფრო მოზრდილ ქალაქში რამდენიმე გიმნაზიონი არსებობდა. ჩვენ არ ვიცით კერძოდ ქ. ეას გიმნაზიონთა დეტალები, ის კი ცხადია, რომ ამ შენობებს თავისი დანიშნულებით და მათი ცალკეული ნაწილების განლაგებით უდავოდ ჰქონია მსგავსება ბერძნულ გიმნაზიონებთან, თორემ გარეშე ამისა ბერძენი ტიმონაქსი მათ გიმნაზიონებს აღარ უწოდებდა. სამაგიეროდ ჩვენ მოგვეპოვება ვიტრუვიუსის მიერ დატოვებული აღწერილობა (5, 11) ამ შენობისა. აი როგორი იყო ბერძნული გიმნაზიონი. მას ჰქონდა დიდი ეზო სამი მხრით შემოვლებული განიერი სვეტნარით, ხოლო მეოთხე მხრიდან ორმაგი სვეტნარით. შიგნით იყო ჰაბუკთა სავარჯიშო, რომლის მეზობლად სხვადასხვა შენობები იყო აგებული. გარდა ამისა, იყო საკმაოდ დიდი ფართობი, პერისტილით შემოზღუდული, ვარჯიშობისა და თამაშობათა საასპარეზოდ. გიმნაზიონის ამ ნაწილს გარშემო შემოვლებული ჰქონდა სვეტნარები — ქსისტოსები: ეს იყო გადახურული სვეტნარი, სასეირნოდ. ამათ შუა საჭიდაო არსებობდა. შემდეგ მოსდევდა პარადრომიდი — ხეებშემორიგებული სასეირნო და სტადიონი საჯდომებით მაყურებელთათვის. ჰაბუკთა სავარჯიშოს მეზობელ შენობათა შორის იყო ეგზედრები, კედლის პირას ჩამწყკრივებული მერხებით, სადაც საბაასოდ იკრიბებოდნენ რიტორები, ფილოსოფოსები და სხვანი. უნდა ვიფიქროთ, რომ დაახლოებით ასეთივე შემადგენლობისა იქნებოდა ეას გიმნაზიონებიც, რომელთა მთავარ დანიშნულებას შეადგენდა ფიზიკური ვარჯიშობა და სამხედრო სამსახურისთვის სამზადისი.

ამავე მიზანს — სამხედრო საქმეს — ემსახურებოდა დისკოებიც (δίσκοι), რომელნიც ტიმონაქსს უნახავს ქ. ეაში. ამ დისკოების საშუალებით მოვარჯიშენი ეჩვეოდნენ ომის დროს ქვის მარჯვედ სროლას. ეს იყო მრგვალი ან მოგრძო ქვა ან რკინა შუაში გამობურთული, ხოლო ნაპირებში დაწვრილებული. ქვისგან დამზადებულს დისკო ეწოდებოდა, რკინისას კი — σίλοι; დისკოს ტყორცის თამაში (δίσκοβαλα) იმაში მდგომარეობდა, რომ მოთამაშეს ბერამდე ან უფრო შორს უნდა ესროლა; გამარჯვებულად ის ითვლებოდა, ვინც დისკოს ყველაზე უფრო შორს გასტყორცნიდა. თუ თამაშობამდე ბერას არ დანიშნავდნენ, მაშინ დანიშნავდნენ იმ ადგილს, სადაც პირველად მიწას შეეხებოდა ნატყორცნი დისკო და გამარჯვებული ის გამოდიოდა, ვისი დისკოც უფრო დაშორებით შეეხებოდა მიწას. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეაშიც ასეთი-

¹⁰³ SC, 1, 1, 86.

ვე წესი იქნებოდა დისკობოლიისა, როგორიც არსებობდა ბერძნებში, აქ რომ აღვწერეთ.

ტიმონაქსის ეს ცნობა ქ. ეაში გიმნაზიონებისა და დისკოების არსებობის შესახებ ექვემოთნაწილად ადასტურებს იმას, რომ ეას კოლებს და საერთოდ ყველა კოლებს დიდი ხალისი ჰქონიათ სამხედრო და ფიზიკური ვარჯიშობისა და რომ ისინი წარმოადგენენ სამხედრო საზოგადოებას. ჩანს, მტრებით გარემოცული კოლები მათ შესახვედრად გუდამ მზად უნდა ყოფილიყვნენ.

არანაკლებ ყურადსაღებია ტიმონაქსის მეორე ცნობაც ქ. ეაში მრავალი ტაძრის და სალოცავის არსებობის შესახებ. ამ ცნობაში ჩვენ ყურადღებას იზიდავს სიტყვა ἱερῶν, ხმარებული იასონის სალოცავის მიმართ და რაც ნიშნავს ნაგებს, აშენებულს. ეს გარმეოება გვაფიქრებინებს, რომ ქ. ეაში აშენებული ყოფილა მარტო იასონის ტაძარი, დანარჩენები კი, რაც მრავლად ყოფილა, ალბათ უბრალო ნიშნებს, სალოცავებს წარმოადგენდნენ. ყოველ შემთხვევაში სალოცავთა სიმრავლე ადასტურებს კოლების დიდ მორწმუნოებას. მეორეს მხრივ იასონის ტაძრისა და მედეას სანთიობოს (თალამოსის) არსებობა მოწმობს იმას, რომ იასონისა და მედეას სახელი კოლებში პატივისცემით სარგებლობდა. ამითი აიხსნება ის, რომ პირველს ჰქონია ნაგები ტაძარი მიძღვნილი, ხოლო მეორის სანთიობო საუკუნეთა მანძილზე სათუთად დაუცავთ.

§ 5

კოლხთა კულტურისა და ეკონომიკის მაჩვენებელია აპოლონი როდოსელის პოემის ერთი დეტალიც. თავის გმირს არგოს იგი ასეთ სიტყვებს ათქმევინებს: „ვინმეს (ე. ი. სესოსტრისის ანუ სენუსერტ III-ის) მიერ დაარსებული ეა ეხლაც კი მაგრად დგას და იქ ცხოვრობენ იმ ხალხის ჩამომავალნი, ვინც მან დაასახლა ეაში საცხოვრებლად; მათ შენახული აქვთ მამების მიერ დაფებზე დანაწერი (ἄρχειαι; ეს უფრო სამწახანაგა სვეტებია, ღერძზე მოტრიალე — მ. მ.). სადაც მოხსენებულია ყველა გზა და საზღვარი წყლისა და ხმელეთისა მგზავრებისათვის“¹⁰⁴. აპოლონი როდოსელი ეპიკური პოეტი და გრამატიკოსი იყო ალექსანდრიიდან, ცხოვრობდა III და II ს. მიჯნაზე, მოიპოვა როდოსის მოქალაქეობა; აქედან კვლავ ალექსანდრიაში დაბრუნდა, სადაც 196 წ. პტოლემე ეპიფანეს დროს შეიქმნა ბიბლიოთეკის მცველად. 4 წიგნად დაწერილი მისი პოემა „არგონავტიკა“, ჰომეროსის მიბაძვით დაწერი-

¹⁰⁴ აპოლონი როდოსელი, IV, 277—281, (SC, I, 2, 422).

ლი, მოკლებულია შემოქმედებით ფანტაზიას, მასალა აქ გადმოცემულია ისტორიული თანამიმდევრობით, მარტივად, არა აღზევებულად. პოემის ასეთი ხასიათი მართალია გვინერგავს ერთგვარ ნდობას გადმოცემულ ფაქტებისადმი მით უფრო რომ გეოგრაფიულ აღწერილობებში გვიმღავენებს ალექსანდრიულ ერუდიციას. მაინც ზემოთ ამოწერილი ციტატი ჩვენში ერთნაირ ეჭვს იწვევს, მიტომ რომ იქ მოცემული დეტალი მოგვაგონებს ჰეროდოტეს ერთს მონათხრობს ისევე სვეტების შესახებ და იმავე სეზოსტრისესთან დაკავშირებულთ. ასე რომ უნებურად მოგვდის აზრად: დიდად ნაკითხმა მწიგნობარმა აპოლონიმ ჰეროდოტეს მიერ ზოგადად თქმული ყველა ხალხზე და სესოსტრისეს ჩვევაზე—ალე-მართა დაპყრობილ ტერიტორიაზე სვეტები სასირცხო ასოთა გამოსახ-ვით და თავის გამარჯვების წარწერით¹⁰⁵ — ზომ არ გადასხვაფერა და ძლევის ძეგლის ნაცვლად სამანძილო კირბები ხომ არ მოიხსენია, მაგ-რამ რადგან ჩვენი სკეფსისი უბრალო დამთხვევით და ერთგვარი სი-ფრთხილით არის გამოწვეული, სხვა საფუძველი კი არ მოგვეპოვება, ამიტომ შეცდომად არ მიგვაჩნია როდოსელი მწიგნობრის ამ დეტალს ნდობა გამოვუცხადოთ და იგი მივიღოთ, როგორც რომელიმე ჩვენთ-ვის უცნობი ისტორიული ნაწარმოებიდან ამოღებული ფაქტი, ასეთ შემთხვევაში III ს. ავტორის სიტყვებს დიდი ღირებულება ენიჭება. არც ეხლა ვფიქრობთ სამანძილო კირბების არსებობა არგონავტების ხანას მივაკუთვნოთ, მაგრამ მოწმობას აპოლონისას ფასი არ დაეკარგე-ბა, თუნდაც მის მიერ მოხსენებული ფაქტი მისი დროის ქრონოლო-გიურ ჩარჩოებშიც მოვათავსოთ.

ამ ციტატით ნათლად ჩანს, რომ აპოლონი როდოსელის დროინ-დელ ბერძნებს კოლხები მდიდარი წარსულისა და კულტურის ძემკვიდ-რე ხალხად ჰყავთ წარმოდგენილი. პირველ ყოვლისა მათ აქვთ წ ე რ ი-ლ ო ბ ი თ ი ძ ე გ ლ ე ბ ი სამანძილო კირბების სახით, მაშასადამე, მათ ჰქონიათ მწერლობა; მეორე: ეს კირბები არა აპოლონის დროინდელია, არა III საუკუნისა, არამედ ა დ რ ი ნ დ ე ლ ი, ვინაიდან ისინი შამათა-გან, ე. წ. წინაპრებისაგან არიან დაწერილნი Ἰαπων πατρῶν შემდეგ: კ ო ლ ხ ე ბ ს აქვთ ს ა კ უ თ ა რ ი, დანარჩენ ხალხებისგან გან-სხვავებული დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა, რომლით სარგებლობა ალბათ მარტო კოლხებს შეეძლოთ, რადგან ხსენებული კირბები მათ მამათაგან (πατρῶν) და არა სხვა რომელიმე ხალხის მიერ იყო დაწერილი და დატოვებული; კიდევ: კირბებს კოლხები ინახავენ არა როგორც რელი-კვიას, არა როგორც მხოლოდ ძვირსახსოვარს, მაშადაც დატყვევალსა და გამოუსადეგარ ნივთს, არამედ მათ იყენებენ პ რ ა ქ ტ ი კ უ ლ ი ძიზ-

ნით—მგზავრებისათვის ანუ სიტყვა-სიტყვით გზად მიმავალთათვის წყლისა და ხმელეთის *πῦρ καὶ ἰσχυρὸς αἰὼν* გზა-საზღვრის საჩვენებლად. მაშასადამე, როგორც კოლხებისა, ისე ბერძნების თვალში ამ კირბეებს ჰქონიათ პრაქტიკული დანიშნულება და გამოყენება. დასასრულ თავისთავადაც სამანძილო კირბეების არსებობაც იმის მაჩვენებელია, რომ კოლხების მიწა-წყალზე *გ ა ც ხ ო ვ ე ლ ე ბ უ ლ ი* მიმოსვლა ყოფილა (აპოლონისა და მის წინა ხანებში) და გზებიც სათანადოდ კეთილმოწყობილად არის საგულისხმებელი, რამდენადაც ეს კირბეები სწორედ გზების პირას იქნებოდა აღმართული. ასეთი რაშის შესაძლებლობა არაა გამოსარიცხი, ვინაიდან სწორედ IV—III საუკუნეთა მანძილზე, პირველი სელევკის (ნიკატორის) დროს მაქსიმალურად გამოყენებულად ჩანს კირ-ფაზისის წყლიერი გზა, რაზედაც ცალკე გვექნება საუბარი, და აგრეთვე გაცხოველებული აღებ-ძიეცობა კოლხეთის საზღვრებში, რასაც ადასტურებს სელევკიდების დროინდელი, მეტადრე ლიზიმაქესეული, ფულების აქ ნაპოვნი საკმაო რაოდენობა. რაც შეეხება გზათა კეთილმოწყობას, ამას მოწმობს კირ-ფაზისის შუა სახმელეთო მანძილზე ხილების არსებობის ფაქტი (სტრაბონი მათ რიცხვს 120-ით განსაზღვრავს) და გარდა ამისა უფრო გვიანდელი დროის მიმართ (და ამიტომ ნაწილობრივად) აგათიას შიერ გაკვრით ნათქვამი წვრილმანი: *ქ. ფაზისის ირანელების მიერ გარემოცვის დროს რომაელებმა, მოწინააღმდეგის გაპირვებულ ყოფაში ჩაგდების ძიხით, გადასწვეს „ქალაქის გარშემო მდებარე ყველა სოფელი, აგრეთვე მგზავრების გასაჩერებელი სადგომები და რაც კი მახლობლად სხვა რამ ბინები მოიპოვებოდა“*¹⁰⁶. საფიქრებელია, გადჭრით თქმა კი მეთოდოლოგიურად შეუწყნარებელია—, რომ „მგზავრთა გასაჩერებელი სადგომები“ კოლხების ტერიტორიაზე იქნებოდა არა მარტო ბიზანტიურ ხანაში, არამედ ადრეც, როცა *ქ. ფაზისის ეკონომიური მნიშვნელობა* კირ-ფაზისის სავაჭრო მაგისტრალის შოქმდების პირობებში გაცილებით მეტი იყო.

რაკი ლაპარაკი ჩამოვარდა კოლხებში დამწერლობის არსებობაზე, რაც პოეტ-მწიგნობარის აპოლონი როდოსელის მიერ კირბეებზე ნათქვამიდან გამომდინარეობს, აქვე დავაჯუფებთ ამ საკითხზე სხვა მწერლების მიერ თქმულსაც. ამათ შორის მოსახსენებელია ხარაქს პერგამონელი, რომელიც ცხოვრობდა ვარაუდით II—III საუკუნეებში, და რომელმაც დაგვიტოვა საგულისხმო ცნობა კოლხებში ძველად დამწერლობის არსებობის შესახებ, რასაც გადმოგვცემს ესთატე თესალონიკელი: უკანასკნელის სიტყვით, ხარაქს პერგამონელს დაუწერია, რომ

„ოქროს საწმისი ნამდვილად არის ტყავზე ნაწერი ხერხი ოქროს შოპო-
ვებისა და სხვა არაფერი“, რის გულისთვისაც იყო ლაშქრობა მოწყო-
ბილიო¹⁰⁷. იგივე აზრ-შეხედულება ლაშქრობის მიზანდასახულობაზე
აქვს გამოთქმული „*παρι: ἀπ' αὐτῶν*“-ის ანონიმ ავტორსაც. ამის სიტ-
ყვით, ოქროს საწმისი ნამდვილად იყო წიგნი, ტყავზე ნაწერი, სადაც
აწერილი იყო ოქროს მოპოვების ქიმიური ღონეობაო¹⁰⁸. ჩვენთვის აქ
ყურადსაღები არის ძველი ბერძნების შეხედულება კოლხებსა და მათი
კულტურის დონეზე: მათი წარმოდგენით, კოლხებს ძველითგანვე ჰქო-
ნიათ დამწერლობა და სცოდნიათ ხერხი ოქროს მოპოვებისა ტყავზე
ნაწერი. წიგნების საშუალებით.

მაგრამ პირდაპირი მითითება კოლხებში მწერლობის არსებობაზე,
ჩვენი აზრით უფრო მენანდრეს ((VI საუკ. მეორე ნახევარი) მოეპოვება.
ბიზანტიასა და ირანს შორის სვანეთის გამო დიპლომატიური მოლაპა-
რაკების შესახებ, მენანდრე წერს: „სვანეთის მთავარი (ἡγεμῶν) ემორ-
ჩილებოდა ლაზს და ის ჩაწერილა იყო (ἔχ' ἑγγραφέα) სახარკო სია-
ში (ἐν βασιλικῇ αἰῶνι)“¹⁰⁹. აქედან ირკვევა, რომ ლაზთა, resp. კოლხ-
თა მეფეებს ჰქონიათ სახარკო სია, სადაც მოხარკე ქვეყნად ჩაწერილი
ჰყოლიათ სვანეთი. ალბათ ეს სია წარმოებული იქნებოდა მშობლიურ
ენაზე, რადგან ის საშინაო საჭიროებისათვის იყო განკუთვნილი.

§ 6

ძველი კოლხეთის კულტურული და ეკონომიური ვითარების გა-
მოვლენის საშუალებას გვაძლევს ერთი ურყევი ფაქტიც. ეს გახლავთ
ძველი წმინდა კოლხური ქალაქის ეას resp. აიას არსებობა.

ახ. წ. I ს. მწერლის პლინიუს სეკუნდის ცნობით, ძველად, მაშასა-
დამე, მასზე უწინარეს ხანებში მარტო „მდ. ფაზისის ნაპირებზე მდებარეობდა
რამდენიმე ქალაქი, რომელთაგან სახელგანთქმული ქალაქები
(oppida) იყო—ტინდარიდა, კირკეუმი, კიგნუმი და შესართავთან ფა-
ზისი; მაგრამ უფრო მეტი სახელით სარგებლობდა ეა“¹¹⁰. ამათ რიცხვს
უნდა მიეთვალოს პლინიუსის დროს არსებული „სურთუმიც, წოდებუ-
ლი იმ მდინარის სახელის მიხედვით, რომელიც ერთვის ფაზისს იმ ად-
გილას, სადამდეც ფაზისი სავალია დიდი გემებისთვის“¹¹¹.

¹⁰⁷ SC, I, 1, 203—204.

¹⁰⁸ SC, I, 3, 893.

¹⁰⁹ G, III, 224.

¹¹⁰ SC, II, I, 178.

¹¹¹ ibidem.

ამათ გარდა კოლხეთის ქალაქთა რიცხვში უნდა ვიგულისხმოთ „ძველი ქალაქი აფსარუც“ (პროკოპი კესარიელი), რომელიც ჯერ კიდევ არიანეს დროს (II საუკ.) საკმაოდ დიდი ყოფილა, ვინაიდან აქაური გარნიზონი შესდგებოდა ხეთი კოპორტისაგან¹¹², ე. ი. ნახევარ ლეგიონისგან, კოპორტაში კი საიმპერატორო პერიოდში ირიცხებოდა 500 კაცი; მაშასადამე, აფსარუს გარნიზონში 2500 კაცი მაინც იქნებოდა, თუ ხუთივე კოპორტას *cohors quingenaria*-დ ვიგულისხმებთ და პირველ მათგანს არ ჩავთვლით ორმაგ კოპორტად ანუ *cohors milliaria*-დ, როგორც იყო ხოლმე პირველი კოპორტა ლეგიონში. ამ ქალაქის ბრწყინვალე მდგომარეობის სურათს გვაძლევს პროკოპი კესარიელი, რომელიც წერს: „ეს ქალაქი ძველად მრავალმცხოვრებიანი ყოფილა. მას გარშემო უვლიდა მრავალი კედელი და იგი შემკული იყო თეატრითა და იპოდრომით, მას მრავალი სხვა რამეც ჰქონდა, რაც ჩვეულებრივ ქალაქის სიდიდის მომასწავებელია. ამჟამად აქედან სხვა არაფერია დარჩენილი, გარდა ნაშენობათა საძირკვლებისა“¹¹³. ხალხმრავლიანობა, ხუთი კოპორტასგან შემდგარი გარნიზონი, მრავალი გალავანი, თეატრი, იპოდრომი და სხვა — ყოველივე ეს მოწმობს ამ ქალაქის ეკონომიურ წელმაგრიანობას და კულტურასაც, რასაც ცხადია, დადებითი გავლენა ექნებოდა კოლხებზედაც. ის ხომ კოლხების ტერიტორიაზე მდებარედ უნდა ვიგულისხმოთ, ვინაიდან არიანეს დროსვე, როგორც ეს თავის აღგილას აღვნიშნეთ კიდევ, კოლხების მიწა-წყლის საზღვარი იყო მდ. ოფისი, აფსარუ კი ამ მდინარის აღმოსავლეთით მდებარეობდა, არიანეს ანგარიშით, 820 სტადიონის (150 კმ). სიშორეზე. ხოლო, თუ ვერწმუნებით V ს. პერიპლუსის ანონიმს, (§ 48) კოლხეთის საზღვარი დიოსკურიადან სწორედ აფსარუს მდინარემდე მოდიოდა¹¹⁴. რომ აფსარუელ მოსახლეობას კავშირი ექნებოდა მისი სახელოვნების ხანებში კოლხებთან, ეს ჩვენ შეგვიძლია ვიფიქროთ შემდგომი დროის ერთი ფაქტის მიხედვითაც: როცა ტრაიანეს დროს დაფუძნებული გარნიზონები, რომელნიც არიანესაც ჰყავს მოხსენებული ხუთი კოპორტის სახით, მოსპობილა, აფსარუელები დამოუკიდებელნი გამხდარან როგორც რომაელებისაგან, ისე ლაზებისგან, მაგრამ საეკლესიო სფეროში ისინი, როგორც ქრისტიანები, ლაზეთის ეპისკოპოსთა იურისდიქციას ემორჩილებოდნენ; პროკოპი პირდაპირ წერს: „ლაზთა ეპისკოპოსები უწყსებდნენ მათ მღვდელმსახურებსო“¹¹⁵. ცხადია,

¹¹² SC, I, 1, 219.

¹¹³ G. II, 94—95, აგრეთვე 59 გვ. შენიშება.

¹¹⁴ SC, I, 1, 275.

¹¹⁵ XI, 2, 14, (SC, I, 1, 135).

რომ ასეთი იურიდიქციის ფაქტი მხოლოდ ანარეკლია იმ უფრო მჭიდრო კავშირისა, რომელიც მანამდე ყოფილა კოლხ-ლაზებსა და მათ შორის.

კოლხთა ქალაქების რიცხვს მიეკუთვნება პიტიუნტი და დიოსკურია, ვინაიდან სტრაბონი მათზე პირდაპირ წერს: *ἡ ἑστὶν Κολχιδος*¹¹⁶ ამათგან დიოსკურიაზე, ლაპარაკობენ აგრეთვე პლინიუსი¹¹⁷, ამიანე მარცელინი და პერიპლუსის ანონიმური ავტორი¹¹⁸. იგი შესანიშნავი ქალაქი ყოფილა კლასიკურ ხანაში, როგორც სავაჭრო ცენტრი, სადაც თავს იყრიდა აღებ-მიცემობისათვის არა ერთი ადგილობრივი ტომი. სტრაბონის სიტყვით, ასეთ ტომთა რიცხვი 70-ს უდრიდა, ხოლო პლინიუსის მოწმობით, რომაელები მოსაქმეობდნენ 130 თარჯიმნის საშუალებით. რომ დიოსკურიას მართლაც ჰქონია თვალსაჩინო ეკონომიური მნიშვნელობა შავი ზღვის აღმოსავლურ სანაპიროზე, ამას ხსენებულ მოწმობათა გარდა ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ ამ ქალაქს საკუთარი ფულიც უქრია.

კოლხების კულტურული და ეკონომიური განვითარების დონის გამოვლენის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ჰიპოკრატეს ორი ცნობა. ერთი ის, რომ „კოლხები მონოქსილოსებით დაიარებიან არხებზეო, რაც იქ (კოლხეთში) მრავლად არისო“¹¹⁹. მონოქსილოსი ეწოდება მთლიანი ხისაგან გაკეთებულ ნავს, რაც, ენგელსის სქემის თანახმად, კაცობრიობისათვის ცნობილი იყო ველურობის უმაღლეს სტადიაზევე.¹²⁰ მაგრამ არხების არსებობა გვაგულისხმებინებს საკმაოდ რიცხვმრავალსა და ეკონომიურად წელმაგარ კოლექტივს; არხების სიმრავლე ხომ სუსტი და მცირერიცხოვანი კოლექტივის შესაძლებლობას უდავოდ აღემატებოდა. გარდა ამისა, იმავე არხების მრავლად არსებობა მოწმობს კოლხეთში წყლის რეგულაციის ფაქტსაც, ხოლო ეს უკანასკნელი გვაგულისხმებინებს მეტნაკლებად განვითარებულსა და ცენტრალიზებულ წყობილებას, ვინაიდან სხვა ქვეყნების საირიგაციო მეურნეობათა მიხედვით ვიცით, რომ კანალიზაციის მოწყობა და დაცვა ტექნიკის დაბალი დონის პირობებში მოითხოვდა მთელი მოსახლეობის კოლექტიურ შრომას ანუ მარტივ კოოპერაციას, რომელსაც ხელმძღვანელობს ერთი ცენტრი.

საგულისხმოა იმავე ჰიპოკრატეს მეორე ცნობაც. მისი სიტყვით, ფაზიანები ანუ კოლხები ფეხით იშვიათად დადიან, ისიც მარტო ქალაქ-

¹¹⁶ SC, II, 1, 179.

¹¹⁷ SC, II, 2, 326.

¹¹⁸ SC, I, 1, 275.

¹¹⁹ SC, I, 1, 58.

¹²⁰ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ. 83. 28.

ში ან ბაზარშიო.¹²¹ ეს ცნობა ძვირფასია იმ მხრივ, რომ ადასტურებს მის დროს (V ს.) კოლხებს შორის ბაზრის არსებობას, რაც მოწმობს ვაჭრობასა და ერთობ ალებ-მიცემობის განვითარებას. მას მით უფრო მეტი ფასი ეძლევა, რომ იგი სავსებით ემთხვევა და მეტ დამაჯერებლობას აძლევს ცნობილ ნუმისმატის ე. ა. პახომოვის აზრს, რომლის თანახმად, ბერძნული ახალშენების ზეგავლენით ვაჭრობის გაცვლა-გამოცვლითი სისტემა ადგილს უთმობს ფულად სისტემას და უკანასკნელი იმდენად ვითარდება, რომ უკვე ძვ. წ. IV საუკუნიდან მაინც იწყება კოლხეთში ადგილობრივი ფულის, ე. წ. „კოლხური“, მოჭრა.¹²² მეორე მხრივ ეს ჰიპოკრატესეული ცნობა კიდევ იმითაა მნიშვნელოვანი, რომ ძლიერ ირანელებთან შედარებით კოლხებს უპირატესობა ჰქონიათ ალებ-მიცემობის განვითარების თვალსაზრისით, ვინაიდან სტრაბონის დროსაც კი „ირანელები ბაზარში არ დაიარებიან, იმიტომ რომ არ ჰყიდიან და არ ყიდულობენ“.¹²³

§ 7

ნუმისმატიკურ მონაცემთა მიხედვით ჩვენ ვხედავთ, რომ IV საუკუნიდან მოკიდებული, კოლხები უკვე აქტიურად არიან ჩაბმული ალებ-მიცემის საქმეში, რაშიაც გარდა ბერძნული ახალშენების, კერძოდ, ქ. ფაზისის, არსებობისა თვალსაჩინო როლს ითამაშებდა კირ-ფაზისის სამდინარო გზაც, რომლის არსებობა IV საუკუნისათვის, ჩვენი ფიქრით, უეჭველია (იხ. ქვემოთ). საგულისხმო ამ ეტაპზე უფრო ის არის, რომ ენლა კოლხეთში ფულს უკვე ისე აქვს ფესვი ფართოდ გადგმული, რომ გარდა შემოსული უცხოური ფულისა მის ტერიტორიაზე ტრიალებს ადგილობრივი ვერცხლის ფულიც, ე. წ. „კოლხური“, რომლის გასავლის არე, ორიოდე მცირე გამონაკლისის გარდა, კოლხეთით არის შემოფარგლული.

შემდეგ ხანებში ვაჭრობა უფრო ვითარდება და მერე იმდენად, რომ VI ს. (ახ. წ.) მწერალი აგათია, რომელიც, როგორც ბერძენი, საერთოდ ქედმაღლურად დაჰყურებს ყველა არაბერძენს ანუ ბარბაროსს, იძულებულია პოზიტიური შეფასება მისცეს კოლხეთსაც და მის მოსახლეობასაც. იგი წერს: „ძლიერსა და მამაც ტომს წარმოადგენენ ლაზები და სხვა ძლიერ ტომებსაც მბრძანებლობენ; ამაცობენ კოლხთა ძველი სახელით და ზომაზე მეტად ქედმაღლობენ, იქნებ არც თუ ისე

¹²¹ SC, I, 1, 58.

¹²² Е. А. П а х о м о в, Монеты Грузии, СПб, 1910, стр. 6—8.

¹²³ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი, გეოგრაფია, წ. XV, 3, 19.

უსათუბლოდ იმ ტომებს შორის, რომლებიც სხვა სახელმწიფოს ექვემდებარებიან, მე არ მეგულება არც ერთი სხვა ესოდენ სახელგანთქმული და მორკმული, როგორც თავისი სიმდიდრის სიუხვით, ისე ქვეშევრდომთა სიმრავლით, როგორც მიწა-წყლის საჭარბით და მოსავლიანობით, ისე ხასიათის სილამაზითა და სიტკეცით“¹²⁴. აქ ბიზანტიელი პოეტ-ისტორიკოსის თითოეული ფრაზა ოქროსავით ძვირფასია. ლაზი, resp. კოლხი, ძლიერი და მამაცია, მამაცივე ტომების მბრძანებელია, ეროვნული შეგნება აქვს და ნაციონალური სიამაყითა და თავმოწონეობით არის აღსავსე, იგი სახელგანთქმულია, მდიდარია, ზალზმრავალია, მიწაც ჰარბად აქვს და მოსავალიც დიდი, ხასიათითაც ლამაზია და ცქეცით. მაგრამ უფრო მნიშვნელოვანია აგათიას ის სიტყვები, რომელნიც კოლხ-ლაზის საქმიანობას გვაცნობენ. თუ წინათ — ამბობს იგი — აქაურებს „ხომალდის სახელიც კი არ გაეგონათ, სანამ მათთან არგოს ნავი მოვიდოდა, ეხლანდელი მცხოვრებლები დასცურავენ კიდეც, რამდენადაც შესაძლებელია, და ვაჭრობაშიაც დიდ სარგებლობას ნახულობენ“. და იქვე განაგრძობს: „ისინი უკვე არც ბარბაროსები არიან, არც ბარბაროსულ ცხოვრებას ეწევიან, არამედ რომაელებთან კავშირის წყალობით თავიანთი ცხოვრებისათვის სახელმწიფოებრივი და უფლებრივი სახე მიუციათ“¹²⁵. აგათიას სიტყვებიდან სავსებით ნათლად ჩანს, რომ ძველი კოლხები, ეხლა ლაზებად რომ არიან შერკმეულნი, სხვათა შორის ვაჭრობაშიაც დიდ აქტივობას იჩენენ: გარდა იმისა, რომ „სიმდიდრის სიუხვით არიან სახელგანთქმულები“, ისინი ეხლა ზღვაოსნობენ კიდეც და ვაჭრობენ კიდეც და ამ ვაჭრობაში დიდ სარგებლობასაც ნახულობენ, ე. ი. სავაჭრო საქმეს წარმატებით, მოგებით აწარმოებენ.

აგათიას ციტატა იმასაც გვიჩვენებს, რომ ლაზებს სათანადო ნიჭი და უნარი გამოუჩენიათ არა მარტო ვაჭრობასა და ნაოსნობაში, არამედ იმაშიც, რომ თავიანთ ცხოვრებისათვის მიეცათ სახელმწიფოებრივი და უფლებრივი სახე. მართალია, ეს მომხდარა, აგათიას სიტყვით, რომაელებთან კავშირის წყალობით, მაგრამ ამით ოდნევადაც არ იჩრდილება კოლხების უნარი და ხერხი წინსვლისა და განვითარებისა. სხვა საბუთების ძალით ჩვენ შეგვიძლია თამამად ისიც განვაცხადოთ, რომ კოლხ-ლაზებს სათანადო ნიჭი გამოუჩენიათ განათლების, ხელოვნებისა და მეცნიერების დარგშიც.

დავიწყოთ ხელოვნების დარგიდან, რაზედაც სხვა ასპექტში უკვე გვქონდა საუბარი. მაშინ ჩვენ ვნახეთ, რომ კოლხები, სოციალური

¹²⁴ G. III, 50.

¹²⁵ ibidem, 51.

მდგომარეობით შესაძლებელია მართლაც მონები, როგორც ფიქრობს ბ. გრეკოვი, იქნებ თავისუფალი შინამრეწველნიც ანუ მეტიოკები, ძვ. წ. VI ს. მეორე ნახევარში უკვე ჩანან ატიკაში, როგორც მეჭურჭლენი და მხატვრები. ამის დამადასტურებელ საბუთს წარმოადგენს ათენში ნაპოვნი შავფიგურიანი ჰიდრია, დღეს დაცული ბერლინის მუზეუმში, მეტად მნიშვნელოვანი წარწერით „Xίλχις μ'ἐπεισε“, ე. ი. „კოლბმა მე გამაქეთა“¹²⁶. ეს იშვიათი ღირებულების ძეგლია, რომელიც მოწმობს კავშირს კოლხებსა და ბერძნებს შორის, როგორც ეს ვთქვით თავში.

უფრო მეტი ღირებულებისაა მეორე ძეგლი, ამფორა, იმავე ათენში ნაპოვნი, უფრო მნიშვნელოვანი წარწერით: „Ἰσάνξιμ[ε]ς[ι]ς ἐπισ[τ]ησε. [K]ίλχις ἔ[χ]ραφ[ε]σε“¹²⁷, ე. ი. „ევქსითემ გამაქეთა. კოლბმა მომხატა“. თუ პირველი ძეგლი მეტყველებს კოლხ-მეჭურჭლის არსებობაზე, მეორე გვიდასტურებს ათენში კოლხ-მხატვრის არსებობის ფაქტს.

თუ, ამრიგად, VI ს. კოლბმა უკვე იცის წერა და მხატვრობა, განა ამის შემდეგ წარმოუდგენელ და დაუჯერებელ ამბად უნდა გვეჩვენოს აპოლონ როდოსელის მოწმობა იმაზე, რომ კოლხებს აქვთ მგზავრთაოვის გზა-საზღვრის მაჩვენებელი დაფები, მამებისგან დაწერილიო?

ჩვენ გვაქვს სათანადო ცნობები კოლხთა განათლების შესახებაც. დავიწყეთ ბიზანტიელი რიტორისა და ფილოსოფოსის თემისტოისის (317—388 წწ.) მოწმობიდან, რაიც ქართველი საზოგადოებისათვის ცნობილი შეიქმნა აკად. ივ. ჯავახიშვილის მეოხებით¹²⁸, ხოლო ბოლო ხანებში მთლიანი შეუქვნიტ წარმოგვიდგინა პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა, რომელმაც მთლიანი სახით გამოსცა თემისტოისის XXVII სიტყვა¹²⁹. ეხლა ირკვევა, რომ თქმა — „ერთი კაცის სიბრძნემ და სათნოებამ ბარბაროსული და პირქუში ადგილი ფაზისის მახლობლად (ე. ი. კოლხეთი) გახადეს ელინური და აქციეს მუზეუმის სადგურად“ — ოდნავადაც არ ყოფილა ლიტონი სიტყვა, არამედ იყო რეალობით აღსავსე ფაქტი. მართლაც, არა თუ თემისტოისს, არამედ მის მამასაც კი, რიტორსა და ფილოსოფოსს ევგენიოსს, განათლება მიუღიათ კოლხეთში, ფაზისის მახლობლად¹³⁰. ჩანს, რომ IV საუკუნეში კოლხეთში საზოგადოება თავისთავადაც კულტურულად მაღლა მდგარა, რომ შესაძლებელი ყოფი-

¹²⁶ CIG, IV, 8239.

¹²⁷ CIG, IV, 8200.

¹²⁸ ქართველი ერის ისტორია. წ. 1², 224, 1³, 253—254.

¹²⁹ რიტორიკული განათლების ცენტრი ძველს კოლხეთში (საქ. მუზ. მოამბე, X-B, 337—340).

¹³⁰ ამაზე ვრცლად იხ. ს. ყაუხჩიშვილის ციტირებული შრომა.

ლა აქ რიტორიკული განათლების ცენტრის დაარსება, სადაც სწავლა-განათლებას ეწაფებოდნენ არა მარტო ბერძნები, ევგენიოსისა და თემისტიოსის მსგავსად, არამედ უექველია ადგილობრივი მკვიდრნიც.

კოლხებიც რომ არ ყოფილან მოკლებულნი განათლებას და რომ, პირიქით, ისინიც იყვნენ ზიარებულნი რიტორიკის ხელოვნებას, ეს საკმაო სიცხადით ჩანს მთელ რიგ მოწმობებიდან. მაგალითად, აგათია იხსენიებს „დარბაისელ კოლხებს, რომელთაც უკვე კარგა ხანია შეესწავლათ ელინთა ენა“ (IV, 2, G. III, 127). გავიხსენოთ აგრეთვე ლაზების ელჩთა საიდუმლო დეკლარაცია ირანის მეფის ხოსროს წინაშე ან ორი პოლარული ორიენტაციის, ირანულისა და ბიზანტიურის, წარმომადგენელთა აიეტისა და ფარტაზის პაექრობა, დარბაისლური მსჯელობით, ლოგიკური თანამიმდევრობითა და სახელმწიფო მოღვაწის შესაბამი ტაქტით აღბეჭდილი, ან კიდევ კოლხთა წარმომადგენლის სიტყვა, ლაზთა მეფის გუბაზ II-ის მკვლელთა საწინააღმდეგოდ წარმოთქმული იშვიათი ექსპრესიით და მკერამეტყველებით ბიზანტიელი მსაჯულის ათანასეს წინაშე¹³¹—აი ეს ფაქტები საკმაო დამაჯერებლობით გვიჩვენებენ იმას, რომ რიტორიკული მსჯელობა, ეგოდენ სრულქმნილი ბერძნებში, არ ყოფილა უცხო და მიუწვდომელი არც კოლხებისათვის.

კოლხთა მაღალ განათლებას ადასტურებს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ევსევი პამფილის (264—340), რომელიც იყო თემისტიოსის უფროსი თანამედროვე და მისი მამის ევგენიოსის თანატოლი, კარგად ახსოვს კოლხი ფილოსოფოსი მარსიასი¹³², რომელიც იქნებ იყო კიდევ დამფუძნებელი იმ კერისა ფაზისის მახლობლად, სადაც რიტორიკის ნაყოფნი მოიმკო თემისტიოსმა და მასზე ადრე მისმა მამამ ევგენიოსმა.

ამგვარადაა წარმოდგენილი კოლხეთი თავისი ბუნებით, ჰაეითა და ბუნებრივი სიმდიდრეებით და კოლხური მოსახლეობა თავისი გარეგნობით, საცხოვრებელი ბინებით, ეკონომიკითა და კულტურით ანტიკურ მწერალთაგან დარჩენილ ფრაგმენტებსა და სრულ ნაწარმოებებში.

¹³¹ G, II, 48—53; III, 64 —80, 129—140.

¹³² П. К. У с л а р, Древнейшие сказания о Кавказе, Тфл. 1881, стр. 427.

უსლარი ამ ფაქტის აღენიშვნისას მიუთითებს ევსევის Chronicon-ზე (I, 32): მაგრამ, სამწუხაროდ, ნაჩვენებ ადგილას სომხური თარგმანის Auger (ოეეს) გამოცემაში ვერ ვნახეთ. პროფ. ლ. მ. მელიქსეთ-ბეგს მოძიებაზე გაწეულ შრომასათვის მადლობას ვწირავთ.

კოლხეთის ისტორია

ეხლა თვალი გადავავლოთ კოლხეთის ისტორიას, ამ ქვეყნის წარსულის იმ ცალკეულ მომენტებს, რომელთაც გადმოგვცემენ ძველი ბერძენ-რომაელი მწერლები.

კოლხეთისა და მათი ქვეყნის კოლხეთის შორეული წარსულის სისტემატური და გაბმული მიმოხილვა, სათანადო ცნობების უქონლობის გამო, შეუძლებელ საქმეს წარმოადგენს. დასაშვებია, რომის ამ ქვეყანაში გაბატონების წინა ხანა გაშუქებული ჰქონდეს ტიტე ლივიუსის თანამედროვეს—პომპეუს ტროგს, რომელმაც დასწერა მსოფლიო ისტორია 44 წიგნად ახ. წ. 9 წელს და რომლის 37-ე წიგნში, იუნიანე იუსტიანეს სიტყვით, პონტოს სამეფოსთან დაკავშირებით „გადმოცემულია წიაღსვლის სახით ბოსფორისა და კოლხეთის მეფეთა წარმოშობა და მოქმედებანი“¹. მაგრამ რადგანაც ეს შრომა დაკარგულია, ხოლო იუნიანე იუსტინე თქმულზე მეტს არას ამბობს, ჩვენ იძულებულნი ვართ დავჯერდეთ იმ ორიოდ ცნობას, რაც მოეპოვებათ სხვა ანტიკურ მწერლებს. რასაკვირველია, ეს ფრაგმენტებიც ამ ავტორებს დაუტოვებიათ არა სრული შუქით ფენილი, არამედ, რამდენადაც ეხებოდა ბერძნებსა და რომაელებს.

ევმელის კორინთელი, პინდარი და ესქილე პირველნი იყვნენ, რომელნიც არგონავტების თქმულებით ცნობილ ქვეყანას, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს გულში მდებარეს, კოლხეთის სახელით იხსენიებენ, რაიც მას შერჩა კიდეც რომაელთა დროსაც ვიდრე ბიზანტიელთა გაბატონებამდე; ამათ კი ლაზიკე შეარქვეს, იონანე ლიდეს (V — VI ს. ს.) სიტყვით, პეგემონის სახელის (Ξε γηγέμονος) მიხედვით², თუმცა ეს სახელი გვხვდება გაცილებით ადრეც (მაგ. არიანე, პერიპლუსი, 28). პლინიუსი კი იხსენიებს ლაზებს³.

¹ SC, II, 1, 52.

² G. W¹, 200.

³ N. H. VI, 12.

პირველი ისტორიული ცნობები კოლხებზე ეკუთვნის ისტორიის მამათმთავარს ჰეროდოტეს (485—425 წწ.) მაგრამ მისი ცნობები თანასწორი ღირებულებისა და ნდობისა როდი არიან. თუ ცნობა შეეხება ჰეროდოტეზე აღრინდელ დროს, აქ ზღაპრული და დაუჯერებელი ელემენტი ბევრია და ამიტომაც იგი სამართლიან ეჭვს იწვევს, ხოლო მისი დროის ცნობები ნდობის ღირსნი არიან. ეს ითქმის საერთოდ მისი შრომის შესახებ, კერძოდ კი ჩვენთვის საინტერესო კოლხებზე. პირველი კატეგორიისად ჩაითვლება მისი ცნობა არგონავტების მიერ კოლხეთიდან მედევს გატაცების შესახებ,⁴ აგრეთვე ეგვიპტელებისაგან კოლხების ჩამომავლობის შესახებ, რასაც ჰეროდოტე შემდეგი სიტყვებით გადმოგვცემს: „აქედან (იგულისხმება სკვითებისა და თრაკიელების საწინააღმდეგო ლაშქრობიდან) მან (ეგვიპტის ფარაონმა სეზოსტრისმა) უკან გამოსწია და ჩამოვიდა მდ. ფაზისთან; მე არ შემიძლია დანამდვილებით ვთქვა, თვითონ მეფე სეზოსტრისმა გამოჰყო თავის ჯარიდან ჩამოდენიმი ნაწილი და დასტოვა იქ ქვეყნის დასასახლებლად თუ ზოგიერთი მისი მხედარი, მისი მგზავრობით უკმაყოფილო (თავისი სურვილით), დარჩა მდ. ფაზისზე“⁵. აქ ბევრი რამ საფუძვლიან ეჭვს ჰბადებს ჩვენში. პირველ ყოვლისა ის, რომ ეგვიპტის ხანგრძლივ ისტორიაში, რომელიც საფუძვლიანად არის შესწავლილი და გამორკვეული, არას დროს არ ყოფილა ისეთი მომენტი, რომ რომელიმე ფარაონს ელაშქროს სკვითებისა და თრაკიელების მიწა-წყლამდე, „გადასულიყოს, — ჰეროდოტეს სიტყვები რომ ვიხმართ, — აზიიდან ევროპაში“⁶: უკიდურესი ჩრდილოური ხაზი, რომელსაც კი ეგვიპტის ჯარმა ოდესმე ზიადწია, ეს იყო ჩრდილოეთი სირია ანუ მცირე აზიის სამხრეთი ზოლი. მერე: ეჭვს ჰბადებს თვითონ ფარაონის სახელიც — სეზოსტრისი, რომელიც უდაოდ ელინიზირებული ფორმით აქვს ჰეროდოტეს გადმოცემული. მართლაც ეგვიპტოლოგმა Sethe-მ დაამტკიცა, რომ ფარაონ სენუსერტის სახელი, რომელიც წინათ „უსერტესენ“-ად იკითხვოდა, არის ამ სეზოსტრისის პროტოტიპი. სენუსერტებს შორის განსაკუთრებით ცნობილია სენუსერტ III, რომელმაც მართლაც ეგვიპტეს სირია დაუმორჩილა და თავის ძალა-უფლება ისე განავრცო სამხრეთით და ისე გააძლიერა, რომ ეგვიპტელთა ხსოვნაში მისი სახელი იქცა ეგვიპტის გმირის კრებით სახელად: ყოველივე სხვა ფარაონის ნამოქმედარი

⁴ წ. 1. 2.

⁵ წ. II, 103.

⁶ Ibid.

ამ მეფეს მიეწერებოდა და უკავშირდებოდა. ცხადია, თქმულის შემდეგ არ მოიპოვება არავითარი საბუთი იმისა, რომ რაიმე ნდობა აღძრას მკითხველში ჰეროდოტეს ცნობამ კოლხების ეგვიპტელებისგან წარმოშობის შესახებ.

მაგრამ ამით ოდნავადაც არაა გამორიცხული შესაძლებლობა კოლხებსა და ეგვიპტელებს შორის უშუალო, უფრო კი მეშვეობითი ურთიერთობისა. ჩვენ პირადად დასაშვებად მიგვაჩნია კოლხების კავშირი ეგვიპტელებთან მილეტელების მეშვეობით. ამათ ხომ კავშირი ჰქონდათ კოლხებთანაც და ეგვიპტელებთანაც, რამდენადაც დაარსეს ემპორიონები კოლხებშიაც ჩვენი ფაზისის სახით და ეგვიპტელებშიაც ჯერ მილეტის ციხე-სიმაგრის, მერე კი ქ. ნავკრატისის სახით. ეს უკანასკნელი დაფუძნდა ნილოსის კანობის ტოტთან ფარაონ ფსამეტის 1-ის დროს (654—610 წწ.). მის დაფუძნებაში სამი პოლისი მონაწილეობდა: თვითონ მილეტი, რომელსაც მანამდეც ჰქონდა ნილოსის მეორე ტოტთან სავაჭრო ფაქტორია — „მილეტის ციხე-სიმაგრის“ სახელით, სამოსი და ეგინა. საგულისხმოა, რომ ნავკრატისი ორ უბნად იყო დაყოფილი: ჩრდილოური, სადაც ბერძნები ცხოვრობდნენ და აღებ-მიცემობდნენ, და სამხრეთისა, რომელშიაც თვითონ ეგვიპტელები ბინადრობდნენ. ასეთ პირობებში სავსებით ბუნებრივი იყო ეგვიპტელების კავშირი არა მარტო მეზობლად ნავკრატისში მობინადრე მილეტელებთან, არამედ იმ ბერძნებთანაც, რომელნიც თავიანთ თვისტომებთან მოდიოდნენ სავაჭრო და სხვა მიზნით სხვადასხვა ბერძნული პუნქტიდან კერძოდ ჩვენი ფაზისიდანაც. რომ ეგვიპტესთან კოლხების ასეთი მეშვეობითი კავშირი გამორიცხული არაა, ამას გვიდასტურებს ქსენოკრატეს მაგალითიც, რომელიც, პოეტ. პინდარის (518—442 წწ.) სიტყვით, ზაფხულობით ფაზისში მისცურავდა, ზამთარში კი ნილოსისაკენ⁷.

ქსენოკრატე პირადი მეგობარი იყო პოეტისა, ხოლო ეს მეგობრობა გულისხმობს იმას, რომ პოეტმა იცოდა ასაველ-დასაველი თავისი მეგობრისა, მნიშვნელოვანი ფაქტები მისი ცხოვრებისა და რომ პოეტი ფაზისსა და ნილოსს *licentia poetica*-ს ძალით კი არ ახსენებდა, არამედ ამით ასახავდა ნამდვილ ფაქტს მეგობრის ცხოვრებიდან, რომელიც თანამედროვეთათვის ცნობილი იქნებოდა. გავიხსენოთ თუნდაც მისი მეორე ან მეხუთე პეანი, რომელთა „ისტორიზმი“ ეჭვს არ იწვევს არავისში.

ამიტომაც ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქსენოკრატე ერთი არ იყო. თუ ის, ცხოვრებით მოყირკებული, თუნდაც მარტო სასიამოვნოდ დადიოდა ფაზისსა და ნილოსისკენ, სხვანი, რომელთაც წმინდა კომერციული

⁷ ისთმ. 2 ხატბა (41—42); SC, I, 2, 326.

ინტერესები ასულდგმულებდა, ცოტანი არ იქნებოდნენ. და სწორედ ასეთ პირთა საშუალებით საფიქრებელი და შესაძლებელი იქნებოდა კიდეც კოლხ-ეგვიპტელების კავშირი, რამაც პაროდოტეს გაუცხოველა აზრი ეგვიპტელებისაგან კოლხების ჩამომავლობისა.

საერთოდ პეროდოტეს სიტყვებში კოლხებისა და ეგვიპტელების ნათესაობაზე საგულისხმო მისაჩნევია ის გარემოება, რომ იგი ასეთ აზრს ერთგვარი წინასწარი დაკვირვებისა და შესწავლის შედეგად გამოთქვამს; აკი თვითონვე აღიარებს: „რადგან ეს (კოლხ-ეგვიპტელების ნათესაობა) მე მაინტერესებდა, ამიტომ ვეკითხებოდი კოლხებსა და ეგვიპტელებსაც“, ხოლო ცოტა ქვემოთ, წინადაცვითის წესთან დაკავშირებით, წერს: „მდ. თერმოდონსა და პართენიას პირას მცხოვრები სირიელები თავიანთ მეზობელ მაკრონებთან ერთად ამტკიცებენ, რომ წინადაცვეთა ამას წინათ გადმოვიღეთ კოლხებისაგან“⁸. რასაკვირველია, საკითხის გამოსარკვევად კოლხების, თერმოდონტელ-პართენიელი სირიელებისა და უკანასკნელთა მეზობელ მაკრონების გამოკითხვა პეროდოტეს შეეძლო უფრო ადგილობრივად, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ მას უნდა ენახოს ამ ტომებით დასახლებული შავი ზღვის სანაპირო.

მეორე მხრივ საგულისხმოა ისიც, რომ კოლხ-ეგვიპტელების ნათესაობის აზრი, რომელიც პეროდოტეს დაებადა საკითხის შესწავლის შედეგად, მანამდეც გავრცელებული ყოფილა. ეს ცხადად ჩანს ისტორიკოსის შემდეგი სიტყვებიდან: „კოლხები ცხადია ეგვიპტელები არიან; მე თვითონ ამ დასკვნამდე უფრო ადრე მივედი, სანამ ამას სხვებმა გააზრებდნენ“ (πρότερον αὐτὸς ἢ ἄριστος ἄλλων λέγῃ)⁹.

საინტერესოა ისტორიკოსის ის მოსაზრებანიც, რომელნიც მას მოჰყავს თავისი აზრის დასასაბუთებლად. ესაა: ა) წინადაცვეთა, რაიც, მისი სიტყვით, მის დროინდელ „ხალხებში ძველთგანვე ჰქონიათ მართო კოლხებს, ეგვიპტელებსა და ეთიოპელებს“, ხოლო ფინიკიელებსა და პალესტინის სირიელებს გადაუღიათ ეგვიპტელებისაგან ან კოლხებისგან, როგორც თერმოდონტელ-პართენიელ სირიელებსა და მაკრონებს¹⁰; ბ) ტილოს დამზადების ეგვიპტური წესი; გ) ცხოვრების ნირი და დ) ენა¹¹. წინადაცვეთაზე, ცხოვრების ნირზე და ენის შესახებ არას ვიტყვით; რაც შეეხება ტილოს დამზადების ეგვიპტურ ხერხს ანუ წესს,

⁸ წ. II, 104.

⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე.

¹¹ წ. II, 105.

ეს უკვე იყო ჩვენი მსჯელობის საგანი და ამიტომ აქ აღარ გავიმეორებთ, მხოლოდ იმასღა დავსძენთ, რომ ეს ცნობა ჰეროდოტესი მეორე კატეგორიის (მისი დროისა და ამის ძალით სანდო) ცნობაა მით უფრო, რომ ამ ფაქტს სხვა მწერლებიც ადასტურებენ.

ქვემოთქმულიც ამავე კატეგორიისაა. ჰეროდოტეს სიტყვით, კოლხები მოსახლეობდნენ სასპირების ზემოთ (ე. ი. ჩრდილოეთით) ვიდრე ჩრდილოეთ ზღვამდე (ე. ი. შავ ზღვამდე), რომელსაც ერთვის მდ. ფაზისი¹².

ჰეროდოტე გვაძლევს ასევე სანდო და საგულისხმო ცნობას კოლხების პოლიტიკურ მდგომარეობის შესახებ. მისი სიტყვით, მათ ირანის სამეფოს ფაქტიური ორგანიზატორის დარიოს 1-ის დროს (522—486 წწ.) ნებაყოფლობით დაიხარკეს თავი ირანის სასარგებლოდ და ისტორიკოსის დროსაც კი ყოველ მეხუთე წელიწადში ერთხელ ძღვნად უნდა ეგზავნათ ირანისათვის 100 ბიჭი და 100 გოგო¹³.

ამ ცნობაში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ნებაყოფლობის მომენტი, რომელსაც აღნიშნავს ჰეროდოტე კოლხებისა და მათი მეზობლების (კავკასიონის ქედამდე) დახარკვაში. ჩვენი ფიქრით, ეს ნებაყოფლობითი მომენტი გამოსარიცხია, როგორც ბუნებაში დაუშვებელი და წარმოუდგენელი რამ. ჩანს, რომ დარიოსს უჩვენებია მათთვის თავისი ძალის სუსხი, თორემ გარეშე ამისა სისტემატური გადასახადი, თუნდაც ნატურალური ძღვნის (αὐτὰρ) სახელით რბილად მონათლული, აღარ იქნებოდა დაწესებული. მეორეს მხრივ კოლხები და მათი მეზობლები კავკასიონის ქედამდე 94 წ-ში მოხსენებულ ტომებთან შედარებით უფრო ძლიერნი და ორგანიზებულნი ყოფილან, მათ უფრო მეტი და წარმატებითი წინააღმდეგობა გაუწევიათ ირანისათვის, რომ არც მათი მიწა-წყალი იქნა 94 წ-ის ტომთა ტერიტორიასავით ირანის ხელქვეით ოლქად (ναὐαὶ) გამოცხადებული და არც იმათსავით დაიბეგრენ ფულადი გადასახდით

მართლაც კოლხების ვალდებულება ირანის მიმართ ისტორიკოსს აღნიშნულა აქვს ორჯერვე სიტყვა ἐχθραῖο-თი (ἐχθρᾶ, ἔχθρα ნიშნავს: ეკისრულობ, ვივალდებულებ თავს, ვთანხმდები), ე. ი. აქ ნებაყოფლობა ხაზგასმულია, ხოლო დანარჩენ ტომთა მიმართ ხმარობს παρείρηστο-ს, ე. ი. ებრძანათ, გამოეცხადათ (გადახდა).

კოლხთა დამოკიდებულების ფიქცია მით უფრო საჩინო ხდება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქალდეური ბაბილონის დაცემის ხანებში

¹² წ. IV, 57.

¹³ წ. III, 97.

(538 წ. ძვ. წ.) მონა ერთ მნად ანუ სამოც სიკილად ფასობდა,¹⁴ ხოლო მხევალი ამაზე ნაკლებად. მაგრამ მონისა და მხეველის ფასიც რომ გავათანაბროთ, მაშინაც კი კოლხების ძღვენი (100 ვაჭი და 100 ქალი 200-200 მნა) ტალანტზე გადატანით უმნიშვნელო გამოდის: სულ $3\frac{1}{3}$ ტალანტი. და ეს მაშინ, როცა მეზობელი მე-18 ოლქი იხდის 200 ტალანტს, ხოლო მე-19 ოლქი 300 ტალანტს. ამიტომაცაა, რომ ქსენოფონტე კოლხებზე წერს: მეფეს არ ემორჩილებიან, ავტონომები არიან¹⁵.

ეს გარემოება გამოპპარვია, ჩვენი აზრით. ცნობილ ნუმიზმატს ე. ა. პახომოვს, რომელიც ამის გამო მცდარად მსჯელობს და მცდარადვე ასკვნის. საკმე ისაა, რომ პახომოვი კოლხების ნატურით და არა ფულადი გადასახადით დაბეგვრის ფაქტის მიხედვით ამტკიცებს, რომ კოლხებში ფულის ტრიალი არ იყო. აი მისი სიტყვებიც: „ისეთი ხალხებიც კი, როგორიც იყვნენ კოლხები, შავი ზღვის სანაპიროსა და ბერძენთა სავაჭრო ცენტრების მახლობლად განსახლებულნი, დარიოს 1-ლის დროს ამჟობინებდნენ ხარკის გადახდას მონებით და არა ფულით“. შემდეგ უშუალოდვე ამისა დაასკვნის: „მარტო აქემენიდების დროის დასასრულს, ისიც ამიერკავკასიის დასავლეთ ნახევარში, ჩნდება ფული“¹⁶. ცხადია, ეს ფაქტი ნატურით ხარკის გადახდისა ვერ გამოდგება ასეთი დებულების წამოსაყენებლად¹⁷. ხარკის გადახდას კოლ-

¹⁴ ИДВ, История древнего мира, т. I, Древний Восток. ГАИМК, 1937, стр. 392.

¹⁵ SC, I, 1, 83.

¹⁶ Е. А. П а х о м о в. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Баку, 1925, стр. 14.

¹⁷ ასევე, საბუთად ვერ გამოადგება ნუმიზმატ პახომოვს ამ დებულების დასამტკიცებლად ქსენოფონტის სიტყვებიც, როგორც არამართებულად გაგებულ და ნებისმიერად გადმოცემული. იგი წერს: „ქსენოფონტის ჩაზმის ბერძნებს კოროზის სათავეების მახლობლად გავლისას (401 წ. ნოემბერში) უნდოდათ ადგილობრივ მცხოვრებ გამყოლისათვის საჩუქრად მიეცათ დარიკები, მაგრამ ის თურმე მას ხალისიანად არ იღებდა და სურვილს გამოსთქვამდა მიეღო რაიმე ნივთები და არა ფული; ცხადია, — დაასკვნის პახომოვი, — უკანასკნელი (ე. ი. ფული) ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ნაყლებ ნაცნობსა და ამიტომაც ნაყლებ სასარგებლო საგნის წარმოადგენდა“ (Е. А. П а х о м о в, Монеты Грузии, ч. I. СПб, 1910, стр. 5) პირველ ყოვლისა უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს მოხდა არა იმ კოლხების მიწა-წყალზე, რომლებზედაც იგი მსჯელობს და რომელთა მიმართაც იყენებს ამ ფაქტს თავის დებულების დასამტკიცებლად, არამედ სკვითინების ქვეყანაში. მეთოდოლოგიურად სწორი არაა ერთი ხალხისა და ტერიტორიის ფაქტი გაავრცელო მეორე ხალხსა და სხვა მიწა-წყალზე. გარდა ამისა თითონ ქსენოფონტის ტექსტიც არ იძლევა საბუთს ისეთი თავისუფალი ინტერპრეტაციისათვის. ქსენოფონტი წერს: „ბერძნებმა გამოიღებელს შინ გაშვებისას აჩუქეს საზოგა-

ხები ამჟობინებდნენ მონებით და არა ფულით იმიტომ კი არა, რომ მათ ფული არ გააჩნიათ, არამედ იმიტომ, რომ მონებით გადასახადის შეტანა ხუთწლედში ერთხელ (πεντηκήμες), ისიც ძღვენის სახით, უფრო იოლი და ასე ვთქვათ, ეფემერული ფორმა იყო ირანისგან დამოკიდებულებისა, ვიდრე ტალანტების გადახდა და ირანის ნომად ანუ ოლქად გამოცხადება, რასაც ჩვენ ვხედავთ სხვა და ქართველურ ტომების მიმართ, მაგალითად, 94 წ-ში. საგულისხმოა, რომ მოსხვებთან, ტიბარენებთან, მაკრონებთან და მარებთან ერთად 300 ტალანტს ხარკად უხდიდნენ ირანს მოსინიკებიც. ესენი, პეროდოტეს უმცროსი თანამედროვის ისტორიკოს ქსენოფონტის (430—455 წწ.) სიტყვით, ყველა იმ ხალხს შორის ვისიც მიწა-წყალი ქსენოფონტის ბერძნებმა გაიარეს უკან დახევის დროს, მათ რიცხვში კოლხებშიც, უფრო მეტად იყვნენ ბარბაროსები¹⁸. ბუნებრივად ისმის კითხვა: თუ კი უპირატესად ბარბაროსი მოსინიკები ახერხებდნენ ხარკის გადახდას ფულით უქვეყნო იმიტომ, რომ მათ ფულადი სისტემა გააჩნდათ — მათ ხომ სხვა მე-19 ოლქში შემავალ და ზემოთ ჩამოთვლილ ტომებთან ერთად 300 ტალანტი უნდა ეხადათ—განა მათზე უფრო მოწინავე ტომი კოლხებისა ამას ველარ შესძლებდა? ამაზე პასუხი მარტო დადებითი შეიძლება იქნეს. მაშასადამე, ირკვევა, რომ საქმე ფული კი არ ყოფილა ან ფულადი სისტემის უქონლობა, არამედ ირანისგან შეტნაკლები დამოუკიდებლობა.

კოლხების დამოკიდებულებას ირანისგან მოწმობს ელადაზე ქსერქსეს ლაშქრობაში მათი მონაწილეობის ფაქტიც, რასაც იგივე პეროდოტე გადმოგვცემს. მისი სიტყვით, მათ და მარებს ამ ლაშქრობის დროს სარდლობდა ირანელი ფარანდატე, ტეასპისის შვილი¹⁹.

საინტერესოა ისიც, რომ ლაშქრად წასვლამდე, როცა დორისკოში მთელი ჯარი იქნა აღრიცხული, კოლხებიც აღურიცხიათ. ამ ფაქტის აღ-

დო სახსრებიდან ცხენი, ვერცხლის ფილა, ირანული ტანისამოსი და 10 დარიკი; მაგრამ ის უფრო მეტად თხოულობდა ბეჭდებს და ეს ბეჭდები ბლომად შეაგროვა ჯარისკაცებშია". (SC, I, 1, 74; IV, 7, 27.) როგორც ვხედავთ გამყოლისთვის არა თუ უნდოდათ მიცემა, როგორც ამბობს პანომოვი, არამედ მიუციათ კიდევ საჩუქრად ცხენი, ვერცხლის ფილა, ირანული ტანისამოსი და 10 დარიკი, მაგრამ მას სიხარბე გამოუჩენია და ბეჭდებიც უთხოვნია. განა აქედან გამომდინარეობს ფულის შეუფასებლობა, მისი „ნაკლებ ნაცნობობა და ნაკლებ სარგებლობა“? ოდნავადაც არა, „მან ეს ფული 10 დარიკის რაოდენობით მიიღო. ჩანს, სცოდნია მისი ყადრი. იგი მისთვის „ნაცნობიც“ ყოფილა და „სასარგებლოდაც“ მიჩნეული. ჩვენ რომ პანომოვის ლოგიკას გავეყვით, მაშინ ისიც უნდა ვთქვათ, რომ მისთვის „ნაკლებ ნაცნობსა და ამიტომ ნაკლებ სასარგებლო საგანს წარმოადგენდა“ აგრეთვე ცხენიც, ვერცხლის ფილაიც და — ასე ვასინჯეთ — ტანისამოსიც—კი!

¹⁸ წ. V, 34, SC, I, 1, 82.

¹⁹ წ. VII. 79.

ნუსხეისას ჰეროდოტე გადმოგვცემს მათ შეჭურვილობასაც: მათ თავზე ხის ზუჩები ხურებიან, ჰქონიათ პატარა ფარები ხარის მოუქნელი ტყავისა, მოკლე შუბები და ხანჯლები.²⁰ ბოლონა იარაღის აღსანიშნავად ჰეროდოტეს აქვს ნახმარი *μαχαιρα*, რაც ნიშნავს დანასაც, ხანჯლსაც, ხმალსაც. ვ. ლატიშევს ეს სიტყვა დანად აქვს ნათარგმნი.²¹ ჩვენ კი უფრო მართებულად მივიჩნიეთ ხანჯლის გულისხმობა საერთოდ ქართველ ტომთა შემდგომი დროისთვის ცნობილი შეჭურვილობის შესაბამისად. საგულისხმოა, რომ კოლხების შეჭურვილობაში თვალსაჩინო ადგილი უკავია ხეს (ზუჩი, ფარი) და ხარის ტყავს (ფარი ამითაა გადაკრული), რაიც შეჭურვილობის პრიმიტივობაზე მიგვითითებს და რასაც თავის დროზე ყურადღება მიაქცია აკად. ივ. ჯავახიშვილმა.²²

§ 2

საგულისხმო ცნობები კოლხების შესახებ მოეპოვება ქსენოფონტსაც. პირველ ყოვლისა აქ ვხვდებით ცნობას კოლხების პოლიტიკურ მდგომარეობაზე. მისი სიტყვით, კოლხები ზოგიერთ სხვა ხალხთან ერთად ირანის მეფისგან დამოუკიდებელნი ანუ ავტონომები (*αὐτονόμοι*) ყოფილან²³. ჩანს, ერთი საუკუნის მანძილზე კოლხები განთავისუფლებულან იმ ფიქტიურ დამოკიდებულებისაგანაც, რომელიც არსებობდა, ჰეროდოტეს თქმით, დარიოს I-ის დროითგან მის დროსაც, ე. ი. ქსერქსეს (486—465 წწ.) მეფობის ხანაში. საფიქრებელია, რომ სწორედ ასეთი შედარებითი დამოუკიდებლობა კოლხებისა ირანის განსაკუთრებული ძლიერების, ე. ი. პირველი აქემენიდების, ხანაში ჰქონდათ მხედველობაში შემდეგ დროინდელ ლაზთა ელჩებს, როდესაც ისინი ეტყვიან ხოსროს, რომ კოლხები ძველითგანვე სპარსელების მოკავშირეები იყვნენ²⁴.

საინტერესოა ქსენოფონტის ის ცნობაც, რომ კოლხები საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და დოვლათიანი ხალხი ყოფილან. მათი სიმრავლე და დოვლათიანობა ჩანს მისი სიტყვებიდან: „ბერძნები დაბანაკდნენ მრავალ სოფელში, ზორაგეულთ საესეში“.²⁵ ამავე ფაქტს ისიც ადასტურებს, რომ როდესაც ბერძნები ჩავიდნენ ტრაპიზონში, აქედან დაახლოებით 30 დღის განმავლობაში არბევდნენ კოლხებს, ართმევდნენ

²⁰ §. VII. 79.

²¹ SC, I, 1, 57, შდრ. ივ. ჯავახიშვილის Госуд. строй... I, გვ. 64.

²² Государственный строй древней Грузии и др. Армении, СПб, 1905, стр. 64.

²³ §. VII, თ. 8, 25; SC, I, 1, 84.

²⁴ პროკოპი კესარიელი, BP, II, 15 (G, II, 49).

²⁵ §. IV, თ. 8, 19; SC, I, 1, 76.

მათ სურსათ-სანოვავებს და აიყარნენ მარტო მას შემდეგ, „როცა უკვე აღარ შეიძლებოდა ხორაგეულის ისე მახლობლად შოვნა, რომ იმავე დღეს ბანაკში დაბრუნებულიყვნენ“²⁶. მაშასადამე, მათი თარეშის რადიუსი ტრაპიზონის ირგვლივ მდებარე კოლხურ სოფლებში ერთი დღის საველი ყოფილა. და თუ გავიხსენებთ ბერძნების დღიური საველის საშუალო ნორმას—ხუთ ფარასანგს, ამის წინანდელი მარშრუტის ღროს, გამოდის, რომ კოლხების სოფლები ტრაპიზონის მიდამოებში განფენილი ყოფილა 25—27,5 კილომეტრის მანძილზე (ფარასანგი-30 სტადიონს-5,5, კმ) რაც ცხადად ამტკიცებს კოლხების კომპაქტობას.

საგულისხმოა ისიც, რომ კოლხებს უცხოვრიათ ბარშიც და მთებშიც, ბარის კოლხები უფრო მშვიდობის მოყვარენი ყოფილან, მათ კეთილმეზობლური ურთიერთობა აქვთ ტრაპიზონელ ბერძნებთან და ამიტომაცაა, რომ ეს უკანასკნელნი შუამდგომლობენ ქსენოფონტის ბერძნების წინაშე და კოლხებიც ძღვნად მიჰგვრიან ხარებს, როგორც მასპინძლები (ἐξ ἡμῶν καὶ παρ' ἐκείνων ἦλθον πῖναι)²⁷. სამაგიეროდ ძალიან ოდიოზური განწყობილება დამყარებულია ამ ბერძენთა და მთის კოლხებს შორის. უკანასკნელთა შიში ისეთი ყოფილა, რომ ტრაპიზონიდან დრილების ქვეყანაში წასვლისას ბერძნებს თავიანთი ჯარის ნახევარი (ε. ი. 5 ათას კაცამდე) ბანაკის დასაცავად დაუტოვებიათ, ვინაიდანო — ამბობს ქსენოფონტი — თავიანთ ბინებიდან გამოდევნილმა კოლხებმა მრავლად მოიყარეს თავი (πελάει ἦσαν) და ჩაუსაფრდნენ მათა მწვერვალებზე²⁸.

ყურადღების ღირსია ქსენოფონტის ცნობაც კოლხების სამხედრო ტაქტიკის შესახებ. ბრძოლის წინ ისინი განეწყობიან (παταταγμένοι ἦσαν)²⁹ იციან მწყობრად შემოვლის ხერხიც (ἐντεταταμένοις ἐπὶ τῇ μάχῃ)³⁰ მაგრამ შეტევას ვერ უძლებენ და მოგერიების მაგიერ უწყსარიგოდ გარბიან (φύγοντες ἔφυγον),³¹ რაც შეიძლება აიხსნას ტაქტიკის პრიმიტივობით და რაიც თავის დროზე აღნიშნა კიდეც აკად. ი. ა. ჯავახიშვილმა³².

²⁶ წ. V, თ. 2, 1; SC, I, 1, 77.

²⁷ წ. IV, თ. B, 24, SC, I, 1, 77.

²⁸ V, თ. 2, 1, SC, I, 1, 77.

²⁹ IV, თ. 8, 9, SC, I, 1, 75.

³⁰ IV, თ. 8, 17, SC, I, 1, 76.

³¹ IV, თ. 8, 19, SC, I, 1, 76.

³² Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб, 1905, стр. 66.

მეოთხე საუკუნე და მისი მომდევნო ხანა ოდნავადაც არაა აღბეჭდილი ისტორიაში, მაგრამ ამ ხარვეზის შევსება, ნაწილობრივად მაინც, ხერხდება ნუმისმატიკური მონაცემებით. ის გარემოება, რომ მეოთხე საუკუნეზე ადრე და არც შემდეგაც არა თუ კოლხეთში, არამედ მთელ ამიერკავკასიაშიაც არ აღმოჩენილა აქემენიდური სიკილა, რასაც აღნიშნავს ნუმისმატი პახომოვი³³. ჩვენი აზრით, უნდა იმას მოწმობდეს, რომ კოლხეთი აქტუალურად არ ყოფილა ჩაბმული იმდროინდელი ირანის ეკონომიურ ცხოვრებაში, მით უფრო, რომ თვითონ ირანშიაც ფულადი სისტემა მძიმედ და ნელი ნაბიჯით იკიდებდა ფეხს. ამას ისიც უნდა მოწმობდეს, რომ ირანში, თუმც უკვე გაჩნდა ოქროს ვალუტა დარიკების სახით, ოქროს ფართო ტრიალი არ ჰქონდა: იგი ზოლებად ინახებოდა ქოთნებში და იჭრებოდა საჭიროების მიხედვით.³⁴ სტრაბონიც აკი პირდაპირ წერს პოლიკლეიტზე დამყარებით: დარიოს ლონგიმანის დროს 425—405 წწ. (424—404 წწ.) „ოქრო-ვერცხლი მეტ წილად ქურჭლებში ინახებოდა და ნაკლებად—მონეტებად; ქურჭელი მათ (ირანელებს) უფრო სახერხოდ მიაჩნდათ გასაბოძებლად და ძვირფასეულობის შესანახავად, მონეტის რაოდენობას საკმაოდ თვლიდნენ, თუ იგი ჰყოფნიდა შინაურობაში სახმარებლად, და ფული ყოველთვის იმდენი იჭრებოდა, რამდენსაც ხარჯები მოითხოვდნენ“.³⁵ ე. ბაბელონის აზრითაც, აქემენიდების სახელმწიფოში ფული იჭრებოდა მხოლოდ ბერძნულ ოლქებთან სავაჭროდ და ბერძენი ჯარისთვის ჯამაგირის მისაცემად³⁶.

დაახლოებით ამავე ხანას მიეწერება ადგილობრივი ფულის, ე. წ. „კოლხურის“, მოჭრის დასაწყისი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ისეთი სიტყვამოზომილი მეცნიერი, როგორიც არის ს. ჯანაშია, დასაშვებად ცნობს „კოლხურის“ მოჭრის დაწყებას V ს. დასასრულიდან ან IV ს. დასაწყისიდან.³⁷ ასეთ აზრს მეტ სიმტკიცეს ანიჭებს ბ. მ. იანუჩიკოვის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ მისი აღწერილი ორი იშვიათი, ძვ. წ. V საუკუნის დროინდელი ფულის სამშობლო კოლხეთი უნდა იყოს, მით უფრო, რომ ერთი მათგანი, № 49, ნაპოვნია ქუთა-

³³ Е. А. П а х о м о в ., Монеты Грузии ч. I, СПб, 1910, стр. 5.

³⁴ ჯ ე რ ო დ ე. III, 96.

³⁵ წ. XV, 3, 21.

³⁶ Les perses achéménides P. XXI, ციტირებულია პახომოვის წიგნით, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, стр. 19.

³⁷ საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე (ტფ. სახ. უნ. ტის შიკამბე, ტ. V, გვ. 63).

ისის გუბერნიაში.³⁸ საგულისხმოა, რომ „კოლხური“ ფულის ეარიანტი მრავლად მოიპოვება: არის ტლანჭი და ძალიან კოხტაც, ვერცხლიც თანაბარი ღირსებისა არაა; ეს გარემოება იმის მაჩვენებელია, რომ „კოლხური“ დიდხანს იჭრებოდა და ალბათ თანდათან კოხტავდებოდა და უმჯობესდებოდა მისი ყალიბი და ლიგატურაც იცვლებოდა. მეორეს მხრივ ერთი ტიპის დაცვა და ქალაქის სახელის მოუხსენლობა თითქოს იმას უნდა ადასტურებდეს, რომ ფული განკუთვნილი იყო არა ერთი რომელიმე ახალშენისთვის, არამედ მთელი კოლხეთისთვის. ამიტომაცაა, რომ ეს ფული მოიპოვება მთელ დასავლეთ საქართველოში, შავი ზღვის სანაპიროებიდან მოკიდებული სურამის ქედამდე და ტრაპიზონიდან აფხაზეთამდე, მოკლედ, ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე, რის გამოც აქვს კიდეც „კოლხურის“ სახელი შერქმეული.

გარდა ადგილობრივ მოჭრილი ფულებისა, ერთი მხრივ ბერძნული ახალშენის დიოსკურიასი და მეორე მხრივ „კოლხურისა“, ძველი კოლხეთის მიწა-წყალზე მოიპოვება მეზობელი ბერძნული ახალშენების (პანტიკაპეს, სინოპის, ამისოსის და სხვ.) და აგრეთვე თვით მეტროპოლიების ფულიც. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ათენური ტეტრადრაქმები, რაიც სხვაზე უფრო ხშირად მოინახება აქ და რაც მოწმობს. ათენის მჭიდრო ეკონომიურ კავშირს კოლხეთთან. შემდეგ ლანებში, როცა საბერძნეთის, კერძოდ კი ათენის პოლიტიკური და ეკონომიური ხედრითი წონა შემცირდა და მათ ნაცვლად წამყვან როლს იღებს ჯერ ალექსანდრე მაკედონელი. მერე კი სელევკიდები, კოლხეთის ტერიტორიაზე ჩნდება ალქსანდრე მაკედონელის ფულიც: უმთავრესად დრაქმები, იშვიათად კი — ტეტრადრაქმები და სტატერები. საგულისხმოა, რომ ნამდვილ დრაქმებთან და სტატერებთან ერთად აქ ვრცელდება მისი მინაბაძი ფულიც, რაც ადასტურებს ფულის ტრიალის გაცხოველებას. ასეთივე მდგომარეობა ჩანს კოლხეთში სელევკიდების დროსაც, როცა კოლხეთი ერთხანად ჰელესპონტოს მეფის ლიზიმაქეს (გარდ. 281 წ.) ხელშია. მისი დროის ფული აქ მოიპოვება არა თუ ცალკობით, არამედ მთელი განძებით³⁹. აღსანიშნავია, რომ ლიზიმაქეს ოქროს და ვერცხლის ფული ისე ვრცელდება კოლხეთში უეჭველია აღებ-მიცემის გაცხოველებასთან დაკავშირებით, რომ საქართველოში

³⁸ Я н у ч н и к о в, Неизданные и редкие древне-греч. монеты. (Зап. Нумизматич. Отд. Русск. Археолог. о-ва, т. I, вып. 2—3, СПб., 1909, стр. 26—27.

³⁹ ერთი ასეთი ლიზიმაქესეული ოქროს ფული ნაპოვნია ბოლუ დროს სოფ. გვში, გათხრებისას და ინახება ფოთის მუზეუმში („ძველი ციხის ნანგრევები“ ბაზ. „კომუნისტი“, 1940წ. 19.XII. № 293). შტრ. ლიზიმაქეს ფულზე (ზუგდილის სოფ. რეყეში) ს. მაკალათია, საქ. მუზ. მოამბე, IV, 1928, გვ. 162 etc.

მისი მინაბადი ოქროს ფულიც კი იჭრება, ოღონდ ნაკლები წონისა და შინჯადობისა.⁴⁰

სელეგეიდების დროიდან მოსული და საქართველოს წიაღში ნაპოვნი ფულები სირიის, თრაქიის, კაპადოკიის, ეგვიპტისა და სხვა ქვეყნებისა გვიჩვენებს, რომ ქართველ ტომებს ცხოველი სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონიათ ამ ქვეყნებთან⁴¹.

ყოველივე ეს უდავოდ მოწმობს იმას, რომ IV—III საუკუნეთა მანძილზე კოლხეთში საკმაოდ გაძლიერებულია ეკონომიური ცხოვრება. კერძოდ ძირგადადგმულია ფულადი სისტემა. ასეთი საკმაოდ განვითარებული ეკონომიური ვითარება კოლხეთში, რომელიც მოცემულია ნუმისმატიკურ ფაქტებზე დამყარებით, ბუნებრივი გაგრძელებაა V საუკ. მწერლის პიპოკრატეს მიერ მოცემული სურათისა: ფაზიანებს ანუ კოლხებს მის დროს უკვე ჰქონიათ ბაზარი⁴², მაშასადამე, ჰქონიათ ვაჭრობა და ალემ-მიცემობა.

§ 4

როგორი მდგომარეობა სუფევს კოლხეთში ლიზიმაქეს შემდგომ ხანებში ვიდრე ძვ. წ. პირველ საუკუნემდე, ამის შესახებ ჩვენ ისტორიულ წყაროებში არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება. შეეძლოა ის, რომ მზარდი რომის სახელმწიფოს ყურადღებას იგი იზიდავს მხოლოდ პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორის (120—63 წლ.) ექსპანსიასთან დაკავშირებით. ამიტომ მართალია, სტრაბონი, როცა წერს, რომ მეოტების ქვეყანა და სანაპირო, კოლხების ოლქით რომ თავდება, ცნობილი გახადეს მითრიდატემ და მისმა სარდლებმა⁴³. ამავე გეოგრაფის ცნობით, კოლხეთი ამ ხანებში: აღარ ყოფილა ძლიერი: მის მეფეებს არა აქვთ საკმაო ძალა და იგი „სკეპტუხიებად“ არის დანაწილებული⁴⁴. შეეძლოა კოლხეთის სკეპტუხიებად დაქუცმაცება სამეფოს სისუსტით იყო გამოწვეული და იგი გაუადვილებდა პონტოს მეფეს მითრიდატეს მის დაპყრობას. როდის მოხდა ეს ფაქტი, ზუსტად დადგენილი არაა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ რომთან პირველი ომის (88—84 წლ.) დაწყებამდე, 89 წელს, მითრიდატე უკვე ფლობდა ამ ქვეყანას. ამას ნათლად ადასტურებს მითრიდატეს ელჩის პელოპიდეს განცხადება 89

⁴⁰ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья Баку, 1926, стр. 16.

⁴¹ Пахомов, Монеты Грузии, стр. 9.

⁴² SC, I, 1, 58.

⁴³ წ. I, თ. 2, 1; SC, I, 1, 92.

⁴⁴ წ. XI, —. I. 18; SC, I, 1, 137.

წელს რომის სარდლების წინაშე: „მითრიდატე ფლობს მამის სამეფოს, რომელიც სიგრძეზე გადაჭიმულია 20 ათას სტადიონზე, მან დიიმორჩილა მრავალი მახლობელი ტომი, მათ შორის კოლხების მამაცი ტომი“⁴⁵. კოლხების სახელდება მამაც ტომად გვაფიქრებინებს იმას, რომ კოლხებს მათთან სიმამაცე გამოუჩენიათ, მედგარი წინააღმდეგობა გაუწევიათ მითრიდატესთვის მათი ქვეყნის დაპყრობის ჟამს, რაც მითუმეტეს მიტომაა დასაშვები, რომ შემდეგში კოლხები ერთხანად გაუდგნენ კიდეც პონტოს მეფეს⁴⁶. ამასვე გვაფიქრებინებს მემნონის (I—II საუკ.) სიტყვებიც: „მითრიდატემ ო მ ი თ დ ა ი პ ყ რ ო იმ ხალხთა მეფეებიც, რომელნიც ცხოვრობენ ფ ა ზ ი ს ი ს გ ა ყ ო ლ ე ბ ა ზ ე ვიდრე კავკასიის გადაღმა ოლქებამდე“⁴⁷. კოლხეთის ამათუიმ გზით შემოერთების შემდეგ მითრიდატე მას მართავდა არა უშუალოდ, არამედ თავისი მოადგილეების მეშვეობით. ხოლო ამ თანამდებობაზე იგი ყოველთვის გზავნიდა რომელიმე თავის მეგობარს. ისტორიამ ჩვენ შემოგვინახა ორი ასეთი მმართველის სახელი. ერთი იყო მოაფერნი, სტრაბონის დედის ბიძა მამის მხრივ⁴⁸, ხოლო მეორე თვითონ მითრიდატესივე შვილი, სახელად მითრიდატე. რომელი უფრო ადრე მართავდა კოლხეთს ამ ორში, ამის თქმა შეუძლებელია, ის კი შეიძლება ითქვას, რომ მითრიდატე-შვილი ამ ქვეყანას მართავდა რომთან მეორე ომის (82—80 წწ.) წინა ხანებში, როდესაც მითრიდატე ევპატორი „დაბრუნდა პონტოში“, ეს კი მოხდა 83 წელს. საგულისხმოა, რომ მითრიდატე-შვილი უბრალო მმართველად და მეფის ნაცვლად კი არ იყო, როგორც მოაფერნი, არამედ მეფედ იქნა დადგენილი. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მითრიდატე-შვილის კოლხეთში მეფედ დადგენას წინ უძღოდა კოლხების განდგომა პონტოსგან და მათთან ომი, შემდეგ კი თვით კოლხების შუამდგომლობა მითრიდატე-შვილის მეფედ დადგენის შესახებ, მაშინ შეიძლება სურათი ასე წარმოვიდგინოთ: მითრიდატე ევპატორის მიერ 90-იან წლების მიწურულში და 80-იანი წლების დასაწყისში, ყოველ შემთხვევაში, როგორც გამოვარკვით, არა უგვიანეს 89 წლისა, დაპყრობილ კოლხებს ემძიმებოდათ დამოუკიდებლობის დაკარგვა და სამეფოს მოსპობა. ამას ზედ დაერთო ხარკგადასახადები, რაიც კოლხებს ალბათ ისევე, როგორც სხვა დაპყრობილ ხალხებს, მძიმე ტვირთად დააწვათ. აკი სტრაბონის სიტყვით, კოლხეთი იყო კიდეც ის ბაზისი, „საიდანაც მეფეს მისდიოდა უმთავრესი დახმარება (ἡ

⁴⁵ ა ბ ი ა ნ ე, *Μεθριδάτης*, 15, SC, 1, 2, 526.

⁴⁶ *ibid*, 64; SC, 1, 2, 527.

⁴⁷ SC, 1, 2, 510.

⁴⁸ SC, 1, 1, 137.

πλειστού παυσυγία) საზღვაო საქმეში⁴⁹, უნდა ვიფიქროთ გემებით. ეკიპაჟით და გემთსაშენი მასალათ. ამიტომ კოლხები ისარგებლებენ მითრიდატეს კრიტიკულად მდგომარეობით (15 ათასი რომაელი 86 წ. მარტში დაამარცხებს მითრიდატეს 60 ათასიან ჯარს ქერონეაში, ხოლო მეორე ჯარს დორილაოსისას — ორქომენტთან 85 წ.; იმავე 86 წ. პოპულარტა პარტიის სარდლის ფიმბრიას ჯარი გამოსდევნის მეფეს მის სატახტო ქალაქ პერგამონიდან) და მას განუდგებიან. ეს განდგომა მოხდებოდა 85 წელს. „პონტოში დაბრუნებული მეფე ეომება განდგომილ კოლხებს“⁵⁰ და უეჭველია დაიმორჩილებს კიდეც, ოღონდ მელგარა წინააღმდეგობის შემდეგ, თორემ მეფე არ დაუთმობდა და მათ თხოვნას არ შეიწყნარებდა. ისინი კი „სთხოვენ მითრიდატე ევპატორს მისცეს მათ მეფეთ თავისი შვილი მითრიდატე“⁵¹. ევპატორიც მათ თხოვნას თუ მოთხოვნილებას დააკმაყოფილებს, მისცემს კოლხებს მეფედ თავის შვილს, ე. ი. ალადგენს კოლხეთის სამეფოს. ეს მოხდა, როგორც ვთქვით, 83 წელს. კოლხები სამეფოს აღდგენისათანავე დაწყნარებულან, ვინაიდან, აპიანეს სიტყვით, „მიიღეს თუ არა მეფე, ხელათვე მას დაემორჩილნენ“ (ἀντίχα παρήχουσιν)⁵². მაგრამ მერე, ალბათ მალე, სიტუაცია შეცვლილა ევპატორის სასარგებლოდ, რადგან იგი კოლხების მეფეს მითრიდატე-შვილს თავისთან დაიბარებს, ჯერ ოქროს ბორკილებს დაადებს, მერე კი სიკვდილითაც დასჯის⁵³. აპიანე შვილის ასე სასტიკად დასჯას ხსნის ეჭვით, რომ ეს მოხდა (ე. ი. რომ კოლხებმა ის მეფედ მოითხოვეს) მისი გაიძვერაობით. მართალია, მითრიდატე ევპატორს უდავოდ ახასიათებდა ეჭვიანობა, მაგრამ ისიც დასაწევია, რომ შვილს სასიკვდილოდ არ გაიმეტებდა, თუ ეჭვის გარდა სხვა რამ საფუძველიც არ ჰქონდა მით უფრო, რომ ფიმბრიასთან ბრძოლის დროს მან მრავალი სამსახური გაუწია მამას და სასიკვდილო განაჩენიც ერთბაშად არ გამოუტანა: ჯერ ბორკილი დაადო, მაშასადამე, გამოიძია საქმე. საფიქრებელია, რომ კოლხეთი კვლავ დაჰკარგავდა სამეფოს სახეს და ისევ პონტოს სამეფოს ნაცვლო შეიქნებოდა.

მითრიდატე ევპატორისთვის კოლხეთი მნიშვნელოვან რაიონს წარმოადგენდა თუნდაც იმიტომ, რომ, როგორც მოვიხსენიეთ, აქედან იღებდა უმთავრეს საზღვაო დახმარებას. კოლხეთს, აგრეთვე მცირე არმენიას და სოფენას დიდ ყურადღებას აქცევდა: ამ ქვეყნებში, სტრა-

⁴⁹ XI, 1, 18; SC, I, 1, 137.

⁵⁰ XII, 64; SC I, 2, 527.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

ბონის სიტყვით, მან ააგო 75 ციხე-სიმაგრე და თავისი ქონების დიდი ნაწილი ამაში ჩაყარა.⁵⁴

მითრიდატეს დროს კოლხეთში თავისუფალი მიწა-წყალი ყოფილა. ამას გვაფიქრებინებს II—III სს. მწერლის ათინაოსის ცნობა, დამყარებული პერიპატეტიკოს ნიკოლოზისა (I ს. ძვ. წ.) და პოსიდონის (128—45 წწ.) სიტყვებზე: „ესენი თავიანთ „ისტორიებში“ წერენო, რომ მითრიდატე კაპადოკიელის მიერ დამორჩილებული ქიოსელები შებოაკილები გადასცა თავიანთ საკუთარ მონებს კოლხების მიწა-წყალში დასასახლებლად“⁵⁵. ჩანს, რომ თავისუფალი მიწა ყოფილა მათ დასასახლებლად; გარდა ამისა, ისიც დასაშვებია, რომ მითრიდატე კოლხეთს საექსპორტო მხარედ რაცხდა, როგორც ეს იყო ბიზანტიის ხანაშიც. ინტერესს არაა მოკლებული ამ ქიოსელთა ბედი. ვინაიდან მათ ასეთი მწარე ხვედრი ხვდათ რომაელთა ერთგულებით (მთლიანად არ შეიტანეს მითრიდატესგან შეწერილი კონტრიბუცია), ამიტომ გამარჯვებულმა სულამ საზავო მოლაპარაკებისას ერთ-ერთ პირობად დაუყენა მითრიდატეს მათი სამშობლოში დაბრუნება, მაგრამ ეს აღსრულდა მხოლოდ 84 წელს: ქიოსელებს მიენიჭათ თავისუფლება და უპირატესობანი, ამასთანავე აუნაზღაურდათ განცდილი წვალებანი.⁵⁶

§ 5

მომდევნო ხანებში კვლავ ვხვდებით კოლხეთის სახელს ისტორიაში იმავე მითრიდატესთან რომის მესამე ომის დროს (74—64 წწ.), როცა საომარ ოპერაციათა წარმოება მინდობილი ჰქონდა 74 წელს კონსულად არჩეულ ლუცი ლიცინიუს ლუკულს, შემდეგ კი—66 წლიდან—პომპეუსს, მაგრამ, რადგან ეს მომენტი მეტნაკლებად დაკავშირებულია ფაზისთან, ამაზე ლაპარაკი სხვა ადგილას გვექნება.

საერთოდ კი პომპეუსის ლაშქრობა მნიშვნელოვან მომენტს წარმოადგენს კოლხეთის ისტორიაში: პომპეუსის სახით რომი მიზანშეწონილად ცნობს მის შემომტეივებას, ამიტომაც კოლხეთსა და სომხეთის მახლობელ ტერიტორიას იგი გაუყოფს თანამომქმედ დინასტიებს, როგორც ამბობს სტრაბონი.⁵⁷ კონკრეტულად: ნაცვლად მეფე ოროზისა, რომელიც აშკარაა არ იყო რომის ორიენტაციისა, და სკეპტუხოს

⁵⁴ XII, 3, 28; SC, I, 1, 160.

⁵⁵ SC, I, 3, 625.

⁵⁶ Т. М о и м з е н, История Рима, т. II, М. 1937, стр. 278—79, 281, 284.

⁵⁷ SC, I, 1, 157.

ოლთაქესი, რომელმაც შემდეგში სხვა მრავალთან ერთად დაამშვენა პომპეუსის ტრიუმფი, პომპეუსი კოლხეთის მეფედ დაადგენს არისტრა-ხოოს, რაც, ჩვენი ფიქრით, უნდა მომხდარიყო კოლხეთის დაუფლების წელსვე, 65 წელს, და არა 63 წ., როგორც ამბობს ვილკენი:⁵⁸ ქვეყანა უმმართველოდ ხომ არ იქნებოდა ორ წელს!

კოლხეთის მეფედ არისტარხოოსის დადგენის ფაქტს აღნიშნავენ არა მარტო ევტროპი და ფესტი, როგორც ეს მოხსენებული აქვს პროფ. სვ. ჯანაშიას⁵⁹, არამედ ამათზე ორი საუკუნით აღრინდელი მწერალი აპიანეც. საგულისხმოა ის სხვაობა, რომელიც ჩანს ამ სამ ავტორს შორის ხსენებული ფაქტის აღნიშვნისას. აპიანე (ის წერდა თავის შრომას 160 წლებში) არისტარახოოსს უწოდებს კოლხთა მეფეს⁶⁰; ამის მსგავსადვე ევტროპიც,⁶¹ ხოლო ფესტი წერს, რომ „პომპეუსმა ბოსფორელებსა და კოლხებს მეფედ არისტარახოოსი დაუდგინა“.⁶² ეს საკითხი — იყო არისტარახოოსი მარტო კოლხების მეფე თუ ამავე დროს ბოსფორელებისაც — ჩვენს ლიტერატურაში, როგორც ვიცით, პირველად აღძრა და დადებითად გადასწყვიტა პროფ. სვ. ჯანაშიამ⁶³, ჩვენი ფიქრით კი, იგი უნდა გადაწყდეს აპიანესა და ევტროპის მოწმობათა მიხედვით, ხოლო ფესტის სიტყვა შეცდომადაა მისაჩნვეი შემდეგ მოსაზრებათა გამო.

ამ სამ ავტორში აპიანე ნდობის ღირსია, როგორც აღრინდელი, ხოლო ევტროპი იმიტომ, რომ იგი ირიცხებოდა შრომის დამკვეთი იმპერატორის კარზე *magister memoriae*-დ, ე. ი. საბუთსაცავის უფროსად, მაშასადამე, მას ხელი მიუწვდებოდა მეფის არქივში დაცულ სანდო წყაროებზე და უფრო მეტი შესაძლებლობა ჰქონდა უტყუარი ცნობების ამოკრეფისა, ვიდრე ფესტს, ევტროპის თანამედროვეს, თუმცა ისიც იმავე იმპერატორის დავალებით წერდა თავის შრომას.

მეორე: დაუშვებელი და წარმოუდგენელია ბოსფორში არისტარქოსის მეფობა იმ დროს, როდესაც იქ სხვა პირია ცნობილი მეფედ მთელი რიგი წყაროებით. არისტარქოსის მეფედ დადგენა უნდა მომხდარიყო პომპეუსის ლაშქრობაში ყოფნის დროს, ე. ი. 65—62 წლების მანძილზე, კოლხეთის დაპყრობის მომენტიდან რომში დაბრუნებამდე. ამ დროს კი ბოსფორში მეფედ იყო მითრიდატეს მიერ 79 წ. დადგენი-

⁵⁸ RE, II, გვ. 861.

⁵⁹ საქართველო აღრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე. ტფ. 1937, გვ. 47.

⁶⁰ К. Ган. Известия... ч. I, стр. 166.

⁶¹ SC, II, 2, 319.

⁶² SC, II, 2, 323.

⁶³ საქართველოს ისტორია, განაკვეთი 3. ტფ. 1932, გვ. 31. შდრ. საქართველო... ფეოდალიზაციის გზაზე. ტფ. 1937, გვ. 47.

ლი შვილი მახარე, ვიდრე ის მამის რისხვით შეშინებული 65 წელს სი-
ცოცხლეს მოისწრაფავდა, მერე კი მეორე და საყვარელი შვილი ფარ-
ნაკი, რომელიც ბოსფორის მეფედ რომმა აღიარა მამის სიკვდილის
შემდეგ 63 წელს და შერჩა სამეფო ტახტს სიკვდილამდე—47 წლამდე.

მესამე: ბოსფორში მეფე ვერ დაინიშნებოდა აგრეთვე 65—63
წლებში, მახარესა და ფარნაკს შუა დროში, ვინაიდან ბრძოლა ჯერ არ
იყო დამთავრებული: მითრიდატე იქ იყო და იბრძოდა გამარჯვებისათ-
ვის, ხოლო რომაელები პომპეუსის სახით, ეკონომიურ ბლოკადას აწარ-
მოებდნენ: „მან (პომპეუსმა) ფლოტს უბრძანა — მოგვითხრობს დიონ
კასიუსი — ედარაჯნა მითრიდატესთვის, რათა მისთვის არ მიეცა სა-
შუალება სადმე ნავით გასულიყო და სანოვაგის მისთვის შიზიდვის შე-
საძლებლობაც მოესპო, თვითონ კი გაემართა ალბანელების წინააღმ-
დეგ“⁶⁴.

მეოთხე: რომ არისტარხოსი ნამდვილად მეფედ იყო მარტო კოლ-
ხეთისა და რომ, მაშასადამე, აპიანე და ევტროპი სწორ ცნობას გვაწვ-
დიან, ამას ადასტურებს არისტარხოსისავე დროს მოჭრილი ფულიც
წარწერით: Ἀρισταρχ(υ) τοῦ εἰπ Κηλχιδ(ε)⁶⁵. სხვა შემთხვევაში ფულს
ასეთი ლეგენდა არ ექნებოდა.

საგულისხმოა ისიც, რომ ვ. ვ. ლატიშევი თავის სპეციალურ შრო-
მაში „ბოსფორის სამეფოს ისტორია“⁶⁶ არისტარხოსზე, როგორც ბოს-
პორის მეფეზე, კრინტსაც კი არა სძრავს. ეს გასაგებია: იგი არ ყო-
ფილა მეფედ ბოსფორში.

თავისთავადაც არისტარხოსის დროს მოჭრილი ფული მნიშვნელო-
ვანი მოვლენაა, რამდენადაც კოლხეთის ფულად სისტემაში ახალ სტა-
დიას გვიდასტურებს — უკვე ლეგენდიანი საკუთარი მონეტის გაჩენას.
მეორე მხრივ ესევე ნუმისმატიკური ფაქტი უცილობლად ხდის კოლ-
ხეთში ფულადი სისტემის საკმაო ზრდას.

§ 6

კოლხეთში კონიუქტურა ერთხანად შეიცვალა აქ გაბატონებული
რომის არასასარგებლოდ. ეს იყო 48 წელს, როდესაც მითრიდატეს
შვილმა და ბოსფორის მეფემ ფარნაკმა ისარგებლა რომის გაართულე-
ბული მდგომარეობით, იულიუს კეისარსა და პომპეუსს შორის ატეხი-
ლი ბრძოლით, და „ადვილად დაიმორჩილა კოლხეთი და მთელი არმე-

⁶⁴ SC, I, 3, 614.

⁶⁵ RE, II, 863. შტრ. Head, Historia numorum, 1911, გვ. 496.

⁶⁶ Ποσειδά, გვ. 93—96—111.

ნია (გალატის მეთვის) დიითარის არყოფნისას“, როგორც გადმოგვცემს დიონ კასიუსი.⁶⁷ მაგრამ ასეთი მდგომარეობა დიდხანს არ გაგრძელე-
ბულა: ქალ. ზელასთან 47 წ. 2 აგვისტოს კეისარმა სწრაფად დაამარ-
ცხა და გააქცია ფარნაკი,⁶⁸ რომელიც იმავე წელს მოკლულ იქნა მუხა-
ნათ ასანდრესთან ბრძოლაში.

ამ დროიდან (47 წ.) ვინ განაგებდა კოლხეთს, წყაროები არას გად-
მოგვცემენ. უეჭველია არც კოლხეთი შეადგენდა გამონაკლისს იმ
მდგომარეობიდან, რომელიც იმხანად შექმნილა ალბანეთსა და იბერი-
აში, რომელნიც, სტრაბონის სიტყვით, „საპიროებენ მართო მმართველ-
თა ადგილობრივად ყოფნას და ადვილად რჩებიან მორჩილებაში, ხოლო
ჯანყდებიან მაშინ მართო, როცა რომალები სხვა საქმეებით არიან გარ-
თულნი“⁶⁹. ძვ. წ. პირველი საუკუნის უკანასკნელ წლებში კი, სტრაბო-
ნის მოწმობით, მას ფლობდა პოლემონი⁷⁰, რომელიც 37 წლიდან განა-
გებდა მისი სახელით შერქმეულ პოლემონიუმის პონტოს, შემდეგ მცირე
არმენიასაც, ხოლო 14 წლიდან (ძვ. წ.) ბოსფორსაც. მას 1 თუ 2 წლი-
დან ახალი წელთაღრიცხვით, როდესაც ასპურგიებთან ბრძოლაში მო-
პკლავებ, კოლხეთის სამეფო ტახტზე შეენაცვლება მეუღლე პითოდო-
რიდა, პომპეუსის მეგობრის პითოდორე ტრალელის ასული სტრაბონის
დახასიათებით, „ქალი გონიერი და საგამგეო საქმის შემძლე“, რომე-
ლიც კოლხეთს მართავდა სიკვდილამდე (38 წ.). იმავე სტრაბონის სიტყ-
ვით, მისი სამფლობელოს ფარგლებში შედიოდნენ ტიბარენები, ვიდ-
რე კოლხეთამდე, ფარნაკიასა და ტრაპიზონამდე. რომ პონტოს ეს დე-
დოფალი (Βασιλεύουσα) განაგებდა ამ ქვეყანასა და ქალაქებს, ეს ნათ-
ლად ჩანს სტრაბონის დასკვნითი სიტყვებიდან: „ამჟამად ქვრივი ფლობს
როგორც დასახელებულ ქვეყნებს (Λεχίβουα ἑχούσα χασία), ისე სხვებ-
ს“⁷¹, ხოლო მეორე ადგილას სტრაბონი პირდაპირ და გარკვეულად
ამბობს: „ἡ γὰρ βασιλεύουσα ἔχει, βασιλεύουσα καὶ Κόλχων καὶ Τραπε-
ζούντος καὶ Φαρυακίας (ფლობს მეუღლე პითოდორიდა, დედოფალი
კოლხეთის, ტრაპიზონის და ფარნაკიასი)“⁷². რეზიდენციად მას
პქონდა კაბეირა, რომელსაც პომპეუსმა დიოსპოლისი უწოდა, ხოლო
პითოდორიდამ ავგუსტა დაარქვა⁷³. იგი მდებარეობდა სტრაბონის მშობ-
ლიურ ქალაქ ამასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 27—28 კმ სიშორეზე⁷⁴.

⁶⁷ SC, I, 3, 618.

⁶⁸ SC, I, 3, 620.

⁶⁹ VI, 4, 2; SC, I, 1, 107.

⁷⁰ SC, I, 1, 137—138.

⁷¹ XII, 3, 29, SC, I, 1, 160—61 და შენიშვნა.

⁷² XI, 1, 18; SC, I, 1, 138.

⁷³ სტრაბონი XII, 3, 31,

⁷⁴ *ibid*, 30.

ეს გარემოება გვიჩვენებს იმას, რომ რომალების ბატონობის დამყარების შემდეგ კოლხეთს დაუპყრავს წინანდელი პატივი და იგი გადაქცეულა ფართო პონტოს სახელმწიფოს შემადგენელ, პროვინციად, რომელსაც პითოდორიდა განაგებდა თავის შორეულ ადგილსამყოფელიდან.

პოლემონისა და პითოდორიდას მეფობის ხანაში, აგრეთვე შემდეგშიაც, კოლხეთს გაცხოველებული ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონია, რასაც ადასტურებს პახომოვის მიერ აღნიშნული ფაქტი: 1905 წ. სამურზაყანოში იპოვნეს განძი, რომელიც შეიცავდა პოლემონ I-სა თუ II-ის (38—63) დროის 60—70 დრაქმას⁷⁵.

§ 7

პითოდორიდას შემდეგდროინდელ ცნობებს ანტიკური მწერლები არ გვისახელებენ, ვიდრე ტრაიანის მეფობამდე (98—117 წ.). მის დროს კი, როგორც ვიცით, სენატსა და პრინცეპსს შორის მანამდე არსებული ბრძოლის დაცხრობამ ისეთი მყარი მდგომარეობა შექმნა რომის იმპერიაში, რომ შესაძლებელი გახდა დაკიელების ალაგმვა და აგრესიის განვითარებაც კი. ამის შედეგად ტრაიანემ არა თუ დაიპყრო დაკების მიწა-წყალი და ღუნაის ქვემო წელში წარმოქმნა კიდეც დაკიის პროვინცია, არამედ ექსპანსია განაგრძო ყირიმისა და ამიერკავკასიის მიმართულებითაც. ამას მოწმობენ IV ს. მწერლები ევტროპი, ფესტი და ევსევი პალესტინის კესარიელი. ამათი სიტყვით, ხსენებულმა ტრაიანემ ქვეშევრდომობაში მიიღო სხვა ქვეყნის მეფეებთან ერთად კოლხების მეფეც და თვით კოლხებიც⁷⁶. როდის მოხდა ეს ფაქტი, ამის დადგენის საშუალებას გვაძლევს ევსევი კესარიელის (ევტროპისა და ფესტზე აღრინდელი მწერალი, გარდაიცვალა 340 წ.) ერთი ინდიცია. იგი წერს: „ტრაიანემ, დაამარცხა რა მეფე დეციბალე, დაკია აქცია რომის პროვინციად და თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო.... კოლხები“⁷⁷. რაკი ჩვენ ვიცით, რომ დეციბალის საბოლოო დამარცხება, რასაც მოჰყვა დაკიის გადაქცევა რომის პროვინციად და დეციბალის თვითმკვლელობა, მოხდა 106 წელს, მაშასადამე, ამის უახლოეს დროსვე უნდა მიეღოთ კოლხებს რომის მფარველობა (ევსევის თქმით) თუ ქვეშევრდომობა (ევტროპისა და ფესტის თქმით), რომლის დედაარსი არაა ნათელი.

⁷⁵ П а х о м о в, Монеты Грузии, стр. 9.

⁷⁶ SC, II, 2, 320, 323.

⁷⁷ SC, I, 3, 674.

კოლხეთი რომის მიერ შემომტკიცებულად ჩანს არა მარტო ტრაიანეს, არამედ მისი მომდევნო აღრიანეს (117—138) და შემდეგი იმპერატორების დროს. მაგრამ II-ს მეორე ნახევარში ის რომისგან განთავისუფლებულად ჩანს. ამას გვაფიქრებინებს VIII—IX სს. მწერლის გიორგი სინგელოზის შენიშვნა: „მანვე სევერემ დაიმორჩილა კოლხიკე, ე. ი. ლაზიკე“. ეს ცნობა ეკუთვნის სეპტიმიუს სევერეს მეფობის ხანას, სახელდობრ, 196 წელს პანოდორეს წელთაღრიცხვით ანუ ალექსანდრიულ 204 წელს⁷⁸. გამოდის, რომ ამ დრომდე კოლხეთი რომის მორჩილი აღარ ყოფილა. რომის მორჩილებიდან მისი გამოსვლა კი, ჩვენი ფიქრით, მოხდებოდა პართიელთა ომისა (161—165) და შემდეგი დროის ხანებში. მაშინ ხომ რომი მარკომანებთან ომის (167—180) გამო ისე იყო დაძაბუნებული, როგორც, ევტროპის თქმა რომ ვიხმართ, არ ყოფილა მეორე პუნიკური ომის დროიდან,⁷⁹ და რის მაჩვენებლად შეიძლება ჩაითვალოს იმპერიის სხვადასხვა ადგილას უზურპატორთა გაჩენა. ამიტომაც ვფიქრობთ, რომ სწორედ ამ ხანებში მოხდებოდა კოლხეთის განდგომა რომისაგან, რომელსაც ის კვლავ დაუმორჩილებია სეპტიმიუსის (193—211) დროს.

§ 9

შემდეგში ისევ წყდება ცნობები კოლხეთის შესახებ და მხოლოდ IV ს. მეორე ნახევარში ვხვდებით კანტიკუნტ და ნართაულ ფრაზებს, რომელთა გამო ბევრის თქმა შეუძლებელია. მაგალითად, ამიანე მარცელინი (დაიბ. 330 წ.) მოგვითხრობს, რომ 362 წ. იმპერატორ იულიანესთან (361—363 წწ.) მოდიოდნენ სხვებთან ერთად დესპანები ჩრდილოეთიდან და „იმ შორეულ ქვეყნებიდან, სადაც ზღვას ერთვის ფაზისი... თხოვნით; რათა ნება მიეცა მშობლიური ქვეყნის ფარგლებში მშვიდობიანად ცხოვრებისა“, და აღუთქვამდნენ „ჩვეულებრივი ხარკის ყოველწლიურად გადახდას“⁸⁰. ავტორის ფიგურალური თქმა — „იმ შორეული ქვეყნიდან, სადაც ზღვას ერთვის ფაზისი“ — საშუალებას გვაძლევს ეს ქვეყანა კოლხეთად მივიჩნიოთ და სათანადო დასკვნებიც მივიღოთ. პირველ ყოვლისა ირკვევა, რომ 362 წლის წინა ხანებში კოლხები რომისგან დამოუკიდებლობით სარგებლობენ ფაქტიურად მაინც,

⁷⁸ G. IV, 1, 68.

⁷⁹ Eutrop., VIII, 12.

⁸⁰ SC, II, 2, 324.

ვინაიდან ისინი მანამდე ხარკს არ უხდიდნენ, ესლა კი აღუთქვამენ „ყოველწლიურად გადავიხდით“. შემდეგ ჩანს, რომ იულიანე აპოსტატის ანუ განდგომილის ხელისუფლებას ალბათ ირანის წინააღმდეგ ლაშქრობის დროს ენერგიული ზეგავლენა მოუხდენია სხვა ქვეყნებს შორის კოლხეთზედაც, რომ მას იმპერატორთან ელჩები გაუგზავნია თხოვნით — მყუდრო ცხოვრებას ჩვენი ქვეყნის ფარგლებში ნუ დაგვირღვევო.

მაგრამ ჩანს კოლხებს უსარგებლიათ შეტრიალებული მდგომარეობით (ის იულიანე ხომ სასიკვდილოდ დაიჭრა ირანელებთან ომის დროს და 22 თვის მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა კიდეც) და ხარკი აღარ უძლევიან რომისათვის. ეს ლოგიკურად გამოიმდინარეობს დრეპანიუსის მიერ სენატში 389 წელს იმპერატორ თეოდოსეს წინაშე წარმოტყმული ხოტბიდან, სადაც გამარჯვების მისალოცად გალიენის მიერ ელჩად წარგზავნილი ახსენებს „positus extra Romanum Colchis imperium“, ე. ი. რომის ხელისუფლების გარეშე მყოფ კოლხეთს.⁸¹

მიუხედავად ასეთი დამოკიდებულებისა რომის მიმართ, კოლხები მაინც მის მორჩილად იგულისხმებიან რომაული საზოგადოების თვალში, თუმცა ისინი შინაურ ცხოვრებაში დამოუკიდებელნი დარჩნენ და ცხოვრობენ თავიანთი წესისამებრ და არა რომაული კანონების თანახმად. ეს ცხადი ხდება ეპისკოპოს თეოდორიტეს (390—457 წწ.) სიტყვიდან კანონთა შესახებ. ის აქ ამბობს სხვათა შორის: „ბევრს, ვინც კი კირთებაში ვარდება, არ შეუძლია იცხოვროს მკირთებელთა კანონისამებრ. ხომ არც... ლაზები, არც სანები, არც აბაზგები, არც სხვა ბარბაროსები, რომელნიც რომაელთა ბატონობას ემორჩილებიან, ერთმანეთში არ სდებენ ხელშეკრულებებს რომაული კანონების თანახმად“⁸².

§ 10

456 წ. რომაელებს (ამ შემთხვევაში შეიძლება ვიგულისხმოთ რომის აღმოსავლეთი იმპერიის ხელისუფალნი — ბიზანტიელები) განუზრახავთ განეხორციელებინათ თავიანთი ძალაუფლება კოლხეთზე და ალბათ ამ აზრით „დაიწყეს ომი ლაზებთან“⁸³, მაგრამ ჩანს ეს ომი უშედეგო იყო, რადგან უკან გაბრუნდნენ და მეფის კარზე დაიწყეს

⁸¹ SC, II, 2, 347.

⁸² SC, I, 3, 783.

⁸³ SC, I, 3, 840.

ბჭობა იმაზე, ძველი გზით განეგრძოთ ომი, თუ არმენიაზე გადაეცლოთ და ამ მიზნით მიეზიარებინათ თავისკენ პართიის მეფე. იმეამად კოლხეთში მეფედ მყოფი გუბაზ 1-იც თავის მხრივ კონტრზომებს იღებს: დახმარებას სთხოვს პართიის მეფეს, მაგრამ უკანასკნელს იმ დროს ომი ჰქონდა კილარიტ პუნებთან და ამიტომ გუბაზის თხოვნა არ შეიწყნარა. უმოკავშირეოდ დარჩენილი გუბაზიც იძულებულია ბიზანტიელებს დაუთმოს და „გზავნის ელჩებს“ მათთან. ბიზანტიაში ბჭობის შედეგად გუბაზის ელჩებს ასეთი წინადადება მისცეს: თანახმანი ვართ „ალარ გეომოთ, თუ ან თვითონ გუბაზი უარს იტყვის მეფობაზე ან მეფობას წაართმევს თავის შვილს, რადგანაცო — ასაბუთებდნენ ბიზანტიელი კარისკაცები — ორივეს ბატონობა ქვეყანაზე არ შეიძლება, ეს ეწინააღმდეგება ძველისძველ წესს“. საგულისხმოა, რომ წინადადების ამგვარი რედაქცია ეკუთვნოდა მაგისტროს ექვთიმეს, „რომელიც, პრისკე პანიონელის სიტყვით, განთქმული იყო ჰკუთთა და ჰქვერმეტყველობით და იმპერატორ მარკიანეს (450—457 წწ.) დავალებით განაგებდა სახელმწიფო საქმეებს და იყო მისი ხელმძღვანელი კარგად მოფიქრებულ საქმეთა მეტ წილში“.⁸⁴

ცხადია, და მომდევნო ამბებითაც აშკარად ჩანს, რომ ბიზანტიისათვის გუბაზი მიუღებელი ყოფილა კოლხეთის სამეფო ტახტზე, ოღონდ თავიანთი ფარული აზრი ბიზანტიის დიპლომატებს, მაგისტროს ექვთიმეს სახით, შეუნიღბავთ კოლხეთში შექმნილი დიარქიის ანუ, აკად. ივ. ჯავახიშვილის მარჯვე ტერმინით, თანამოსაყდრეობის ლიკვიდაციის მოთხოვნილებით და თანაც მოტივად დაუსახელებიათ „ძველისძველი წესისადმი წინააღმდეგობა“. გუბაზმა, მიუხედავად რა ბიზანტიელთა ფარულ აზრს, „ამჯობინა მეფობა დაეთმო თავის შვილისთვის, მოიხსნა თავისი მეფობის ინსიგნიები“ და ელჩების პირით სთხოვა იმპერატორს, რათა „ერთპიროვნული მმართველობის პირობებში აღარ აღმართოს იარაღი კოლხებზე მასზე გარისხების გამო“, მაშინ იმპერატორმა მოითხოვა გუბაზის ჩასვლა კონსტანტინოპოლში და თავის ზრახვებში ანგარიშგება. გუბაზი ამასაც დათანხმდა, ოღონდ მოითხოვა, რომ დიონისე, რომელიც წინათ იყო გამოგზავნილი კოლხეთში მასთან უთანხმოებათა გამო, თავმდებად დამდგარიყრ, რომ მას ავს არას შეამთხვევდნენ. ბიზანტიამაც დიონისე გაგზავნა კოლხეთში და ისინიც შეთანხმდნენ. ეხლა კი გუბაზი დიონისესთან ერთად წავიდა კონსტანტინოპოლში სპარსულ ტანისამოსში გამოწყობილი და მიდიური წესისამებრ ამალით გარემოცული. ეს იყო იმპერატორ ლეონ 1-ის (457—475 წწ.) დროს, დედა-

⁸⁴ SC, I, 3, 841.

ქალაქში მომხდარი ხანძრის (465 წ. 2 სექტ.) შემდეგ. კარისკაცებმა პირველად საყვედური უთხრეს, მერე კი თავაზიანად გაისტუმრეს შინ: ისინი მოხიბლა მისმა პირმოთნე სიტყვებმა და იმან, რომ იგი ატარებდა ქრისტიანობის ნიშნებს. ასე მოგვითხრობს ამ ამბავს პრისკე პანიონელი, რომლის გადმონაცემს დიდი ნდობა უფრო მიტომ ენიჭება, რომ იგი იყო არა მარტო თანამედროვე, არამედ სახელმწიფო საქმეებში თანამონაწილეც. ამას იგი ასეთი სიტყვებით გადმოგვცემს: „მან (იმპერ. მარკიანემ) მიიწვია მწერალი პრისკეც მთავრობის ზრუნვაში მონაწილეობისათვის“⁸⁵.

პრისკეს მონათხრობს თამამად შეიძლება დავუკავშიროთ ერთი საგულისხმო დეტალიც, დაცული „დანიელ მესვეტის ცხოვრებაში“, რაც, ჩვენი ფიქრით, ახალ შტრიხს მატებს კოლხეთ-ბიზანტიის ამდროინდელ ურთიერთობას.

აქ ჩვენ, სხვათა შორის, შემდეგს ვკითხულობთ: „აქუნდა ორთავე ამათ მეფეთა (იგულისხმებიან პრისკეს პერსონაჟები: ერთი მხრით „ლეონ მეფე ბერძენთაჲსა“, ხოლო მეორე მხრით „ლობაზიანოს, მეფე აფხაზთაჲ“ ანუ ჩვენი გუბაზი) საურავი რაჲმე ქვეყანათაჲ დაწყნარებისათეს და ზღვართა განყოფისა: სადამდის არს საბერძნეთისაჲ ანუ მეგრელთაჲ, აფხაზეთის სამეფოჲსაჲ“⁸⁶ მაშასადამე დასაშვებია, რომ სწორედ ეს ტერიტორიული დავა ანუ, აგიოგრაფის ტერმინოლოგიით, „საურავი ზღვართა განყოფისაჲ“ იქნებოდა კიდევ მახლობელი მიზეზი ბიზანტია-კოლხეთს შორის ატეხილი ომისა.

მეორე მხრით აღნიშნული აგიოგრაფიული ძეგლი გვირკვევს გუბაზ-ლეონის პირადი შეხვედრისა და მოლაპარაკებების შედეგსაც: „დადევს საზღვარად ციხჳ ზუფათი და აღუთქვეს ურთიერთას მშვიდობაჲ და სიყუარული ამისითა (დანიელ მესვეტის) სიტყვთა და შთამოვიდა მეფე ქალაქად და განუტევა ლობაზიონ მამულსა თჳსსა“⁸⁷. ამგვარად ირკვევა, რომ გუბაზ-ლეონის მოლაპარაკება დავგირვეინებულა იმით, რომ „საზღვარად დაუდვითა ციხე ზუფათი“, რომელიც იხსენიება-სისრულად-

⁸⁵ SC, I, 3, 841; 4, 34.

⁸⁶ К. Кекелидзе, Историко-агнoграфические отрывки, Христ. Восток, СПб, 1914, т. II, в. II, гл. 188. შდრ. მ. ჯანაშვილი, მესხეთი, თბ. 1915, გვ. 5, შენიშვნა.

⁸⁷ ibid.

სათვის ამასაც ვიტყვით — სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაშიც⁸⁸ და ჩვენს მატრიანეშიც⁸⁹.

ამავე ძეგლის მეოხებით ისიც ირკვევა, თუ კონკრეტულად რაწა გამოიხატა ბიზანტიაში ჩასული გუბაზის „პირმოთნეობა“ და „ქრისტიანობა“: როცა ლეონმა გუბაზი დანიელ მესვეტესთან წაიყვანა, „იხილა რაჲ უცხოჲ იგი ხილვად და მოქალაქობად ანგელოზებრივი, ღობაზიანოს დავარდა პირსა ზედა თჳსსა და თქუა: გმადლობ შენ, მეუფეო ცათაო, რამეთუ ქვეყანისა მეფისა (ლეონის) მიერ დიდთა საკვრველთა ხილვად ღირს მყავ მე, მონად შენი, და მაჩუენე, რომელი არა სადა მენახა ქუეყანასა ზედა“⁹⁰. ცხადია, ასეთი თაყვანისცემა („დავარდა პირსა ზედა თჳსსა“) და მოწიწება მესვეტის წინაშე სავსებით გაძფანტავდა ბიზანტიელთა ექვს გუბაზის არაქრისტიანობისას, ხოლო მისი პირმოთნეობა („გმადლობ, მეუფეო ცათაო, რამეთუ ქვეყანისა მეფისა მიერ დიდთა საკვირველთა ხილვად ღირს მყავ“) მართლაც შოუნიდირებდა ბიზანტიელ დიდებულთა გულს, როგორც ამას აღნიშნავს პრისკე.

პრისკეს ცნობაში ბევრი რამ არის ყურადსაღები. 1) მნიშვნელოვანი აქ ჭერ ისაა, რომ კოლხეთი ცდილობს თავი დაიფაროს ბიზანტიის ექსპანსიისგან პართიელების მისდა დაპირისპირებით და ამ მიზნით შველას თხოვს პართიის მეფეს. 2) ჩანს ისიც, რომ სპარსეთის გავლენა საკმაოდ ძლიერია კოლხეთში: მისი მეფე, თუმც ქრისტიანია („ატარებს ქრისტიანობის ნიშნებს“), ბიზანტიის დედაქალაქში ჩადის ირანულ ტანისამოსში გამოწყობილი და მიდიური წესისამებრ ამალით გარშემორტყმული. 3) საგულისხმოა ისიც, რომ გუბაზი ცდილობს სამეფო რახტის მიმართ განამტკიცოს უზუცესობის წესის ნაცვლად ახალი წესი — მემკვიდრეობისა, როგორც სამართლიანად ფიქრობს აკად. ივ. ჯავახიშვილი⁹¹. იქნებ სწორედ ამაში გამოიხატა ის“.

ყვანდჳცჳბჳ⁹²,

⁸⁸ „გელოვნებით განთქმულსა კაცსა მოუწოდა მიქელ ქუეყანისაგან ბერძენთაჲსა, აღგლისაგან ზუფათ წოდებულისა“. პროფ. კ. კეკელიძე: აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფ. 1935, გვ. 179, 137; შდრ. ზემოთ ციტირებულ შრომას, გვ. 190—191, შენიშვნა 3.

⁸⁹ შტენე ქა, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 261, 266; ცაღთსი, გვ. 303, ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ერის ისტორია, ტ. 11, გვ. 318, სხვათა შორის, მატრიანე ქართლისაჲს მიხედვით ეს ზუფათი ნაჩვენებია „ზღვის პირსა“ (მარიამ დედ. ვარ. გვ. 266). ივ. ჯავახიშვილისავე ისტორიულ რუკაზეც ეს პუნქტი აღნიშნულია კანეთის არქაბეს ჩრდილოეთით ეგრისის საზღვრებში ზღვის პირას.

⁹⁰ К. К е к е л и д з е, op. cit., стр. 188.

⁹¹ ქართული სამართლის ისტორია. წ. 1, გვ. 182.

⁹² ეს სიტყვა იმდენად არა „აჩანებებს“ ნიშნავს, როგორც თარგმნის ვ. ლატიშევი, და არც ღალატს (ს. ჭანაშია, საქართველო..., გვ. 91), რამდენადაც ახალ წესს, ახალ წყობილებას.

რომლის გამო ბიზანტიელმა კარისკაცებმა საყვედური უთხრეს გუბაზს. ირკვევა გუბაზის არალოიალობაც ბიზანტიისადმი eo ipso, ირანული ორიენტაცია: ა) უთანხმოება ჰქონია ბიზანტიასთან, რის გამო დიონისე იყო მასთან გაგზავნილი; ბ) გუბაზი იმპერატორს თხოვს—ჩემზე გაჯავრებულმა აღარ აღმართო იარაღი კოლხეთზეო; გ) ბიზანტია მოითხოვს მისგან — პასუხი გვიგე შენს ზრახვებშიო; დ) გუბაზი არ ენდობა ბიზანტიას: ჩამოვალ დედაქალაქში, თუ დიონისე თავდებულ დამიდგება, რომ არას მავნებთო (უფრო კი საფიქრებელია, ეს ხერხი იყო დროის გაჭიანურებისა და ვითარების შემოწმებისათვის); ე) ბიზანტიაში ჩასულ გუბაზისათვის საყვედურის თქმა „*ὑπερβολή*“, -ს გამო, ვ) მისი გამოწყობა სპარსულ ტანისამოსში და მიდიურივე წესით ამალით მისვლა—აი ეს ყველაფერი უდავოს ხდის გუბაზის პოლიტიკურ ფიზიონომიას და მის გადახრას ირანისკენ.

არაა უგულებელსაყოფი ამ მეფის პირადი თვისებებიც: გონება-გამჭირაზობა და მოხერხებულობა.

ამით შეიძლება მოვათავოთ კოლხეთის ისტორიის მიმოხილვა ანტიკური დროის ფარგლებში, სანამ დაეცემოდა რომის დასავლეთი იმპერია (476 წ.); მომდევნო, ბიზანტიური, პერიოდი კი, რომელიც საკმარისად არის შესწავლილი და მეტნაკლები სისრულითაცაა წარმოდგენილი წყაროებით, გვექნება განხილული არა ცალკე, ანტიკური პერიოდივით, არამედ იმდენად, რამდენადაც ეს საჭირო არის ქალაქ თაზისის წარსულის ნათელყოფისათვის.

VI

ფაზისის სახელის ადგილოგრივობა

პირველ ყოვლისა, სანამ შევუდგებოდეთ მთავარი ჩვენი საკითხის. ფაზისის, რკვევას, საქიროა შევჩერდეთ, მის ფილოლოგიურ მხარეზე, შევჩერდეთ იმაზე, თუ საიდან და რა გზით გაჩნდა მილეტელთა ემპორიონის ეს სახელი. რასაკვირველია, ჩვენ ოდნავადაც არ ვთვლით თავს კომპეტენტურად ამ საკითხის ფილოლოგიურ გარკვევაში, მაგრამ მაინც ვალდებულად ვრაცხთ თავს, შესაძლებლობისა და ლიტერატურასთან მცირე ნაცნობობის ფარგლებში, გამოვეხმაუროთ ამ მხარესაც.

ცხადია, არავითარ ღირებულებას არ წარმოადგენს საკითხის გარკვევისათვის ფაზისის მითოლოგიური გენეზისი, თითქოს მდინარე ფაზისი, საიდანაც გაჩნდა თვითონ ემპორიონის სახელიც, ოდესღაც იწოდებოდა არქტურად და რომ მას სახელი შეეცვალა მას შემდეგ, რაც ჰელიოსისა და ოკიროეს შვილმა ფაზისმა მდინარის ზვირთებში თავი დაიღუპა.¹ უფრო მეტი ღირებულება აქვს ახ. წ. IV საუკ. მწერლის ამიანე მარცელინის ცნობას, რომ ქალაქმა ფაზისმა თავისი სახელი მიიღო მდინარისაგან (*ubi inter civitates alias Phasis est nomine fluvii dictata*).² მაგრამ საიდან გაჩნდა თვით მდინარის ასეთი სახელი, ამას ანტიკური მწერლები არ არკვევენ. ამიტომ მისი გამორკვევა თანამედროვე მეცნიერების ვალია.

ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი, რომ ფასისი, ფასიანი, resp., ბასიანი, წარმოსდგა ფშა-საგან, ფშანისგან³, ფშა თუ ფშანი კი, რო-

¹ პ ლ უ ტ ა რ ქ ო ს ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ი ე ლ ი, V, 1, (SC, II, 1, 500).

² SC, II, 2, 326. ამასვე იმეორებს, როგორც ყველასათვის ცნობილ აშავეს, აგათია (III, 19; G. III, 97; III, 20, *ibid*, 100).

³ М. Г. Д ж а н а ш в и л и, Абхазия и абхазцы. Зап. Кавк. отд. Имп. Рус. Географ. общ., кн. XVI, Тфл., 1894, стр. 3; ვახუშტის გეოგრაფია მ. ჯანაშვილის რედაქციით, ტფ. 1903, გვ. 237—38, შენიშვნა 425. პირველ შრომაში ავტორი ასახელებს პარალელებს ქართველური და კავკ. ენებიდანაც.

გორც ეს საყოველთაოდ ცნობილია, მდინარის ახლოს გამომდინარე წყაროს ეწოდება (საბას ლექსიკონი, s. V. ფშა, ფშანი, წყარო). მართლაც ჩვენი ფაზისის (რიონის) სათავეს წყაროს სახე და სახელი აქვს. ამ მხრივ უფრო სრულსა და საინტერესო სურათს გვაძლევს ძველი პედაგოგის ს. დათეშიძის საგაზეთო წერილი სათაურით: „ფასის მთა და რიონის სათავე (მგზავრის ნანახი და გაგონილი)“⁴, ვიდრე საგანგებოდ გადასინჯული სპეციალური შრომები: Н. Я. Дининых-ისა, Осетия и верховья Риона⁵ ან В. В. Маркович-ისა, В верховьях Ардона и Риона⁶. ს. დათეშიძე, ფასის მთის ძირას მდგომი, სიტყვა-სიტყვით ასე აგვიწერს რიონის სათავეს: „უზარმაზარ ყინულის მთის ძირითგან გადბოდის საკმაოდ დიდი შხივი (водопад ადგილ. სახელი). შხივი გადმოვედება ვეებერთელა კლდესა, ეცემა ნაზვავებ თოვლში და იყარება შიგ. აქედან ჰხვრეტავს თოვლს და მოშორებით, სადაც ნაწვავები თავდება, გამოქქუხს აქაფებული მღვრიე მდინარე. ეს გახლავთ ჩვენი რიონი და ყინულის სკორეებიდამ რომ შხივი ვარდება, ის არის რიონის უკანასკნელი (sic!) წერტილი, დასაწყისი ანუ სათავე რიონისა. ეს მთა გახლავთ ფასის მთაც“. მისივე სიტყვით, რიონის ამ სათავეს რაჭველები ფასის წყაროს უწოდებენ⁷. იქვე, ფასის მთის შუაგულზე, არიამავე დათეშიძის სიტყვით, გადასავალი გზა ბასიანში.

უფრო სამართლიანი უნდა იყოს აკად. ნ. ი. მარის აზრი, რომლის ბანახმად ჩვენი ფაზისის სახელი წარმოებულია აფხაზური ძირისგან *bas*, resp. *fas*. ამ ძირს წმინდა სახით, მისი აზრით, შეიძლება ადამიანმა თვალი გაადევნოს აფხაზეთის აღმოსავლეთით და სამხრეთით; დასახელებულ ექვსი საფუძვლიდან ჩვენ გავინსენებთ მხოლოდ ოთხს: 1) ფასის მთა, მისი განმარტებით, ნიშნავს ფას-ის მთას, ე. ი. იმ ხალხის მთას, რომლის ბინადრობის ფარგლებში იგი ოდესღაც იმყოფებოდა. 2) დიგორის აღმოსავლეთით, სვანეთის, რაჭის და ოსეთის მიჯნაზე, დიდ ხეობას შერჩა თავისი სახელი ბასიანი *bas-i-an-i*, იმ ტომის *bas*-ის სახელი, რომლის ამ ფარგლებში ოდესღაც არსებობას მოწმობს სომხური გეოგრაფიული ნომენკლატურა; 3) იმავე (აფხაზურმა) ტომმა დასტოვა თავისი ბინადრობის კვალი სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, არაქსის (არაზის სათავეებთან; ამ ნაწილს ეწოდებოდა *bas-e-an*. ასე ერქვა აიარაღის ოცი ოლქიდან ერთ ოლქს, რომელიც მოსე

⁴ ივერია; 1894 წ. № 160.

⁵ Записки Кавк. отд. имп. Рус. Геогр. общ., т. XIII, вып. I, Тфл. 1884, стр. 78—80.

⁶ СПб, 1906, стр. 124.

⁷ აქაი წერეთლის სიტყვით, სათავეს ფასის წყალი ეწოდება. დრამა, „მგდა“-ს შგნიშვნები. ჩიქული ნაწერები. ტ. 3, ტფ., 1927, გვ. 252.

ზორენელის გეოგრაფიაში პირველ ადგილას იხსენიებოდა. ქართველთა ბატონობის ხანაში ეს იყო ბასიანე, სამცხეში რომ შედიოდა. იყი სიტყვა ბერძნებს მოხსენებული აქვთ მრავლობითი რიცხვის ბერძნული დაბოლოების დართვით *Φασιανοι*-ს *Φας-ιαν-οι*; 4) დაბოლოს—და ესაა ჩვენთვის ყველაზე უფრო ყურადსაღები — მდინარე რიონის ბერძნულმა სახელმა *Φάσις* ანუ *Μάσις* შეინარჩუნა იმ დროის მოწმობა, როცა ეს მდინარე მომდინარეობდა არა იმერული (ივერული), არამედ „ფასური“, ე. ი. აფხაზური ტომის ბინადრობის ფარგლებში.⁸

წარმოებულა ფაზისის სახელი ფშადან. თუ იგი წარმოსდგა, როგორც აფხაზური ტომის ბინადრობის ანარეკლი, ბას, *reps*. ფას-ისგან, ორივე შემთხვევაში ქალაქის სახელი ადგილობრივი წარმოშობისაა და არა მოსული ბერძნებისაგან შერქმეული. ეს ცხადი უნდა იყოს ყველასათვის, ვინაიდან ამ სახელწოდების ძირი დღესაც ცოცხალია თანამედროვე ტოპონიმიაში სწორედ ისეთი ადგილების მიმართ, სადაც ბერძნული გავლენა თავიდანვე ფეხს ვერ მოიდგამდა. ასეთებია: თუნდაც ფასის მთა, საიდანაც იღებს სათავეს რიონი; ფასის წყალი, რა სახელწოდებითაც ცნობილია მდინარის სათავე ადგილობრივ მცხოვრებ რაჭველებში და რაც მოგვაგონებს. აპოლონი როდოსელის სქოლიასტის შესახებ ფრაზას: „ამარანტიოი ბარბაროსული ტომია კ ო ლ ხ ე ბ ს ზ ე მ ო თ, ხმელეთზე — აქედან გამომდინარეობენ ფ ა ს ი ს ი ს წ ყ ა რ ო ე ზი“;⁹ ბასიანი, ფასის მთის მახლობლად მდებარე რაიონი, რაჭა-სვანეთისა და ოსეთის მიჯნაზე. ყოველივე ამის შემდეგ ბუნებრივად დასაშვებია, რომ არა მარტო რიონის სათავეს, რომელიც დღესაც მკვიდრ მოსახლეობაში—რაჭველებში—ფასის წყაროს სახელით არის ცნობილი, არამედ მთელ მდინარესაც ერქმეოდა სათავეს სახელი ფასი, ხოლო მდინარის სახელის შესაბამისად მის შესართავში გაშენებულ თავიანთ ეპოპრიონს ბერძნები უწოდებდნენ ფასისს, (*Μάσις*¹⁰ შემდეგ ხანებში მისი თურქული სახელდება. ფაში და შუა საუკუნეთა დროის ევროპული *Fasso* აქედანაა წარმოებული). ბერძნული სახელწოდება ქალაქისა და მდინარისა უფრო მართებულია „ფასისი“ და არა „ფაზისი“, ვინაიდან ბერძნები ორ ხმოვანს შორის მოთავსებულ ს-ანს, სიგმას, სანადვე გამოსთქვამდნენ და არა „ზ“-იანად, რაც მოხდა უეჭველია რომაელების გავლენით. ხოლო თუ გავიხსენებთ ს. დათეშიძის მიერ აწე-

⁸ Н. Я. Марр, История термына «абхаз», СПб, 1912, стр. 701—702.

⁹ ს. ყ ა უ ზ ი ზ ი ლ ი, გეორგია, III, 275, გვ., შენიშვნა.

¹⁰ ქართულ ძირს ფასი-ს მიემატებოდა ბერძნული ნაწილაკი IS, რაც ბერძნებისათვის ჩვეულებრივია კერძოდ მდინარეების მიმართ მაგ. ჰიპანის, ზაგატის, პრიტანის, აკამფისის, ისის და სხვა მრავალი.

რილ სურათს რიონ-ფაზისის სათავისას, მაშინ ბერძნული ლეგენდა არქტურის ფაზისად გადარქმევის შესახებ შეიძლება მივიჩნიოთ ბუნებრივი ძალის, მდინარის, პოეტურ პერსონიფიკაციად: არქტური (ჩრდილოური, ყინულოვანი) ესაა „ყინულის მთიდან გადმონადენი დიდი შხივი, რომელიც ნაზვავებ თოვლში ეცემა და იკარგება შიგ“ (ს. დათეშიძე), როგორც, ლეგენდისამებრ, არქტური ტალღებში, მერე გზას იკვლევს თოვლს ქვეშ და მოშორებით გამოჰქუხს უკვე როგორც მდინარე.

ფაზისის სახელის ადგილობრივობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ისიც, რომ მისი ფუძე გვხვდება არა მარტო რიონ-ფაზისის სათავის სახეებში, არამედ სამხრეთითაც, ჭოროხისა და არაზის სათავეთა მიდამოებში (ამათაც ხომ ბერძნები ფაზისს უწოდებდნენ), ე. ი. ძველი ფასების გავრცელების არეში; ასეთებია: არაქსის სათავის ზემო დინება, რომელიც, აკად. მანანდიანის სიტყვით, დღესაც ცნობილია ფასინსუხს სახელით, და აგრეთვე ისტორიულად ცნობილი ბასიანი სამცხისა, რომელიც ტაოს სამხრეთით მდებარეობდა არაქსის ზემო დინების გაყოლებაზე აზრუმსა და ხოროსანს შუა, გარდა ამისა, როგორც ჯვიჩვენებს ბოლო ხანებში გამოცემული რუკა¹¹, ქ. ჰასანყალას შესატყვისად იხმარება ფასინლერ, ხოლო ამის ჩრდილოეთით არის სამოსახლო პუნქტიც ფასინისიუფლა.

ფასისის სახელის ადგილობრივობასვე, ჩვენი ფიქრით, ისიც ადასტურებს, რომ ეს სახელი ბერძნული წყაროების მიხედვით ჰქვია მხოლოდ კავკასიის მდინარეებს (ყუბანს, არაქსს, ჭოროხს, რიონს), წინააღმდეგ შემთხვევაში, ე. ი. ეს სახელი ბერძნებს რომ დაერქმიათ, იგაშეგვხვდებოდა თვითონ ბერძნებს შორისაც, მათ მიწა-წყალზე. ასეთ მოსაზრებას ოდნავადაც არ ეწინააღმდეგება ინდოეთში მიმსგავსებული სახელის მდინარის, ჰიპაზისის, resp. ჰიფაზისის (ინდის მარცხენა შენაკადის), არსებობა.

¹¹ Турция и прилегающие страны, изд. 1-ое, 1940..

VII

მდინარე ფაზისი

მეცნიერებაში დამკვიდრებულია აზრი, რომ ფაზისი ძველ ბერძნებში ეწოდებოდა ოთხ მდინარეს: ყუბანს, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში ჰიპანისის სახელით იყო ცნობილი, არაზს ანუ არაქსს, ჭოროხსა და რიონს, და თითოეული მათგანის ასეთი სახელდებისათვის მონახულია სათანადო ინდიციები ბერძენ მწერალთა ნაშრომებში.

მაგრამ ჩვენი ფიქრით, საჭიროა ძირი გავუსინჯოთ ასეთ გავრცელებულ აზრს და შევამოწმოთ, მართლა მოიპოვება კი ანტიკურ ცნობებში რაიმე საფუძველი ფაზისად ყუბანისა და არაქსის მიჩნევისათვის?

ავილოთ ჯერ ყუბანი, რომელიც ესქილეს (525—456 წწ.) ფაზისად აქვს აღიარებული, თუმცა ამისთვის დამაჯერებელი საბუთი არ მოიპოვება.

საქმე ისაა, რომ ესქილე 185 ფრაგმენტში მდ. ფაზისს უწოდებს ევროპისა და აზიის საზღვარს. უნდა ითქვას. რომ არა თუ ესქილეს დროს, არამედ პეროდოტეს (485—425 წწ) დროსაც ბევრს მიაჩნდა ფაზისი ქვეყნის ამ ნაწილების საზღვრად, ოღონდ ეს ფაზისი იყო, პეროდოტეს გარკვეული განცხადებით, Φάσις ἢ Κήλξις (IV, 45), ე. ი. კოლხური ფაზისი და არა სხვა რომელიმე მდინარე. ასე რომ სავსებით დასაშვებია, რომ ესქილეს სწორედ ამ კოლხურ ფაზისს გულისხმობდა ევრაზიის საზღვრად. ამას ჯერ ერთი ის გვაფრქვებინებს, რომ ძველ ბერძნებში ევრაზიის საზღვრად ფაზისის გარდა ჰიპანისყუბანი კი არა, არამედ მეოტიის მდ. ტანაისი და კიმერიის გადასავალი ითვლებოდა (პეროდოტე, IV, 45). და თუ ესქილე ფაზისს არა რაცხდა ევრაზიის მიჯნად, მაშინ ის დაასახელებდა ასეთად ტანაისსა ან კიმერიის გადასავალს, როგორც სხვებისგანაც ასეთ მიჯნად მიჩნეულს და არა ჰიპანისს, რომელიც ევრაზიის საზღვრად არავის მიერ არ ყოფილა აღიარებული. შემდეგ ესქილეს თემატიკაც („მიჯაჭვული პრომეთე“, „განთავისუფლებული პრომეთე“), რაგინდ ნებისმიერად მოვეპყრათ მას, ასე თუ ისე

ძველადვე და თვითონ ესქილეს დროსაც უფრო კავკასიის უკავშირდებოდა, ვიდრე ქვეყნის სხვა რომელიმე კუთხეს. ამ მხრივ საგულისხმოა ესქილეს ძველი სქოლიასტის განცხადება: „უნდა ვიცოდეთ, რომ პრომეთე ესქილეს წარმოდგენილი ჰყავს მიჯაჭვულად არა კავკასიაში, როგორც საყოველთაოდ გავრცელებული თქმულებაა *αἰὲς τὸν χρόνον ἀρχαῖον* დრამელ ოკეანეს ევროპულ საზღვრებთან“¹. მართალია, ძველი სქოლიასტი უარყოფს ესქილეს პრომეთეს კავშირს კავკასიასთან და სხვა ადგილს მიუჩენს მას, მაგრამ ისიც კი იძულებულია, წინააღმდეგ თავისი აზრისა, აღიაროს, რომ საყოველთაოდ გავრცელებული თქმულება ესქილეს პრომეთეს აკავშირებდა სწორედ კავკასიასთან (*ἐν τῷ Καντζιάδ ἡμῶν*, კავკასიაში მიჯაჭვა). ეს აზრი ისე ყოფილა ძირგადგმული სქოლიასტის დროინდელ საზოგადოებაში, რომ მეორე ადგილას იგი წინააღმდეგობაში ვარდება—თუ ეს სხვა სქოლიასტი არაა—და თითქოს ადასტურებს უკვე იმას, რასაც ერთგან უარყოფდა. ის წერს: „პრომეთეს მითი ეპიზოდის სახით გვხვდება სოფოკლეს „კოლხებში“, დრამის სცენა იგულისხმება სკვითეთში კავკასიის მთაზე“². მართლაც თუ სოფოკლე (497—406 წწ.), ესქილეს უმცროსი თანამედროვე, პრომეთეს მითს არა თუ საერთოდ კავკასიას, არამედ სახელდობრ კოლხეთს უკავშირებს — ხომ ამიტომ ჰქვია კიდეც მის ნაწარმოებს „კოლხები“, — ადვილ დასაშვებია ისიც, რომ ესქილეს სწორედ კოლხეთს, ყოველ შემთხვევაში კავკასიას მაინც დაუკავშირებდა თავის პიესას: როგორც თანამედროვენი, ესქილეს და სოფოკლეს ერთნაირი მითებით ისარგებლებდნენ თავიანთ შემოქმედებაში და ერთნაირივე გეოგრაფიული ცოდნა-წარმოდგენის მქონენი იქნებოდნენ. გარდა ამისა, დაუშვებელია ესქილეს წარმოდგენა არა ჰქონოდა კოლხეთზე სრულიად, მაშინ როდესაც ბერძნებს უკვე აქვთ თავიანთი ახალშენები კავკასიის ჩრდილოეთით (მაგ., ოლვია) კოლხეთის თითქმის მეზობლად და მისი თანამედროვე და თანატოლი პინდარი (518—442 წწ.) საგანგებო შრომასაც კი სთხოვს არგონავტებზე, სადაც იხსენიებს შავგვრემან კოლხებსაც, ეიტსაც და ფაზისსაც (პითიის მეოთხე ხოტბა, VV. 211—213)³. ყოველივე თქმულის შემდეგ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია ვიფიქროთ, რომ ესქილეს ფაზისის მოხსენიებისას ისევე, როგორც მისი თანამედროვენი პინდარი, სოფოკლე და ჰეროდოტე, გულისხმობდა სწორედ კოლხურ ფაზისს — რიონს და არა ჰიპანისს, რომელიც, ჩვენი აზრით, ნებისმიერად აქვთ ფაზისად აღი-

¹ SC, I, 2, 236 ანოთეზისი (შინაარსი).

² SC, I, 2, 336.

³ SC, I, 2, 324.

არებული. ამას მით უფრო მიტომ ვფიქრობთ, რომ ჰიპანისფაზისის გაიგივების მომხრეთ სხვა მითითება, ესქილეს გარდა, არ მოეპოვებათ.

ერთად-ერთი დასაყრდენი მოიპოვება არაქსის ფაზისთან გაიგივებისათვის. ესაა ქსენოფონტის „ანაბაზისის“ IV წიგნის მე-6 თავი (§ 4), სადაც იგი წერს შემდეგს: „ამის მერე გავიარეთ 7 გადასავალი ღღეში 5 ფარასანგი, მდინარე ფაზისის გაყოლებაზე, სიგანით ერთ პლე-თრიანის“ (παρὰ τῇ Μήσῳ παραμύ, εἰς τὴν Ἀλφειοῖν). მაგრამ სახელდობრ რომელ მდინარეს გულისხმობს ქსენოფონტი ფაზისად: არაქსსა ან სხვას, ეს საკითხი ღღემდე არაა მეცნიერებაში გადაწყვეტილი. ხოლო გადაუწყვეტელია მიტომ, რომ ის მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქსენოფონტეს მიერ დასახელებულ სხვა პუნქტებთან (მაგ., მდ. არპაზოსი, ქალ. გიმნია, მთა თესე და სხვ.), რომელთა ლოკალიზაცია ეჭვმიუტანელად ვერა ხერხდება. მაგალითად მდ. არპაზოსად ხან ჭარუქს ალიარებენ, ხან არპაჩაის, ქალაქ გიმნიად მიჩნეულია ღღევანდელი არზრუმიც და პასანყალაც, ხოლო ფაზისად არაქსის გარდა სცნობენ მდ. ჯულფასაც (მაგ., Arthur Boucher, L'Anabase de Xenophon 1913, გვ. XXIII, 221) ამიტომაცაა, რომ აზრთა ასეთი სხვაობის გამო, აკად. მანანდიანი ალიარებს, რომ „ღღემდე ჯერ კიდევ არაა საბოლოოდ გადაწყვეტილი საკითხი ქსენოფონტისა და 10 ათასი ბერძენის ამიერ-კავკასიაზე უკანდახევის გზის მიმართულებისაო“⁴. ჩვენც ასეთ პირობებში რისიმეს გადაწყვეტით თქმა გვიძნელდება.

შეუღარებლივ უფრო ხშირად იხსენიება ფაზისის სახელით მდ. ჭოროხი, რაც მეტ შემთხვევაში ცხადი ხდება ხოლმე იმის წყალობით, რომ ამ ფაზისის სათავედ სდებენ არმენიის მთებს ან მოსხიკეს მთებს. საგულისხმოა, რომ ჭოროხის გაიგივება ფაზისთან უფრო მყარია: ამ სახით იგი გვხვდება, თუ ქსენოფონტეს არ ჩავთვლით, ძვ. წელთაღრიცხვით III საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე ახალი წელთაღრიცხვის VI საუკუნემდე, დაწყებული ერასტოსთენიდან და გათავებული პროკოპი კესარიელთ. მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვაქვს საუბარი და ამიტომ აქ ლიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

მდ. ფაზისი ისტორიკოს პეროდოტეზე უწინარეს ხანებში ითვლებოდა აზიისა და ევროპის გამყოფ საზღვრად. ასეთად აქვს იგი წარმოდგენილი ტრაგიკოსს ესქილეს თავის „განთავისუფლებულ პრომეთეში“, სადაც ღიდი ფაზისი მიჩნეულა ბίβρασιον ἄρπια-დ ანუ ორმაგ საზღვრად (არიანე, პერიპლუსი, § 29). პეროდოტეც მოწმობს, რომ სამი ხმელეთის (ლიბიის ანუ აფრიკის, ევროპის და აზიის) მიჯნად ცნობილნი არიან ეგვიპტის ნილოსი და კოლხეთის ფაზისი, თანაც დასძენს,

⁴ Круговой путь Помпея в Закавказье, ВДИ, 1939, № 4, стр. 70.

რომ ზოგიერთები ასეთ მიჯნად თვლიან მეოტიის მდ. ტანაისს (ეხლადონს) და კიმერიის გადასავალს⁵. ასევე აქვე წარმოდგენილი, სხვათა შორის, არისტოტელეს⁶, ესქილეს ძველ სქოლიასტს⁷, იუნიანე იუსტინეს (II—III საუკ. ახ. წ.)⁸, აგათიმეროსს (III—IV საუკ. ახ. წ.)⁹. „პერიპლუსის“ ანონიმს (V საუკ.)¹⁰ და მრავალგზის პროკოპი კესარიელს (VI ს.)¹¹.

მდ. ფაზისი კლასიკური დროის ზოგიერთ მწერალს წარმოდგენილი აქვს სკვითების ქვეყანაში ანუ სკვითეთში. მაგალითად, პინდარის სქოლიასტი მდ. ფაზისის ლოკალიზაციის დროს განმარტავს: „ფაზისი მდინარეა აზიურ სკვითეთში“¹². ხოლო მეორე ადგილას წერს: „ფაზისი მდინარეა სკვითეთში; აქაური ქარები უაღრესად ცივია“¹³. მსგავსადვე ამისა არისტოფანეს კომედიის „ლრუბლების“ კომენტარებისას მისი სქოლიასტი აღნიშნავს: „სხვანი ამბობენ, რომ ფაზისი მდინარეა სკვითეთში, სადაც მშვენიერი ცხენები იცის“¹⁴. ასევე სკვითეთში გულისხმობს ამ მდინარეს უცნობი პლუტარქოსი, რომელსაც პრობლემატურად თვლიან ქ. ალექსანდრიის მცხოვრებად და ტრაიან-ადრიანეს თანამედროვედ (II საუკ. ახ. წ.) და რომლის კალამს ეკუთვნის თხზულება „მდინარეთა და მთების სახელებისა და მათ ნაწარმოებთა შესახებ“; აქ იგი წერს: „ფაზისი მდინარეა სკვითეთში, რომელიც ჩაუდის ქალაქს და წინათ არქტურად იწოდებოდა“¹⁵. ამასვე ვხვდებით არისტიდეს სქოლიოებში¹⁶.

საზოგადოდაც უნდა ითქვას, რომ ანტიკური დროის ზოგიერთი მწერალი სკვითეთის ფარგლებში ათავსებს არა მარტო მდ. ფაზისს, რომელიც შეიძლება ადამიანმა ამის გამო გააიგივეოს უფრო ჩრდილოურ მდინარესთან, მართლაც რომ სკვითეთის ტერიტორიაზე ან მის მახლობლად რომ მდებარეობდა, მაგ., პიპანისთან (ეხლანდელ ყუბანთან). არა, ესენი ძველისძველ კოლხურ ქალაქ ეასაც, resp. აიასაც და საერთოდ მთელ კოლხეთსაც სკვითეთში გულისხმობენ, ხოლო კოლხებს უწოდებ-

⁵ პ ე რ ო დ ო ტ ე, წ. IV, 45.

⁶ SC, I, 2, 375.

⁷ SC, I, 2, 337.

⁸ SC, II, 1, 55.

⁹ SC, I, 1, 248.

¹⁰ SC, I, 1, 280.

¹¹ SC, II, 97, 108—111, 192.

¹² SC, I, 2, 332.

¹³ SC, I, 2, 333.

¹⁴ SC, I, 2, 353.

¹⁵ SC, I, 2, 500.

¹⁶ SC, I, 2, 524.

ბენ აზიელ სკვითებს და თეთრსირიელებს ანუ ლევკოსირიელებს¹⁷ (ცე-
ცი). მაგალითად, ევრიბიდეს „მედეას“, სქოლიასტი ეას განმარტავს
შემდეგნაირად: „ასე იწოდება ქალაქი სკვითეთში“¹⁸, ხოლო ჰელე-
ნიუს აკრონი, ჰორაციუსის სქოლიასტი, პირდაპირ ამბობს, რომ „კოლ-
ხეთი სახელმწიფოა სკვითეთში“¹⁹. არის ისეთი შემთხვევაც, როდესაც
სკვითეთი და კოლხეთი იდენტურ ცნებად არის წარმოდგენილი. მაგ.,
ე. წ. ბერნის სქოლიათა ავტორი ვერგილიუსის „Georgica“-ს ერთს
ადგილს (IV, 367) ასე განმარტავს: „Phasim flumen Scythiae id est
Colchidis“, რაც ნიშნავს: „ფაზისი მდინარეა, სკვითეთისა, ე. ი. კოლ-
ხეთისაო“²⁰.

ანტიკურ მწერალთა დიდი უმრავლესობა კი მდ. ფაზისს მართე-
ბულად ათავსებს კოლხეთის საზღვრებში. ასეთები არიან: პეროდო-
ლოტე²¹, აპოლონი როდოსელი²², ვიტრუვიუსი²³, სექსტ პროპერციუსი
(50 წ. ძვ. წ.—15 წ. ახ. წ.)²⁴, იუნი ფილარგირიუსისადმი მიწერილ სქო-
ლიათა (ვერგილიუსის) ავტორი,²⁵ 1-ლი საუკ. მწერლები: მანილიუსი²⁶,
სენეკა²⁷, ლუკანი²⁸, პლინიუსი²⁹, შემდეგ: ლუკანის სქოლიასტი³⁰, ამპე-
ლიუსი (II საუკ.)³¹ აპოლოდორისადმი მიწერილი ბიბლიოთეკა³², პტო-
ლემე (II ს.)³³, ვიბუს სეკვენტერი (IV საუკ.)³⁴, მავრ სერვიუს ჰონორა-
ტი (IV საუკ. გრამატიკოსი)³⁵ ისიზი ალექსანდრიელი (V საუკ.)³⁶, სიდო-
ნიუსი, კლერმონის ეპისკოპოსი (V საუკ.)³⁷, პროკოპი კესარიელი (VI

¹⁷ SC, I, 2, 404.

¹⁸ SC, I, 2, 347.

¹⁹ SC, II, 1, 34.

²⁰ SC, II, 1, 29.

²¹ I, 2, 104; IV, 37.

²² SC, I, 2, 417.

²³ SC, II, 1, 43.

²⁴ SC, II, 1, 40.

²⁵ SC, II, 1, 24.

²⁶ SC, II, 1, 113.

²⁷ SC, II, 1, 141, 142

²⁸ SC, II, 1, 148.

²⁹ SC, II, 1, 195.

³⁰ SC, II, 1, 159, 161.

³¹ SC, II, 1, 260.

³² SC, I, 2, 449.

³³ SC, I, 1, 240.

³⁴ SC, II, 2, 390.

³⁵ SC, II, 1, 23.

³⁶ SC, I, 3, 855.

³⁷ SC, II, 2, 423.

საუკ.)³⁸, ესტათე მიტროპოლიტი (XII საუკ.)³⁹; ჰესიოდეს სქოლიასტი⁴⁰ და ეერიპიდეს „ანდრომაქეს“ სქოლიასტი⁴¹.

ასეთივე აზრთა სხვადასხვაობა სუფევს ანტიკურ მწერლებს შორის ფაზისის სათავეს საკითხშიც. ერთნი ამ მდინარის სათავედ სდებენ არმენიის მთებს, მეორენი ამარანტოში ეძიებენ ამ სათავეს, მესამენი კი სამართლიანად ფიქრობენ, რომ მისი სათავე კავკასიის მთებშია. ეს გარემოება თავისთავად საკმაო სიცხადით ადასტურებს იმას, რომ ძველ მწერალთა დიდ უმრავლესობას უდავოდ არ ჰქონდა საგანზე ნათელი და სწორი წარმოდგენა, ხოლო არ ჰქონდა მიტომ, რომ კოლხეთის ქვეყანა არ იყო ჯეროვანად შესწავლილი მათ მიერ. ამითივე აიხსნება ისიც, რომ ფაზისის სახელს სდებდნენ ეს მწერლები ყოველთვის არა რიონს, არამედ სხვა მდინარეს, მაგალითად, ჭოროხს ან არეზს (არაქსს). თითოეული ავტორის აზრის გამოწველილვა შორს წაგვიყვანდა, დაგვაცილებდა ძირითად საკითხს, ხოლო ჩვენ შრომას ზედმეტად გაზრდიდა. ამიტომაც აქ დავჯერდებით მარტო მათ დაჯგუფებას აზრთა სხვაობის ნიშნით და შეზღუდულად განმარტებას.

პირველ ყოვლისა შევჩერდეთ იმ მწერლებზე, ვინც ფაზისის სათავედ არმენიის მთებს თვლიდა. ამათში უწინარესად უნდა დავასახელოთ ერატოსთენე (III—II საუკ. ძვ. წ. მწერალი), რომელსაც ეკამათებოდა გეოგრაფოსი სტრაბონი და რომლის აზრი ამ საკითხზე ჩვენთვის ცნობილია აბოლონი როდოსელის სქოლიასტის სიტყვით.⁴² შემდეგ საჭიროა გავიხსენოთ თვითონ სტრაბონი, რომელიც სამ ადგილას მაინც ლაპარაკობს ფაზისის სათავეზე. ორჯერ იგი გარკვეულად ასახელებს არმენიას (წ. XI, თ. I, 17; თ. XIV, 7),⁴³ მესამეჯერ კი ამ საგანზე ამბობს იბერიაში კოლხეთიდან გადასავალ გზასთან დაკავშირებით (იგივე XI წ. თ. III, 4)⁴⁴ და, ცოტა არ იყოს, გაურკვეველად. საქმე ისაა, რომ აქ სტრაბონი აგვიწერს სარაპანის აღმოსავლეთით მდებარე და იბერიისაკენ მიმავალ გზას, რომელიც, მისი სიტყვით, მიიმართება სარაპანის მეზობელი ხეობით. ამ ხეობაზეო—განაგრძობს იგი—გზა გასავალია, ვინაიდან ფაზისზე (ფაქტიურად ნაგულისხმევია, ჩვენი ფიქრით, ჯერ ყვირილას, მერე ძირულას ხეობა) 120 ხილია გაკეთებულიო, და სწორედ აქ დასძენს, რომ იგი (ე. ი. ფაზისი) სათავეს იღებს ზემდებარე.

³⁸ SG, II, 16.

³⁹ SC, I, 1, 203, 204, 1, 2, 316.

⁴⁰ SC, I, 2, 319.

⁴¹ SC, I, 2, 347.

⁴² SC, I, 2, 427.

⁴³ SC, I, 1, 136, 156.

⁴⁴ SC, I, 1, 139—140.

მთებშიო. რადგან ავტორს ლაპარაკი აქვს იბერიაზე, ამიტომაც კონტექსტით აშკარად ჩანს, რომ აქ იგი გულისხმობს იბერიას და მის თავზე მდებარე მთებს. ამიტომაცაა, რომ მის კომპეტენტურ მთარგმნელებს — აკად. ლატიშევს და თ. მიშჩენკოს,⁴⁶ აგრეთვე განსაც—რუსულ თარგმანში შეუტანიათ სიტყვა „იბერია“, ხოლო თვით ეს ადგილი უთარგმნიათ — „იბერიის თავზე მდებარე მთებში აქვს სათავე“. ნამდვილადაც ასეა კონტექსტით, ვინაიდან სარაპანის აღმოსავლურ სანაპიერებაში მყოფისათვის ჭოროხი, რომელიც იქიდან სამხრეთ-დასავლეთითაა, თუ მას გულისხმობდა სტრაბონი ფაზისად, იბერიის თავზე მდებარე მთებში მომდინარედ ვერასგზით ვერ წარმოიდგინება. ამის ძალით შეიძლება კიდევ სახელოვანი გეოგრაფოსის მხილებაც წინააღმდეგობაში ერთის მხრით 1 და მე-14 თავში, ხოლო მეორეს მხრით მე-3 თავში მოთავსებულ ცნობათა შორის. სტრაბონის ცნობას ფაზისის არმენიიდან მომდინარეობის შესახებ იმეორებს სტრაბონისეული ქრესტომათიის ავტორიც,⁴⁶ აგრეთვე დიონისე (II საუკ.)⁴⁷, არისციანე (V—VI საუკ.)⁴⁸, სტეფანე ბიზანტიელი (VI ს.) სიტყვა „არმენიას“ ქვეშ⁴⁹, რაც პატივცემულ პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს თავის „Georgica“-ში გამოტოვებული აქვს, და ესტათე თესალონიკელი, (XII საუკ.), რომელიც ეყრდნობა „ეთნიკა“-ს ავტორს — სტეფანე ბიზანტიელს⁵⁰.

როგორც მოვიხსენიეთ, არიან ანტიკურ მწერლებში ისეთნიც, რომელთაც მდ. ფაზისის სათავედ მიაჩნდათ ამარანტოს მთები, რომელთა არსებობას კოლხების მიწა-წყალზე პირველ ყოვლისა ადასტურებს, აპოლონი როდოსელის სქოლიასტის სიტყვით, V—IV საუკ. მწერალი კტეზია კნიდოსელი.⁵¹ პირველი, რომელიც ამ ამარანტოს მთებს უკავშირებდა ფაზისის სათავეს, იყო გეოგრაფიულ საკითხებში საკმაოდ ჩახედული და მწიგნობარ-პოეტი აპოლონი როდოსელი, ის თავის „არგონავტიკაში“ ორჯერ ასახელებს ფაზისის ამ მთებიდან მიმდინარეობას (II, 399; III, 1220)⁵². აპოლონი როდოსელის სქოლიასტი, როგორც საერთოდაც ჩვეულებად აქვს, აქაც თავს უყრის ყველა იმ ცნობას, რაც კი მას მოეპოვებოდა ამ საკითხის ირგვლივ, სახელდობრ, ის გადმოგვ-

⁴⁶ M, 1879, გვ. 510.

⁴⁶ SC, I, 1, 170.

⁴⁷ SC, I, 1, 184.

⁴⁸ SC, II, 2, 439.

⁴⁹ SC, I, 1, 255.

⁵⁰ SC, I, 1, 205.

⁵¹ SC, I, 2, 427.

⁵² SC, I, 2, 413, 427.

ცემს, რომ II საუკ. (ახ. წ.) გრამატიკოსის ელი ჰეროდოანეს სიტყვით, ამარანტო ქალაქია პონტოში,⁵³ მეორე ადგილას კი წერს: „ამარანტო ეს ბარბაროსული ტომია კოლხებს ზემოთ, ხმელეთზე — აქიდან გამომდინარეობენ ფაზისის წყაროები — ან ეს მთაა კოლხეთში, ამარანტიონად წოდებული, საიდანაც ჩამოდის ფაზისი“⁵⁴. როგორც თქმულიდან ვხედავთ, სქოლიასტს არა აქვს გარკვეული და ნათელი წარმოდგენა ამარანტოზე: შეიძლება ეს იყოს ხალხი, იყოს მთაც, ხოლო, თუ ჰეროდოანეს აზრსაც გავიხსენებთ, იქნებ პონტოს ქალაქიც. ჩვენ კი ვფიქრობთ, რომ ამარანტო უნდა იყოს მთები, ვინაიდან მას, როგორც მთებს კოლხების ქვეყანაში, ასახელებს კტეზია და შემდეგ თვით აპოლონი როდოსელი. საგულისხმოა, რომ ახ. წ. IV ს. მწერალს ვიბუს სეკვესტრსაც ამარანტო მთად მიაჩნია.⁵⁵ სად ეგულებოდათ ამ მწერლებს ამარანტოს მთები, კოლხეთის რომელ ნაწილში, ამის გადაწყვეტით თქმა ძნელია, ოღონდ აპოლონის სქოლიასტის სიტყვები, რომ ფაზისის სათავე ანუ, მისებურად „ფაზისის წყაროები“ იქაა, სადაც ცხოვრობს „ბარბაროსული ტომი კოლხებს ზემოთ, ხმელეთზე“, გვაფიქრებინებს, რომ სქოლიასტს ნაგულისხმევი აქვს ფაზისის ანუ ჩვენი რიონის ნამდვილი სათავე — ფასის მთა, საიდანაც რიონი მართლაც წყაროთა სახით გადმოდის და რომელიც მართლაც „კოლხების ზემოთ“ მდებარეობს. სქოლიასტის ფრაზას — „კოლხებს ზემოთ“ — სავსებით ემთხვევა რუფი ფესტ ავიენის (IV ს. მეორე ნახევრის ახ. წ.) თქმაც: „გამრჯე კოლხებისგან შორს მოხმაურობს ველში ფაზისი“⁵⁶.

საჭიროა ცალკე მოვიხსენიოთ ის ორი მწერალიც პლინიუსი (გარდ. 79 წ. ახ. წ.) და იული სოლინი (ახ. წ. III საუკ. პირველი ნახევარი), რომელნიც მდ. ფაზისის სათავეს სდებენ მოსხების ანუ მესხების, resp. მესხეთის მთებში. პირველი ამათგანი აღნიშნავს, რომ „ფაზისი სათავეს იღებს მოსხების სამფლობელოებში“⁵⁷, ხოლო მეორე წერს სურათოვნად: „მოსხიის მთები გადმოანთხევენ ფაზისს“⁵⁸.

ყველა ამ ძველ მწერალთან ერთად, რომელთაც თავიანთი ცნობებით ფაზისის სათავეს შესახებ არა თუ გარკვეულობა არ შეაქვთ, არამედ აბუნდოვანებენ და საჭოჭმანოდ ხდიან საკითხს, გვმართებს განსაკუთრებით ცალკე მოვიხსენიოთ მწერალთა ის მცირერიცხოვანი ჯგუ-

⁵³ SC, I, 2, 427.

⁵⁴ G, III, 275, შენიშვნა.

⁵⁵ SC, II, 2, 390.

⁵⁶ SC, II, 2, 358.

⁵⁷ SC, II, 1, 178.

⁵⁸ SC, II, 2, 278.

ფი, რომელმაც შესძლო სინამდვილის მიკვლევა და ამის შედეგად დაგვიტოვა მწირი, მაგრამ მაინც ზუსტი ცნობა. ამ კატეგორიის მწერალთა შორის პირველ ყოვლისა მოსახსენებელია სახელოვანი ფილოსოფოსი და მთელ რიგ სამეცნიერო დისციპლინათა ფუძემდებელი არისტოტელე (382—322 წწ.), რომელიც თავის „მეტეოროლოგიაში“ ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ გვაძლევს ასეთ მოკლე ცნობას: „კავკასიიდან (იგულისხმება: მთებიდან), სხვა მრავალ და რაოდენობითა და სიდიდით განთქმულ მდინარეებს გარდა, მოდის ფაზისი“⁵⁹. სამწუხაროდ, ეს სინამდვილის შემცველი ცნობა არისტოტელესი, როგორც განხილული მასალიდანაც ცხადად ჩანს, მომდევნო თაობათ კარგა ხნობამდე უყურადღებოდ დაუტოვებიათ და მხოლოდ რვა საუკუნის მერე გასჩენია მას თანამოზიარენი ვასილი დიდისა და ამბროსი მედიოლანუმელის სახით. პირველი ამათგანი, ვასილ მღვდელთმთავარი (IV საუკ.), მოკლედ აღწესხავს: „ფაზისი გამომდინარე კავკასიონის მთებიდან“⁶⁰. მეორეც, ამბროსი მედიოლანუმელი, ასევე ამბობს: „ფაზისი გადმოენთხევა ჩრდილოეთის მხრით კავკასიის მთებიდან და სხვა მრავალთან ერთად ერთვის ექსინის ზღვას“⁶¹. ამავე აზრს იმეორებს იული პონორი (V საუკ.), რომელიც წერს ჩრდილო ოკეანეს აღწერილობაში: „მდინ. ფაზისი სათავეს იღებს ველში (sic) კავკასიის მთის ძირში, უერთდება პონტოს ზღვას; მომდინარეობს 805 მილი“⁶². რამდენადაც ავტორი მდინარის სიგრძის ცნობასაც კი გვაძლევს, იმდენად იგი უეჭველად გვიმჟღავნებს სიზუსტის დაცვის ტენდენციას, სურვილს მოგვცეს სწორი ცნობები. ამიტომაც საჭიროა პონორის ამ ცნობას სათანადო გულისხმიერებით მოვეყიდოთ. სამწუხაროდ, მდინარის სიგრძის ციფრი, მეტრულ სისტემაზე გადმოტანილი, ნამდვილად სწორ ციფრთან დაახლოებული აღმოჩნდება იმ შემთხვევაში მარტო, თუ დავუშვებთ, რომ ავტორი გულისხმობდა არა მარტო ფაზისს — რიონს, არამედ მის შენაკადებსაც, რის საბუთს კონტექსტი არ გვაძლევს. და აი რატომ: რიონის სიგრძე შეადგენს 297 კმ-ს, შენაკადებით — 1466 კმ-ს⁶³, პონორის ციფრი კი იძლევა დაახლ. 1191—კმ-ს. მწერალთა ამ ჯგუფს ეკუთვნის აგრეთვე პროკოპი კესარიელი (VI ს.), რომელიც წერს: „ფაზისი

⁵⁹ SC, I, 2, 373.

⁶⁰ SC, I, 3, 718.

⁶¹ SC, II, 2, 348.

⁶² SC, II, 2, 442.

⁶³ А. Ф. Ляйстер и Г. Ф. Чурсин. География Закавказья, 1929, გვ. 165.

მდინარე, კავკასიის მთებიდან ჩამომდინარე“⁶⁴, მიუხედავად იმისა, რომ, როგორც ეს საკმაოდ ცხადპყო პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა,⁶⁵ პროკოპი დამოკიდებულია მის განკარგულებაში მყოფ წყაროებზე და მათ წინააღმდეგობას ერთმანეთში ზოგჯერ ვერ არჩევს.

---

⁶⁴ G, II, 97. -

⁶⁵ G, II, 78—80, შენიშვნა.

VIII

მდინარე ფაზისი როგორც სატრანზიტო მაგისტრალი

მდინარე ფაზისი კლასიკურ ხანაში თვალსაჩინო სატრანზიტო მაგისტრალად იყო მიჩნეული, რაც, ცხადია, ძალიან ზრდიდა ამ მდინარის შესართავთან მდებარე ქალაქ ფაზისის ეკონომიურ როლსა და მნიშვნელობას. ცნობილი გეოგრაფოსი სტრაბონი, მაგალითად, ემყარება რა ალექსანდრე მაკედონელის დროის მწერალს არისტობულეს, გადმოგვცემს, რომ „მდ. ოქსუსით (ეხლანდელი ამუდარიით) ინდოეთის მრავალი საქონელი ჩამოაქვთ პირკანიის (ანუ კასპიის) ზღვაში, აქედან გადააქვთ ალბანეთში და, ბოლოს, კირით (ჩვენი მტკვრით) და მის მომდევნო ადგილებით ააქვთ ევქსინში“¹. მართალია, აქ არაა პირდაპირ დასახელებული მდ. ფაზისი, როგორც სატრანზიტო მაგისტრალი, მაგრამ იგი მაინც ჩანს ასეთ მაგისტრალად იმავე ავტორის შრომის სხვა ადგილიდან, როდესაც ის საკუთრივ ამ მდინარეზე ლაპარაკობს. აქ იგი ამბობს: „კოლხეთზე მომდინარეობს დიდი მდინარე ფაზისი... ფაზისი გემსაველია აღმა ვიდრე სარაპანის ციხე — სიმაგრემდე, რომელსაც შეუძლია დაიტიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა, ხოლო აქედან კირამდე 4 დღის სავალი სახმელეთო გზა“² ამრიგად, სტრაბონი გვისახელებს ამიერკავკასიაში მდებარე მაგისტრალის მნიშვნელოვან პუნქტებს: აღმოსავლეთით კირს ანუ მდ. მტკვარს და „მის მომდევნო ადგილებს“, რომლითაც ინდოეთის საქონელი ჩაჰქონდათ ევქსინში, დასავლეთით კი მდ. ფაზისს ანუ რიონს „ვიდრე სარაპანის ციხე-სიმაგრემდე“ (μέχρι Σαραπανῶν) ანუ ჩვენ შორაპნამდე. ამათ შუა მანძილს კი სახმელეთო გზა ყოფილა, ფართო, შარა გზა, ჩვენებური გამოთქმით, საურმე გზა; სწორედ ამას აღნიშნავს სტრაბონი, როცა ნახსენებ გზას უწოდებს ἀμαξιτὸν, ვინაიდან ἀμαξία ნიშნავს ეტლს, ურემს. როგორი მარშ-

¹ SC, I, 1, 149—150; XI, 7, 3.

² SC, I, 1, 136; XI, II, 17.

რუტით და სახელდობრ რა პუნქტამდე მიიმართებოდა ეს სახ-
მეღეთო გზა სარაპანიდან კირამდე, ამის ზუსტად დადგენა ალბათ
არქეოლოგიურ თხრების შედეგად თუ მოხერხდება, ისტორიის
მოწმობათა ინტერპრეტაცია კი, ჩვენი ფიქრით, ქვემოთ სურათს გვაძ-
ლევს და ამ მხრივ ყურადსაღებია იმავე სტრაბონის შრომის XI წიგნის
III თავში (§ 4) მოცემული იბერიის აღწერილობა, როცა კოლხეთიდან
იბერთა ქვეყანაში გადასავალ გზას შემდეგი სიტყვებით წარმოგვიდ-
გენს: „იბერთა ქვეყანაში ერთი (იგულისხმება დასავლეთიდან) შესავა-
ლი (ანუ გასავალი) არის კოლხეთის ციხე სარაპანაზე და მის მეზობელ
ხეობაზე; ამ ხეობაზე ფაზისი, რომელიც მიხვეულ-მოხვეულობის (დაკ-
ლაკნილობის) გამო გასავალი შეიქმნა 120 ხიდის მეოხებით³, მძაფრად
და გაქანებით მიემართება კოლხეთში, ხრამავს რა წვიმიან დარში ამ
მიდამოებს მრავალი ნაკადით; მას სათავე აქვს (იბერიის) ზემდებარე
მთებში (γρυψαῖ δ' ἐκ τῶν ὑπερυψώτων ὄρων). ასეთია გასავალი კოლ-
ხეთიდან იბერიაში, შებრკოლებული კლდეებით, სიმაგრეებით და მდი-
ნარეებით, ხევებს რომ წარმოჰქმნიან“⁴.

ამ ციტატის მიხედვით არ შეიძლება ფაზისად ვიგულისხმოთ მარ-
ტოლდენ რიონი, ვინაიდან უკანასკნელი საკმაოდ დასავლეთით მდებ-
არეობს სტრაბონის მიერ ნახსენებ სარაპანაზე და მის მეზობელ ხეო-
ბაზე, სადაც ფაქტიურად არის ყვირილა და მისი ხეობა.

აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ სტრაბონს არა აქვს მტკიცე წარ-
მოდგენა ფაზისის სათავეზე: აქ თუ მის სათავედ მიაჩნია იბერიის მი-
მართ ზემდებარე მთები (γρυψαῖ δ' ἐκ τῶν ὑπερυψώτων ὄρων),
ე. ი. ფაზისის შესართავიდან ჩრდ.-აღმ. მიმართულებისანი⁵, იმავე
XI წიგნის მეორე თავში (§ 17) ასეთ სათავეს არმენიაში ხედავს (ὁ
Περσὶς μέγας ποταμός ἐκ Ἀρμενίας τὰς ἀρχὰς ἔχει), ე. ი. უკვე სამხ-
რეთით.

ამ ცნობათა შეთანხმების ცდას გვაძლევს პროფ. ს. ჯანაშია შემ-
დეგნაირად: „აქ მესხეთის ის ნაწილია ნაგულისხმევი, რომელიც კოლ-
ხეთის აღმოსავლურ ნაწილს სამხრეთიდან ეკრა, ლაღო-ფერსათის
(ახალციხის ქედის) გასწვრივ, რომელ მთაშიაც ფაზისის სათავე იყო

³ სტრაბონის მიერ დასახელებულ 120 რიცხვს იმეორებს, უეჭველია სტრა-
ბონზე დამყარებით, პლინიუსი (N. H., VI, 4, SC, II, 1, 178). მათგან გან-
სხვავებულ ციფრს კი (100 ხიდს) ასახელებს ესტათე თესალონიკელი, SC, I, 1,
204.

⁴ SC, I, 139—140.

⁵ სამხრ.-აღმოსავლ. მთები ანუ მოსხიკის მთები სტრაბონის მიერვე გამო-
სარიცხია: ესენი კოლხეთის თავზე მიიმართებიან (τοῖς Ἀρμενίωνος ὄρεσι τοῖς
ἐπὶ τῇ Κοζιζίδος, XII, 3, 18).

შეცდომით დადებული (მაგ. ვთქვათ, ფაზისის თავნაკადად ხანისწყლის მიჩნევით)⁶.

პატივცემულ პროფ. ჯანაშიას ასეთი მოსაზრება ვერაა დამაჯერებელი, ვინაიდან სტრაბონისათვის მესხეთიც ცნობილი იყო მოსხიკეს სახელით და ფაზისის სათავე მას იქ რომ ეგულისხმნა, არმენიას აღარ შეარქმევდა. მან ხომ იცის მოსხიკეს მთებიც, კოლხეთის თავზე რომ მიიმართებიან“ (XII, 3, 18). მართალია, მოსხიკე სამ ტომს ეკირა: კოლხებს, იბერებს და არმენიელებს (XI, 2, 18) და შეიძლება კაცმა მართლაც ფიქროს, რომ ფაზისის სათავე სტრაბონს მოსხიკეს სწორედ იმ ნაწილში ეგულებოდა, რომელიც არმენიელებს ეკუთვნოდა და ამიტომაც დასწერა: „დიდი მდინარე ფაზისი არმენიიდან სათავეთა მქონეო“. მაგრამ ასეთი ფიქრის საბუთს არ გვაძლევს თვითონ სტრაბონი, ვინაიდან იგი სხვა ადგილას არმენიის აღწერისას გარკვეულად ასახელებს ამ ქვეყნის ჩრდილო საზღვრებს, სწორედ იმ მხარეებს, სადაც კოლხ-იბერები მათ სამხრეთით და დასავლეთით მდებარე არმენიას ემიჯნავენებიან; ესენია „ქორზინე და კამბისინე“, რომელნიც, მისი სიტყვით: „უკიდურესად ჩრდილოეთით მდებარე (προς βορρᾶν εἰσι) და მეტად თოვლიანი მხარეებია არმენიაში და ემიჯნავენებიან კავკასიის მთებს, იბერიას და კოლხეთს“ (XI, 4, 4), ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ ქორზინე მოდიოდა კიტარიზიდან თეოდოსიოპოლისკენ, ახლანდელ აზრუმისკენ, და თავდებოდა მასზე 40 კმ დაშორებით ბალხალისა და ხაჩის მთებთან, რომელნიც წარმოადგენდნენ ქორზინეს ბუნებრივ საზღვარს ჩრდილოეთში „этими (იგულისხმება ხალხალი და ხაჩი) естественными границами и замыкалась Хордзиана на севере“⁷. ესაა მდ. კელის ანუ პერი-სუს ხეობა, მდ. ეფფრატის სისტემაში შემავალი, რომელიც ემთხვევოდა დაახლოებით ახლანდელ თურქულ საყაზოს — კელის⁸. რაც შეეხება არმენიის მეორე უკიდურეს ჩრდილოურ მხარეს — კამბისინეს, ის ხომ იმავე სტრაბონის მიხედვით ისეთ ოლქად არის მისაჩნვეი, რომელიც ვერც კოლხეთს ხვდებოდა და, მაშასადამე, ვერც ფაზისს, ვინაიდან „კამბისინაში არმენიელები ემიჯნავენებიან იბერებსაც და ალბანელებსაც (XI, 4, 1). იგი გასავალია იბერიიდან ალბანიაში: „გასავალი იბერიიდან ალბანიაში მიდის უწყლო

⁶ საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, გვ. 26.

⁷ Н. А д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 14.

⁸ ibid, стр. 47; აკად. მანანდიანს იგი პრობლემატურად ეგულება ეხლანდელი არტანის სამხრეთით, რადგან 10 ვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ველი ხორზიანი, რომლის სახელშიაც ალბათ შენახულია ქორზინეს ძველი სახელი. (იხ. Маршруты понтийского похода Помпея, ВДИ, 1940, 3—4, стр. 98—99).

და უსწორმასწორო კამბისინზე მდინარე ალაზონიონისკენ“ (XI, 4, 5), ე. ი. კამბისინა გარკვეულად მდებარეობდა იბერიის აღმოსავლურ მიდამოებსა და ალბანიას შორის და ამგვარად იგი კოლხეთს სრულიად არ ხვდებოდა.

ამრიგად ვერა ხერხდება სტრაბონის ზემოდასახელებულ და ერთი მეორის საწინააღმდეგო ცნობათა (ფაზისის სათავეს დასახელებისას) შორიგება. მეორე მხრივ კოლხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მოსხიკეს მთებიც, როგორც ფაზისის სათავე, გამორიცხულია თვითონ სტრაბონის მიერვე, ვინაიდან ეს მთები „კოლხეთის თავზე მიიმართება-ან“ (αὐτὴ Μοσχικῶν ὄρεα τοῦ ἀπὸ τοῦ Κολχίδος, XII, 2, 18). ამიტომ სტრაბონის αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ὄρους-დ, ზემდებარე მთებად, სადაც იგი ასახელებს ფაზისის სათავეს, მისაჩნევია მხოლოდ იბერიის თავზე მდებარე მთები, ე. ი. ფაზისის შესართავის მიმართ ჩრდილო-აღმოსვლური მიმართულებით მდებარე მთები, ხოლო შორაპნის აღმოსავლეთით მომდინარე ფაზისად ფაზისის შენაკადი ყვირილა, შემდეგ კი ძირულა: ორივეს ხომ სათავე მართლაც, სტრაბონის თქმისა არ იყოს, იბერიის (იგულისხმე: ძველი იბერიის) თავზე მდებარე მთებში აქვთ: ყვირილა „გამოსდის ერწოს ტბას“⁹, უკეთ მის მახლობლად, რაჭის ქელიდან ამ ქელის მთავარი მალლობის სირხ-ლებერტადან ჩამომდინარე ნაკადების სახით¹⁰, ძირულა კი „გამოსდის მთასა პერანგას“¹¹. ასე რომ სტრაბონის მიერ ნაჩვენებ მარშრუტად ს ა რ ა პ ა ნ ა ს // შ ო რ ა პ ნ ი ს შემდეგ აღმოსავლეთის მიმართულებით საფიქრებელია მდ. ძირულას ხეობა და არა ყვირილასი ვინაიდან ძირულას ხეობა, როგორც აღმოსავლეთის გეზით მიმავალი, უფრო დასამხარი ჩანს მტკვრის ხეობაში გადასვლისათვის, ვიდრე ყვირილასი, რომელიც შორაპნიდანვე ჩრდილოეთისკენ უხვევს ნეარქეთამდე¹² და ამიტომაც მტკვრის ხეობას არ ემარჯვება. თქმულისდა მიხედვით ვეარაუდობთ, რომ სტრაბონისეული გზა სარაპანიდან მიმართებოდა მეზობელ ძირულას ხეობაზე, რასაც შესაძლებლად ხდიდა 120 ზიდის არსებობა, და აქედან ლიხის მთის გადავლით (სახელდობრ რა ადგილას, ამას ვერ ვიტყვით) ჩადიოდა დღევანდელ აღმოსავლეთ საქართველოში, მდ. ცირის (მტკვრის) ხეობაში. ჩვენს მოსაზრებას სავსებით უდგება აკად. ივ. ჯავახიშვილის „ისტორიულ რუკაზე“ (1923 წ. გამოცემა) აღნიშნული მთავარი გზაც, რომელიც გასდევს მეტ-

⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, გეოგრაფია, გვ. 268.

¹⁰ Л я н с т е р и Ч у р с н и, География Зака., 166.

¹¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, op. cit., 276.

¹² ვ ა ხ უ შ ტ ი, 268.

წილად და თითქმის მთელი ქვემო (აღმოსავლეთით-დასავლეთამდე) დინების აღმა ძირულას ხეობას (D,—H, J) და არასგზით ყვირილასას.

მაგრამ როგორიც არ უნდა იყოს კირ-ფაზისის გზის მარშრუტი შორაპნის შემდგომ, მიიმართებოდა ის ძირულის ან სხვა რომელიმე მდინარის მიმართულების აღმა, ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს ამ გზის რეალობის საკითხისათვის, ვინაიდან სტრაბონის მოწმობიდან, თუ მას გულისხმიერებით წავიკითხავთ, გარკვეულად ჩანს მისი რეალობა არა მარტო თვით სტრაბონის დროს, ახალი წელთაღრიცხვით პირველ საუკუნეში, არამედ უფრო ადრიდანვე, ძველი წელთაღრიცხვით IV-III საუკუნიდანვე, რაც ცხადყოფილი იქნება ცოტა ქვემოთ.

ლიტერატურაში ამ მაგისტრალის შესახებ ორი, ერთი მეორის საწინააღმდეგო აზრია გამოთქმული. ერთნი, მაგალითად, მაგაფუი და თ. რაინაცი, მას დიდ როლს მიაკუთვნებენ აღმოსავლეთთან დასავლეთის სატრანზიტო ვაჭრობაში. მეორენი კი, აკადემიკოსი ვ. ი. ბარტოლდი, ვ. გურკო-კრიაჟინი და აკად. ი. ა. მანანდიანი, ამ გზის ასეთ როლს გაზვიადებულად თვლიან, რასაც ისინი სათანადოდ ასაბუთებენ კიდევ. მაგ., ბარტოლდი არისტობულესა და ვარონის აზრს, *eo ipso* სტრაბონისა და პლინიუსის მოწმობას, აბათილებს თეოფანე მეტილენელის დამოწმებით. ის ხომ პომპეუსს თან ახლდა ლაშქრობისას და კერძოდ ალბანეთშიაც და აი ეს კომპეტენტური პირი ადასტურებსო, რომ ალბანელები ზღვით არ არიან დაინტერესებულნი და თუმცა მდ. კირის (მტკვრის) შესართავი ლამით ივსება, ისინი არავითარ საწინააღმდეგო ზომებს არ იღებენო.¹³ გურკო-კრიაჟინი კიდევ ხაზს უსვამს იმას, რომ მღელვარე კასპიის ზღვაზე ნაოსნობა გაძნელებული იყო და, რომ მართლაც ამიერკავკასია არ იყო დაკავშირებული შუა აზიასთან, ეს ჩანს იქიდან, რომ შუა აზიური ფულები არ მოიპოვება ამიერკავკასიაში და არც წინაუკმოო¹⁴, ხოლო აკად. ი. ა. მანანდიანი დასძენს, რომ ქალაქი ფაზისი, რომელიც მსხვილ ცენტრად არის მიჩნეული ინდოეთთან და ჩინეთთან ურთიერთობის მხრივ, ფაქტიურად იყო შედარებით პატარა გამაგრებული ფაქტორია, უმთავრესად ადგილობრივ მოსახლეობასთან ვაჭრობისათვის დაარსებულიო, დიოსკურია კი საერთო ემპორიონი იყო მის ზემოთ და ახლო-მახლო მცხოვრებ ხალხებისთვისო. შემდეგ იგი დასძენს, რომ არა ფაზისი, არა დიოსკურია და არა ტრაპიზონი, რომელთა როლი „შედარებით უმნიშვნელო და მეორე-

¹³ აკად. ვ. ვ. ბ ა რ ტ ო ლ დ ი, აზერბაიჯანის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა. ტფ., 1936, გვ. 7—8.

¹⁴ В. Г у р к о-К р я ж и н. Прошлое и настоящее Советской Армении. (Нов. Восток, 1937, кн. 16—17, стр. 203).

ხარისხოვანი იყო“, არამედ ძველი არმენიის დედაქალაქი არტაშატ, პლუტარქოსის მიერ „არმენულ კართაგენად“ წოდებული, ამ ძველ ეპოქაში იყო მეტად მსხვილი და უაღრესად მდიდარი ქალაქი ამიერკავკასიაში და რომ მას ჰქონდა სავაჭრო მნიშვნელობა, როგორც მნიშვნელოვან საყრდენ ცენტრს მსოფლიო სავაჭრო ურთიერთობისათვის¹⁵.

ამ კონტროვერზაში, ჩვენი აზრით, ორი მხარეა განსასხვავებელი. ერთი ის, არსებობდა თუ არა როდისმე ერთიანი წყლიერი გზა, კასპიის ზღვით ამიერკავკასიაში მომავალი, ხოლო მეორე მხარე ისაა, იყო თუ არა ქ. ფაზისი, როგორც მაგისტრალის შესართავში მდებარე, მნიშვნელოვანი პუნქტი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის, კერძოდ ბერძნულ-რომაულ სამყაროს, სავაჭრო ურთიერთობაში. ამ ორი მხარის ერთმანეთში აღრევა და მათი გაიგივება, ჩვენი ფიქრით მეთოდოლოგიური შეცდომა იქნებოდა. ამიტომაც გვმართებს მათი ცალ-ცალკე განხილვა, თუნდაც გაკერით.

დავიწყოთ პირველიდან. იყო თუ არა ერთიანი წყლის გზა მთელ ამიერკავკასიაში, კასპიის ზღვით პონტოსთან დამაკავშირებელი, ეს საკითხი საჭიროებს სპეციალურ კვლევას და შესწავლას, ხოლო იმ მწირი მასალისა და მცირედი დაკვირვების მიხედვით, რაც ჩვენ გვაქვს, ეს საკითხი დადებითად უნდა გადაწყდეს და აი რატომ.

პირველ ყოვლისა, სტრაბონის სამგზისი მოწმობა (XI, 2, 17; 3, 4; 7, 3) სრული უეჭველობით ადასტურებს კირ-ფაზისის გზის რეალობას. თუ იგი ერთ ადგილას (XI, 7, 3) იმეორებს არისტობულეს, სამაგიეროდ ორ ადგილას ის, ჩვენი ფიქრით, საკუთარ ცნობას გადმოგცემს. მაგალითად, მანამდე არაეინ ლაპარაკობს სარაპან—კირს შუა მანძილზე 120 ხიდის არსებობაზე, არც იმის შესახებ, რომ ეს გზა კეთილმოწყობილია გზა, მისი სიტყვით, საურმე გზა (ἀγροῦ δρόμος) იყო, ე. ი. ისეთი გზა, რომელზედაც დატვირთული ტრანსპორტი თავისუფლად გაივლიდა. ცხადია, სტრაბონი, რომელსაც ერთობ საფუძვლიანობა და კრიტიციზმი ახასიათებს, ასეთ დეტალებს (ხიდებისა და საურმე გზის არსებობას) ვერ და არ გამოიგონებდა, თუ კი გზა სიანამდვილეში არ არსებობდა.

შემდეგ: არაა უგულვებელსაყოფი ისიც, რომ პლინიუსიც, იული სოლინიც (ორივენი პომპეუსის თანამედროვე ვარონზე დამყარებით)

---

¹⁵ Я. А. М а н д я н. О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. XV в. н. э.). Эривань, 1930, стр. 46, 49.

და დიონ კასიუსიც პირდაპირ თუ გეშად ადასტურებს კირ-ფაზისის გზის რეალობას.

მაგ. პლინიუსი წერს: „იგივე (ე. ი. ვარონი) დასძენს, რომ პომპეუსის ლაშქრობისას გამორკვეულ იქნა (*exploratum*) რომ ინდოეთიდან წვიდ დღეში ჩაისვლება (*perveniri*) ბაქტრიაში მდ. ბაქტრამდე, რომელიც ერთვის მდ. ოქსუსს, აქედან კასპიის ზღვით კირამდე მიისვლება და რომ ინდოეთის საქონელი ხმელეთის გზით (*terreno itinere*) ჩაიტანება პონტოში ფაზისთან სულ დიდი 5 დღეში (*V non amplius dierum*)“¹⁶.

თუ პლინიუსი, ვარონზე დამყარებული, შესაძლებლობით წერს, სოლინი ამ მარშრუტს უფრო კატეგორიული ფორმით გადმოგვცემს: „Itaque a Cyro dicbus non amplius quinque itinere terreno subveclis navibus ad alveum Phasidis pertendit: per euins excursus in Pontum usque Indos advehi liquido probatum est“ „და ამრიგად იგი (პომპეუსი) სულ დიდი ხუთ დღეში ჩა ა ვ ი დ ა ხმელეთის გზით ფაზისის ალაპოტთან, მიათრედა რა თან ხომალდებს: მისი ლაშქრობით დამტკიცდა პონტოში ჩასვლა წყლით (*liquido*) ინდოეთიდან“¹⁷.

დიონ კასიუსი კი, მოგვითხრობს რა იბერიაში პომპეუსის ძლევამოსილების ამბებს, გადმოგვცემს (XX XVII, 3): „შემდგომ ამისა პომპეუსმა გაიგო, რომ ფაზისი შორს არაა, გადაწყვიტა მის გაყოლებაზე ჩასულიყო კოლხეთში და იქიდან გამგზავრებულყო ბოსფორში მითრიდატეს წინააღმდეგ და დაიძრა განზრახული მიმართულებით“¹⁸. აშკარაა, გზა უნდა ყოფილიყო, რომ პომპეუსი იბერიიდან გადასულიყო კოლხეთში; ცხადია ისიც, რომ ეს გზა ფაზისის გაყოლებაზე მიიმართებოდა.

ამრიგად კირ-ფაზისის გზის რეალობა ექვს გარეშეა. მაგრამ საკითხავია: რა დროს შეიძლება განეკუთვნოს მისი ექსპლოატაციის ფაქტი?

ჩვენი ფიქრით, ბუნებრივი იქნებოდა ეს გზა ამოძრავებულყო სელევიდების ხანაში, როცა ვაჭრობის გაცხოველებასთან დაკავშირებით ფულადი სისტემა იმდენად ვითარდება კოლხეთში, დასავლეთ საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში, რომ „ფული ტრიალს იწყებს კავკასიის აზერბაიჯანშიც და ფულად სისტემათა ცვლას შეიძლება თვალი გაედევნოს არა მარტო საუკუნეებით, არამედ ხშირად ათწლეულების მიხედვითაც... ალექსანდრეს დრაქმები და ტეტრადრაქმები გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოში, იშვიათად

¹⁶ VI, 50; SC, II, I, 185.

¹⁷ SC, II, I, 281.

¹⁸ SC, I, 3, 614.

გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოში, უფრო ხშირია სამხრეთში და ძალიან ხშირია ეხლანდელი სომხეთის რესპუბლიკის მთელ სივრცეზე, აგრეთვე ნახჭევნის მხარეში. რაც შეეხება საკუთრივ კავკასიის აზერბაიჯანს, აქ ეს ფული გვხვდება მარტო მის სამხრეთ ნაწილებში, მტკვრამდე, და არ გადადის მის ჩრდილოეთით, რამდენადაც შეიძლება ამაზე მსჯელობა მცხოვრებთა ხელში მათი ნახულობის მიხედვით¹⁹.

ნუმიზმატიკურ მონაცემებზე დამყარებული ციტატიდან აშკარად ჩანს, რომ მთელს ამიერკავკასიაში, სამხრეთი აზერბაიჯანის ჩათვლით, IV—III სს. ფული ერთგვარი გაცხოველებით ტრიალებს. ჩანს, რომ ამ ხანებში გაჩაღებული უნდა ყოფილიყო ალებ-მიცემა და ამიერკავკასიაში ჩაბმულია იმ სავაჭრო საქმიანობაში, რომლის გაფართოვებისათვის მეცადინეობდნენ სელევკიდები სათანადო ღონისძიებათა სახით. მაგალითად, სელევკ ნიკატორი (312—281 წწ.), შემდეგ მისი შვილიც. ანტიოქე I (281—264 წწ.), გაგზავნიან პატროკლესა და პოლიკლეტეს კასპიის ზღვის ნაპირების შესასწავლად, ხოლო დემოდამას მილეტელს—არალის ზღვის გამოსარკვევად. ამავე დროს ინდოეთთან მჭიდრო ურთიერთობის დამყარების მიზნით იგივე სელევკ I გზავნის მეგასტენეს, რომელმაც საგულისხმო ცნობები დაგვიტოვა იმდროინდელი ინდოეთის შესახებ.

ჩამოთვლილ ღონისძიებათა შორის ჩვენთვის საინტერესოა სელევკ ნიკატორის მიერ 285-282 წლებში პატროკლეს გამოგზავნა. კასპიის ზღვის სანაპიროს გამოსარკვევად, რასაც შეიძლება დაუუკავშიროთ იმ პროექტის საკითხი, რომელიც დაკავშირებულია სელევკ ნიკატორთან და რომლის შესახებ ცნობა ჰქონია შენახული მწიგნობრობის მოყვარულ იმპერატორ კლავდის (41—54 წ.), ჩვენამდე დაცული პლინიუსის შრომაში; ამ ცნობის თანახმად. სელევკ ნიკატორს აზრად ჰქონია კიმერიული ბოსფორისა და კასპიის ზღვის შეერთება არხის საშუალებით²⁰. ასეთ პირობებში ბუნებრივად შეიძლება ვიგულისხმოთ კირფაზისის წყლიერი გზის გამოყენებაც: თუ III საუკ. დასაწყისში სელევკიდები ფიქრობდნენ კავკასიის ყელის გაყოლებასზე უშველებელი არხის გაჭრასაც კი უეჭველია ვაჭრობის განვითარების გამო და მისი გადავილების მიზნით, ისინი უფრო მალე გამოიყენებდნენ კირფაზისის წყალს, როგორც უფრო ბუნებრივსა და ადვილ ტრანსპორტს; ამი-

¹⁹ Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и Закавказья Баку. 1926. стр. 15.

²⁰ VI, § 31; SC, II, 1, 182; იქვე, გვ. 115; შდრ. Ludov. Ianus-ის გამოც., vol. I, libr. I—VI, 1870წ. 222 გვ., აგრეთვე Carol. Mauhoff-ის გამოც. (Teubneriana-ს სერია), vol. I, I., I—VI, 1906წ. 442 გვ.

სთვის ხომ საჭირო იყო მართო ამ მდინარეთა შუა მანძილის დაკავშირება სახმელეთო გზით და ხილებით, რასაც ცხედავთ კიდეც ამ დროიდანვე და რის მომსწრე იყო სტრაბონიც.

რომ კირ-ფაზისის წყლის გზა მართლაც იყო გამოყენებული სელევკიდების ხანებში, მათი გაბატონების დასაწყის წლებშივე, ეს ჩანს სტრაბონის სიტყვებიდან, თუ მათ გულისხმობით წავიკითხავთ და ვავითვალისწინებთ ციტატაში დასახელებულ პირთა დროინდელობას. აი მისი სიტყვებიც: „არისტობულე ამბობს აგრეთვე (იღებს რა ამ ცნობას ერატოსთენესავით პატროკლესგან), რომ იგი (მდ. ოქსუსი) მარჯვია ნაოსნობისათვის და რომ მისით ინდოეთის მრავალი ტვირთი (საქონელი) ჩამოაქვთ (χααχῶσι) პირკანის ზღვაში, აქედან გადააქვთ (παρὰσενμαί) ალბანიაში და მერე კირით და მისი მომდევნო ადგილებით ააქვთ (χααχῶσενμαί) ევქსინში“ (XI, c. VII, 3)²¹. გავიხსენოთ აქ მოხსენებული პირნი, რომელთა ნაწერებს და თანადამოკიდებულებას კარგად იცნობს სტრაბონი: პატროკლე, სელევკ 1-ლის მეგობარი და კასპიის ზღვის ფლოტის უფროსი, არისტობულე, ალექსანდრე მაკედონელის თანამგზავრი ლაშქრობათა დროს, რომელმაც ღრმა მოხუცებულობაში დაწერა თხზულება ალექსანდრეს შესახებ (პლუტარქოსისა და არიანეს მთავარი წყარო), და გამოჩენილი გეოგრაფოსი ერატოსთენე (275—194). მივაქციოთ ყურადღება იმასაც, რომ არისტობულეც, რომლის სიტყვებსაც გადმოგვცემს სტრაბონი, და ერატოსთენეც — ორივენი წერენ პატროკლეზე დამყარებით; ეს ზომ უეჭველი სიკუხადით ჩანს სტრაბონის სიტყვებიდან: ესეც (ე. ი. არისტობულეც) და ერატოსთენეც ამ ცნობას იღებენ პატროკლესგან. პატროკლე კი, მათი პირველი წყარო, თავისი პირადი და განსაკუთრებით სამსახურებრივი მდგომარეობით — ის ხომ სელევკ 1-ლის მეგობარი და, რაც მთავარია, კასპიის ზღვის ფლოტის უფროსი იყო — არა თუ არავითარ ეჭვს არ იწვევს, პირიქით, სავსებით კომპეტენტურ პირადაა მისაჩნევი. უფრო მეტის თქმაც შეიძლება: ის უცილობელი ავტორიტეტია ამ საკითხში, ვინაიდან ის კასპიის ზღვის ფლოტის უფროსი იყო. ეს ცხადია თუნდაც პლინიუსის სიტყვებიდან. ლაპარაკობს რა ინდოეთის აღმოჩენაზე ალექსანდრე მაკედონელის მიერ, იგი განაგრძობს თხრობას ასე: „მისმა იარაღმა პირკანის ზღვამდე დაკასპიამდეც კი მიაღწია სელევკესა და ანტიოქეს და მათი ფლოტის უფროსს პატროკლეს დროს“. („armis circumvectis etiam in Hircanum mare et Caspium Seleuco et

²¹ SC, I, 1, 150.

Antiocho praefectoque classis eorum Patrocle. VI, 21, 58)

ასევე სანდოდ მიაჩნიათ იგი ერატოსტენეს (სტრაბონი, 11. 1. 2) და თვით სტაბონსაც (ibid. 11, 1. 5). მართლაც: ვის უნდა: სკოდნოდა კასპიის ზღვის და მის სისტემაში შემავალ მდინარეთა წყლიერი გზების რეალური ვითარება და მათი ექსპლოატაციის ეფექტი თუ არა ამ ზღვის ფლოტის უფროსს? ასეთი თანამდებობის პირი კი იყო, როგორც ვთქვით, პატროკლე, რომლის ნაწარმოებს ემყარებიან არისტობულე და ერატოსტენე, აგრეთვე თვით სტრაბონიც და იქნებ პლინიუსიც²². ასე რომ ჩვენთვის სავსებით უცილობელი და ექვემდებარებული უნდა იყოს სელევიკიდების ხანაში კირ-ფაზისის წყლიერი გზის როგორც არსებობის, ისე ექსპლოატაციის ფაქტი მით უფრო, რომ ამას სავსებით ეთანხმება ნუმისმატიკური მონაცემებიც.

რაც შეეხება გურკო-კრიაჟინის საბუთს, რომ მღელვარი კასპიის ზღვაზე ნაოსნობა გაძნელებული იყო და რომ გარდა ამისა ამიერკავკასიაში არ მოიპოვება შუაზიური ფულები და, მაშასადამე, არც კავშირი იყო ამ ქვეყნებს შორისო, უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს მოსაზრებანი ნიადაგს მოკლებულია. ჯერ ერთი უკვე პეროდოტევე ადასტურებს კასპიის ზღვაზე ნაოსნობის ფაქტს: „კასპიის ზღვა განცალკევებულია, არ უერთდება სხვა ზღვას. კასპიის ზღვა სხვაა, განცალკევებულია. სიგრძე მას აქვს 15 დღის სავალი ზოფიანი ზომადით, სიგანე კი ყველაზე უფრო განიერი ადგილით 8 დღისაა“ (1, 203). ცხადად ჩანს, რომ პეროდოტეს დროს, ე. ი. V საუკუნეში, კასპიის ზღვაზე ნაოსნობა ყოფილა და ამიტომაც სკოდნიათ მისი სიგრძე-სიგანის ზომა, ზოფიანი ზომადის სწრაფმავლობის კვალობაზე გამოანგარიშებული, მერე: რომ კასპიის ზღვაზე ნაოსნობა არსებობდა სელევიკიდების ხანაში, ამას თუნდაც მარტო ის ფაქტი ადასტურებს, რომ პატროკლე იყო სწორედ ამ მღელვარე კასპიის ზღვის ფლოტის უფროსი²³, რომელიც დიდ ხანს განაგებდა სწორედ კასპიის ზღვის მიდამო ქვეყნებს²⁴. მისი სიტყვით. კასპიის ზღვის ნაპირამდე შეიძლება ბაქტრიით ინდოეთიდან გემით გადასვლა²⁵, ჩვენი ფიქრით, პეროდოტეს მოწმობა და პატროკლეს სამსახურებრივი მდგომარეობა და მოწმობა საკმაო დამაჯერებლობით არღვევს გურკო-კრიაჟინის პირველ მოსაზრებას.

²² ამას ის გვაფიქრებინებს, რომ პლინიუსი თავისი შრომის VI წიგნის (სადაც სწორედ ამ კირ-ფაზისის გზაზე აქვს ლაპარაკი) უცხოურ წყაროთა შორის პატროკლესაც ასახელებს (N. H., 1: I). იხ. Lud. Janus-ის გამოც., 1870 წ., გვ. 13.

²³ პ ლ ი ნ ი უ ს ი, N. H. VI, 21, იანუსის გამოცემით ტ. I, გვ. 228.

²⁴ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი, 11, 1, 17.

²⁵ ი ქ ვ ე.

ასევე უნიადაგოა მისი მეორე საბუთიც — ამიერკავკასიაში არ მოიპოვება შუააზიური ფულებიო, — და უნიადაგოა აი რატომ. სანამ შუა აზიაში სელევკიდები ბატონობდნენ (306—256), ამიერკავკასიაშიც (ეგულისხმობთ მის აღმოსავლეთ ნახევარს, დასავლეთში კი ლიზმაქეს ფული იყო) მათი ფული ტრიალებდა, ხოლო როცა შუა აზიაში სელევკიდებს პართიელი არსაკიდები შეენაცვლნენ (256 წ. ძვ. წ.—226 წ. ახ. წ.) ამიერკავკასიაში, მეტადრე მეორე საუკუნის ბოლო დროიდან, იწყებს ტრიალს არსაკიდების ფული. ამას ადასტურებს ცნობილი ნუმიზმატი პახომოვი, რომელსაც ვერ ვუკიჟინებთ უსაფუძვლობას ან კეთილსინდისიერების უქონლობას. ის წერს: „სომხეთი III—II საუკუნეებში ქრ. წ. იკვებება სელევკიდების მოჭრილი ფულით... კავკასიურ აზერბაიჯანში სელევკიდების ტეტრადრაქმები გვხვდება მტკერის სამხრეთით“. ცოტა ქვემოთ კი წერს: „ქრ. წ. II საუკუნის დასასრულიდან მითრიდატე II-ის (123—88) დროს პირველად იწყებს აქ (კავკასიურ აზერბაიჯანში) გავრცელებას არსაკიდების დრაქმა, რომელიც მალე გამოსდევნის ფულის სხვა სახეობას და გაბატონებული შეიქმნება“²⁶. როგორც ვხედავთ სპეციალისტის მოწმობიდან, შუა აზიური ფული, ჭერ სელევკიდებისა და მერე პართიელ არსაკიდებისა, არა თუ მოიპოვება ამიერკავკასიაში, არამედ იგი გაბატონებულიც კი ყოფილა. ასე რომ გურკო-კრიაჟინის მეორე საბუთიც, როგორც უნიადაგო, სავსებით დარღვეულად უნდა ჩაითვალოს. გაუგებრობის განსარჩენლად, რაც შეიძლება გამოიწვიოს ხარვეზმა სელევკიდების შემდგომ ხანასა და მითრიდატე II-ის (II საუკ. მიწურულ) დროს შორის, ზედმეტად არ ვცნობთ იმავე პახომოვს ავახსნევინოთ ეს გარემოება. „არსაკიდების იმპერიაში ცენტრალიზაცია სუსტად იყო განვითარებული: ცალკე სამეფოთა ხელმწიფეები, თუმც ემორჩილებოდნენ უზენაეს „მეფეთა მეფეს“, საკუთარი მიწა-წყლის მიმართ სარგებლობდნენ სრულ სუვერენული უფლებებით. აი რატომ გვხვდება მთელი რიგი ფულები ნაწილობრივად პართიელების ხელქვეით მეფეთა სახელებით, ნაწილობრივ კი ანონიმური ფულები“²⁷. ვგონებთ, ესეც საკმაოდ არკვევს მდგომარეობას, ხოლო გურკო-კრიაჟინის მოსაზრებას ნიადაგს სრულიად უსაბოძს: ამიერკავკასიაში თბილისის აღმოსვლეთით²⁸ ტრიალებდა ჭერ სელევკიდების ფული, მერე პართიელ მეფეთა ხელქვეით

²⁶ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1926, стр. 16, 17.

²⁷ Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, СПб., 1910, стр. 12.

²⁸ ტფილისის დასავლეთით გავრცელებული იყო ლიზმაქესი და მისი მინაბადი, ადგილობრივ მოჭრილი, ფულა, მისივე Монетные клады.... გვ. 16.

სელმწიფეთა და ანონიმური ფულები, ბოლოს კი, II საუკუნის მიწურულიდან, თვით არსაკიდების ფული. ყველა ეს ფული იყო შუააზიური.

საჭიროა შევჩერდეთ პომპეუსის თანამგზავრის თეოფანე მიტილენელის მოწმობაზეც. მას აკად. ბარტოლდი უპირისპირებს სტრაბონ-არისტობულეს და პლინიუს-ვარონს, ბოლო აკად. მანანდიანი ბოლო დრომდე ამას საბუთად იყენებს²⁹. უნდა ითქვას, რომ თეოფანეს მოწმობა საბუთად ვერ გამოდგება თუნდაც იმიტომ, რომ ის ორი საუკუნით გვიან ცხოვრობდა პატროკლესა, არისტობულესა და ერატოსთანეზე, რომელნიც ერთხმად წინააღმდეგს ლაპარაკობენ და რასაც ანგარიშს არ უწევენ და უყურადღებოდ სტოვებენ ბარტოლდიც და მანანდიანიც: ამიტომაც თეოფანეს დამოწმება პირველი სელევკიდების დროინდელი მდგომარეობის მიმართ, სხვა არა იყოს რა, მეთოდოლოგიურად მცდარია: დაუშვებელია 1 ს. მცხოვრები თეოფანის სიტყვებით უარყოფა მის წინარე IV—III სს. ვითარება-მდგომარეობისა, არსებითადაც ფასი არა აქვს ისეთ უარყოფას, რომლის საწინააღმდეგოდ მოიპოვება პეროდოტეს გარდა უტყუარი ცნობა სავსებით კომპეტენტური და ავტორიტეტული პირის—პატროკლესი კასპიის ზღვაზე ნაოსნობისა და კირ-ფაზისის გზის არსებობის შესახებ, რაც ბარტოლმა და მანანდიანმა, სამწუხაროდ, კვლევისა და ყურადღების გარეშე დასტოვეს, პატროკლე კი, როგორც ეს ჩვენ საკმაოდ დამაჯერებლობით ცხადვყავით, ის პატროკლე, რომელიც იყო სწორედ კასპიის ზღვის ფლოტის უფროსი და ამ ზღვის სანახებთა მმართველი, ადასტურებს კასპიის ზღვაზე ნაოსნობისა და კირ-ფაზისის გზის არსებობის ფაქტს. ამის შემდეგ, ცხადია, ღირებულება არა აქვს აკად. ბარტოლდის დოქტორალურ თქმას: „საზოგადოდ კასპიის ზღვაზე არავითარი ნაოსნობა არ ყოფილა“³⁰.

ეხლა მოვუსმინოთ თვითონ თეოფანეს, რომელსაც იყენებენ კირ-ფაზისის წყლიერი გზის რეალობის უარყოფის საბუთად აკად. ბარტოლდი და აკად. მანანდიანი. თეოფანეს მოწმობა მართლაც საგულისხმოა და ანგარიშგასაწევი, რამდენადაც იგი, სტრაბონის სიტყვით, პომპეუსს თან ახლდა ლაშქრობის დროს ალბანიაში (XI, 5, 1) და ამრიგად საქმის ვითარებას უნდა გადმოგვეცემდეს როგორც საკუთარი თვალთ მდგომარეობის მნახველი.

²⁹ Я. А. М а н а н д я н, Круговой путь Помпея в Закавказье, ВДИ, 1939, № 4, стр. 77.

³⁰ ვ. ვ. ბ ა რ ტ ო ლ დ ი, აზერბაიჯანის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა ტფ., 1936, გვ. 8.

მაგრამ თვითმხილველობა მისი გამოსარიცხია, ვინაიდან ერთ ადგილას იგი სხვათა მონათხრობს გადმოგვცემს: ამბობენ, მდინარის შესართავი 12 ტოტად გაიყო (εἰς ὀττὰς διώδεκα φάσι (I) μεμερίσθη (XI, 4, 2). ცხადია, თეოფანე თვალთ მნახველად რომ ყოფილა მტკვრის შესართავისა, აღარ იხმარდა სიტყვას „φάσι“, „ამბობენო“. ეს კი მის ცნობას სრულწოდებულებას უკარგავს და გააძლევს საბუთს ექვი შევიტანოთ საერთოდ მისი გადმონაცემის უცდომელობაში.

თეოფანე, სტრაბონის სიტყვით, შემდეგნაირად წარმოგვიდგენს კირის (მტკვრის) შესართავის სურათს: „უხვად მოზიდული ლამი ავსებს მის კალაპოტს, ისე რომ შესართავებთან მდებარე პატარა კუნძულები ერთიანდება ხმელეთთან და წარმოქმნიან არამუდმივ მეჩეჩებს, რომელთა გვერდის ახვევა სჭირს; ამ არამუდმივობას ზრდის წყლის განფენა ტალღის ცემის დროს. ამბობენ, მდინარის შესართავი გაყოფილია თორმეტ ტოტად, ამათში ზოგი დახშულია, ზოგი კი თხელწყლიერია და გემთა მისადგომდაც კი მიუვალა. რადგან ნაპირს 60 სტადიონზე მეტ სიგრძეზე ზღვა და მდინარეები გარედიდებიან, მთელი ეს ნაწილი მიუვალა, ხოლო ლამი 500 სტადიონზე შორს მიდის და ზღვის ნაპირს დიუნით ფარავსო“. „იქნებო, — ვკითხულობთ ცოტა ქვემოთ, — ამგვარი ხალხისთვის სრულიადაც არაა საჭირო ზღვაო; ისინი (ალბანელები) ხომ სათანადოდ არც მიწით სარგებლობენო“. და ბოლოს: „ხალხი აქ მემიტირა და არაჩარჩი; მეტწილად აქ ფუფისაჲ კი არ ხმარობენ, თელა ასზე ზევით არ იციან და ვაჭრობენ გაცვლაგამოცვლით“³¹.

მაგრამ, ჩვენი ფიქრით, თეოფანეს გადაჭარბებულად უნდა ჰქონდეს წარმოდგენილი 1 საუკუნეში შექმნილი ვითარება.

ასეთი ფიქრის ნებას გვაძლევს ის გარემოება, რომ პომპეუსის თანამგზავრ თეოფანეს სიტყვებს პოლარულად ეწინააღმდეგება პომპეუსისავე მეორე თანამოსამსახურე ვარონის (116—18) ჩვენება, იმ ვარონისა, რომელიც, სოლინის სიტყვით,³² მონაწილეობდა ამავე მითრიდატესეულ ლაშქრობაში და, მამასადამე, საფიქრებელია, მნახველი იყოს მტკვრის შესართავისა. თუ თეოფანეს სიტყვების მიხედვით კი-

---

³¹ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი, XI, 4, 2—4; SC, I, 1, 140—142. საგულისხმოა, რომ სტრაბონი ციტირებულ სიტყვების ავტორად არავის არ ასახელებს, მაგრამ აკად. ბარტოლდი და აკად. მანანდიანი ამ სიტყვების ავტორობას მიაწერენ თეოფანეს ალბათ იმიტომ, რომ სტრაბონი სხვა ადგილას (XI, 5, 1) თეოფანეზე წერს, რომ ის მონაწილეობდა პომპეუსის ლაშქრობაში და რომ მან ინახულა ალბანელები.

³² SC, II, 2, 281.

რის შესართავთან ნაოსნობა წარმოუდგენელი და შეუძლებელი ჩანს, ვარონი, პლინიუსის გადმოცემით, სწორედ საწინააღმდეგოს ამბობს: პომპეუსის ლაშქრობით გამოჩვეულ იქმნაო (*exploratum!* მაშასადამე, ჰქონიათ ინტერესი და სპეციალურად შესწავლის შემდეგ გამოურკვევიათ), რომ შეიძლება ინდოეთიდან მდ. ბაქტრიით, ოქსუსით და კასპიის ზღვით პონტოში ფაზისთან საქონლის ჩატანაო (*posse devehimerces*)³³. სოლინიც, იმეორებს რა ვარონის სიტყვებს, გადმოგვცემს: „პომპეუსის ლაშქრობით დამტკიცებული (*probatum est*) ფაზისზე ჩასვლა პირდაპირ პონტოში (*in Pontum usque*) ინდოეთიდან წყლითო (*Indos advehi liquido*)“³⁴. მართალია ვარონის გადმოცემის რედაქციაში ორივე ავტორის ფრაზა — *terreno itinere* (სახმელეთო გზით) — ერთგვარ ექვს პბადებს, მაგრამ აქ შეიძლება თავისუფლად ვიგულისხმოთ ის საურმე გზა, რომელიც კირს ფაზისთან აკავშირებდა სარაპანამდე და რაც ექვშიუტანელად აღნიშნული აქვს სტრაბონს, მით უფრო, რომ სოლინის სიტყვა „*in Pontum usque advehi liquido* (პირდაპირ პონტომდე ჩასვლა წყლით) — ყოველგვარ ექვს ფანტავს.

ამრიგად ჩვენ გვაქვს ორი, ერთი მეორის საწინააღმდეგო, აზრი ორი თანამედროვისა ერთი და იმავე საკითხის შესახებ: ერთი პოზიციური, მეორე ნეგაციური, რომელ მათგანს უნდა მიეცეს უპირატესობა? ჩვენი ფიქრით, მეტი ფასი უნდა დაედოს და მეტი ნდობა უნდა გავუთმავდეთ ვარონს, იმიტომ რომ ის წყლიერი ტრანსპორტის საქმეში ჩახედულოა, ამ დარგის სპეციალისტია. მეკობრეებთან პომპეუსის ბრძოლის დროს იყო ფლოტის ნაწილის უფროსი და აქ თავის გამოჩენისათვის მიიღო განსაკუთრებული ჯილდო *corona navalis* (პლინიუსი, *Nat. Historia*, VII, 30). მაგრამ მთავარი ისაა, რომ ვარონის კალამს ეკუთვნის საზღვაო დარგში არაერთი თხზულება, ასეთებია: *Libri navales*, მიძღვნილი პომპეუსისადმი, რომლის იდენტიური შეიძლება იქნას მეორე სათაურით — *Ephemeris navalis* — ცნობილი შრომა; *De austuariis* (ზღვის მიმოქცევაზე) და *de ora maritima* (ზღვის ნაპირზე), რომელიც შეიძლება იქნას *Littoralia*-ს იდენტიური ნაწარმოებები³⁵. მოკლედ: საზღვაო დარგში იგი პრაქტიკოსიც არის და თეორეტიკოსიც და ამიტომ, ცხადია, მის სიტყვას განსაკუთრებული წონა უნდა ჰქონდეს.

³³ SC, II, 2, 185.

³⁴ SC, II, 2, 281.

³⁵ В. П. Модестов, Лекции по истории римской литературы, СПб, 1888, стр. 352.

შემდეგ: თეოფანესავით (ტაციტი, *Annales*, VI, 18) ესეც მეტად მეგობრულ განწყობილებაში იყო პომპეუსთან, რის გამო კეისართან ბრძოლის დროს პომპეუსს ემხრობა და მას გაჰყვება საბერძნეთში. ეს ბიოგრაფიული დეტალი ჩვენთვის იმ მხრივ საგულისხმო, რომ პომპეუსის საქმიანობის აღწერისას, კიდევაც რომ არ ყოფილიყო მონაწილე მითრიდატესეულ ლაშქრობაში, იგი უთუოდ ისარგებლებდა პირადად პომპეუსისა³⁶ და სხვა მის კომპეტენტურ თანამგზავრთა ინფორმაციით და ამგვარად მისი შრომა სანდო საფუძველზე აგებულად უნდა ვიგულოთ. ეს მით უფრო მიტომაა საფიქრებელი, რომ იგი, უაღრესად სწავლული, „ბუნებით იყო მეცნიერი მკვლევარი და დაუღალავი შემკრები ყოველგვარი ისტორიული ფაქტებისა“.³⁷

არაა უგულებელსაყოფი ისიც, რომ თეოფანე მითრიდენელის სიტყვებს ღირებულება ეკარგება, რადგან, როგორც ვთქვით, ის თვითმხილველი არაა და საკუთარი თვალით ნახულს კი არ გადმოგვცემს, არამედ სხვის თქმულს იმეორებს. ამიტომაც წერს: *μαλακίῃσιν* (ამბობენ გაყოფილია).

დაბოლოს ისიც საგულისხმოა, რომ განათლებულმა პლინიუს სეკუნდუსმა (23—79), რომელმაც „*Naturalis Historia*“-ს დაწერისას დიდძალი წყაროები გამოიყენა, მათ შორის უხვად ისარგებლა ვარონითაც, სრულიად არ მიმართა თეოფანეს შრომას³⁸, საფიქრებელია. იმიტომაც, რომ მას სათანადო ნდობა არ გამოუცხადა.

ამავე დროს დაუშვებელია, რომ თეოფანეს შრომა პლინიუსის ხანებში დაკარგული ყოფილიყო, ვინაიდან იგი გამოიყენა აპიანემ, პლინიუსის შემდეგ რომ ცხოვრობდა³⁹.

მეორე მხრივ თეოფანე ვერ გვინერგავს ასეთ ნდობას იმიტომაც, რომ იგი სხვა შემთხვევაშიაც არ გადმოგვცემს სწორ ცნობას. მაგალითად, სტრაბონის გადმოცემით, თეოფანე ფიქრობდა, რომ „ტანაისის

³⁶ ამას გვაფიქრებინებს სოლინის შემდეგი ფრაზა: ლაპარაკობს რა კასპიის ზღვის წყლის სიმტკნარზე, იგი დასძენს: „პომპეუს დიდმა მითრიდატესეულ ლაშქრობაში, როგორც გადმოგვცემს მისი თანამოსამსახურე ვარონი, მოისურვა საკუთარი სახით ამაში (სიმტკნარეში) დარწმუნება“. (*SC*, II, 2, 281). ასეთი წერილმანის გადმომცემი, როგორიც არის ზღვის წყლის დალევა და მისი მტკნარობის გასინჯვა, მას ან თვით პომპეუსისგან მოისმენდა ან თვითონ იქნებოდა მისი თვითმხილველი; უკანასკნელის საბუთს გვაძლევს სოლინის მიერ ვარონის პომპეუსთან თანამოსამსახურეობის ხაზგასმა.

³⁷ *Μοδεστος*, *цит. соч.*, стр. 347.

³⁸ პლინიუსი, იანუსის გამოცემა, VI, 12. შდრ. უხვად გამოყენებულ ვარონს.

³⁹ *Wilhelm von Christ*, *Geschichte der Griechischen Literatur*, Teil II, H. I, München, 1911, გვ. 305.

(მდ. დონს) სათავე აქვს კავკასიის მთებში და რომ იგი საკმაოდ შორს ჩრდილოეთით წასული ბრუნდება უკან სამხრეთისკენ და ერთვის მეოტიდასო (აზოვის ზღვას)⁴⁰. ამიტომ დასაშვებია კირის შესართავის სურათის წარმოდგენისას თეოფანე ისევე სცდებოდეს, როგორც სცდება ტანაის-დონის სათავისა და მისი მდინარების მიმართულების საკითხში.

თეოფანეს ცნობასვე ერთგვარად ეწინააღმდეგება აპიანეც, თითქოს უნდა მისი აზრი სრულად დაარღვეოსო. იგი თავის „Μετρώματα“-ში წერს, „აღბანიის მეფე ორიზი და იბერიისა არტოკი 70 ათასი ლაშქრით ჩაუსაფრდნენ მას (პომპეუსს) მდინარე კირნთან (ἑλκῆαν ἀμφὶ τὸν Κόρινθον ποταμὸν), რომელაც თორმეტი გემსავეალი ტოტით ჩაენტხევა (ერთვას) კასპიის ზღვასა (ὡς ὁρᾷμεθα σήμερον πλωταῖς ἐν τῇ Καρπίναν θαλάσσαν ἑρπύρεται)“ (103; sc. 1, 2, 531). თუ თეოფანეს სიტყვით მტკვრის 12 ტოტში ზოგი დახშულია, ზოგი კი თხელწყლიერია და გემთა მისადგომათაც კი მიუვალი, აპიანეს მოწმობით კი, რომელაც რომელიმე წყაროზე უნდა იყოს დამყარებული (ის წერდა ახ. წ. 160 წლის ახლო ხანებში), ჩანს, რომ მტკვრის თორმეტავე ტოტი გემსავეალი ყოფილა (ὁρᾷμεθα σήμερον πλωταῖς) და ამრიგად მტკი სიმტკიცე ეძლევა ჩვენს ნეგაციურ აზრს თეოფანეს სიტყვებზე.

ყოველივე თქმულის ძალით არ შეიძლება ეჭვის თვალთ არ შეეხედოთ თეოფანეს სიტყვებს და, პირიქით, ნდობა არ გამოვუცხადოთ მის თანამედროვეს და თანამგზავრს ვარონს; ეს უკანასკნელი, როგორც სწავლული, ფლოტის ნაუფროსალი და, რაც მთავარია, საზღვაო საქმის თეორეტიკოსი, წყლიერი ტრანსპორტის საკითხებში უფრო სწორედ გაერკვეოდა და ამიტომაც მის მიერ დატოვებული ცნობა (პლინიუსისა და სოლინის ექსცერპტებში) უფროა მისაჩნევი სინამდვილის შესაბამე ცნობად.

ასეა თუ ისე, მტკვრის ნაოსნობის საკითხი ანტიკური დროის მწერლებში ეჭვებს არ იწვევდა; რაც შეეხება თეოფანე მიტილენელის ცნობას, იგი ნდობას ვერ გვინერგავს ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებათა გამო და კიდევაც რომ სწორი იყოს, ასეთ შემთხვევაშიაც იგი შეიძლება მივიღოთ არა პერმანენტული ვითარების, არამედ მხოლოდ ერთი გარკვეული მომენტის ასახვად, როგორც ფიქრობს თავის საღოქტორო დისერტაციაში პროფ. გ. გოზალიშვილი⁴¹.

გადავიდეთ ეხლა კონტროვერზის მეორე ნახევარზე. რას წარმოადგენდა ქ. ფაზისი ძველი სამყაროს სავაჭრო ურთიერთობაში, მართ-

⁴⁰ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი, XI, 2, 2.

⁴¹ თსუ შრომები, XXVI B. გვ. 131.

ლა ადგილობრივი ვაჭრობის პუნქტი იყო ის თუ არა? ეს საკითხი აღძრა აკად. ი. ა. მანანდიანმა თავის შრომაში სომხეთის ვაჭრობისა და ქალაქების შესახებ. კერძოდ არმენიის დედადალაქ არტაშატის სავაჭრო მნიშვნელობის შესახებ იგი წერს: „არტაშატიდან ამ ძველ ხანაში სატრანზიტო საქონელი მიდიოდა, რამდენადაც შეიძლება მსჯელობა მწირ და ჩვენ განკარგულებაში არსებულ მოხატვითა მიხედვით, არა შავი ზღვის კავკასიურ ნაპირებისაკენ და არც ტრაპიზონში, არამედ, უფრო შესაძლებელია, (по всей вероятности) კომანაზე შავი ზღვის სამხრეთ ნახსადგურებში“. ჩვენი ფიქრით, თქმულს დამაჯერებლობა იმ შემთხვევაში მიენიჭებოდა მხოლოდ, თუ დასახელებული იქნებოდა ის „მწირი მონაცემები“, რომელნიც ავტორს მოეპოვებოდა; შემდეგ: „ალბათობა (по всей вероятности) კომანაზე შავი ზღვის სამხრეთ ნახსადგურებში მიმავალი“ გზისა მეთოდოლოგიურად ვერ მიიღება რეალობად, ისტორიულ ფაქტად და ეს მაშინ, როცა ჩვენ ამის პარალელურად და ფაქტიური მდგომარეობის საილუსტრაციოდ მოგვეპოვება სტრაბონისეული აღწერილობა იბერიიდან კოლხეთში კირ-ფაზისის ქალ. ფაზისში მიმავალი მაგისტრალისა, რომელიც ორი მდინარის აუზს აკავშირებდა, სტრაბონისავე სიტყვით, საურმე გზით და 120 ბილით, თუნდაც ეს ციფრი გეოგრაფოსს გადაჭარბებული ჰქონდეს, და რომლის რეალობა დადასტურებულია არა მარტო მათი აღწერილობით (XI, 3 თ., 4—5), არამედ ორი ისტორიული ლაშქრობის დასახელებითაც: ლაპარაკობს რა სომხეთის მხრიდან მტკვარსა და არაგვს შუა მდებარე ხეობაზე, რომელსაც იცავდნენ არმაზიკა მტკვრის მხრით და სევსამორა არაგვის მხრით, იგი დასძენს: ამ გასავლებით წინათ ისარგებლა არმენიიდან წამოსულმა პომპეუსმაო (Πομπήιος ἐκ τῆς Ἀρμενίου ἐπερχόμενος), მერე კი კანიდიუსმაო (καὶ μετὰ ταῦτα Κανίσιος)⁴². პირველი ლაშქრობა, როგორც ვიცით, მოხდა 66—65 წელს. ხოლო პუბლიუს კანიდიუსს კრასუსის ლაშქრობა მოხდა პართიელებთან ანტონიუსის ომის დროს: 38 წელს კანიდიუსმა დაამარცხა სომხები, ხოლო 36 წელს იბერიელები და ალბანელები. მაშასადამე, ამ ორი ლაშქრობის ფაქტი გვიდასტურებს, რომ სომხეთიდან იბერიაში მომავალი გზა უდავოდ არსებობდა.

ახლა თუ გავიხსენებთ დიონ კასიუსის სიტყვებსაც — იბერიაში მყოფმა პომპეუსმა გაიგო თუ არა ფაზისი ახლო მდებარეობსო, კოლ-

⁴² XI, 3, 5; SC, I, 1, 140.

ხეთზე ამ გზით გაილაშქრაო⁴³, — გამოდის ისიც, რომ იბერიიდან კოლხეთში გადამავალი გზაც უოფილა.

აქედან კი ლოგიკურად გამომდინარეობს ასეთი დასკვნა: ამ გზებს (სომხეთ-იბერიისა და იბერია—კოლხეთ-ფაზისის მარშრუტით) მით უფრო გამოიყენებდნენ სავაჭრო მიზნებისთვის, მეტადრე იმ საქონლის გასატანად, რომელიც განკუთვნილი იყო ბერძნულ-რომაული სამყაროსთვის. დასავლური ბაზრისთვის ეს გზები, ცხადია, უფრო მარჯვე და მოკლე იყო, ვიდრე აორსებისკენ მიმავალი გზა, რომლის არსებობის ფაქტი, აკად. მანანდიანის აზრით, გეშად ამტკიცებს „წყლიერი გზის სატრანზიტო როლის ძალიან გაზვიადებას“.

განვიხილოთ აკად. მანანდიანის ეს მეორე საბუთიც. ის ხომ წერს, წყლიერი გზის სატრანზიტო როლის დაკნინების მიზნით: „ჩრდილო კავკასიისა და სამხრეთ რუსეთში ინდოეთის საქონელი ჩაჰქონდათ არა ნაგულისხმევი უმოკლესი გზით, კასპიის ზღვაზე რომ მიდიოდა, არამედ ხმელეთის გზით, ცხადია, დარუბანდზე, მიდიოდან და ატროპატენიდან“. თანაც დაასკვნის: „ინდოეთის საქონლის გადასატანად ასეთი შორეული და შემოსავლელი გზის არსებობა მე მგონი, გეშად იმას ადასტურებს, რომ კასპიის ზღვით წყლიერი გზის სატრანზიტო როლი იალაინ გაზვიადებულია“⁴⁴.

როგორი მარშრუტით მიდიოდა აორსების გზა, ამაზე სტრაბონი, აკად. მანანდიანის წყარო, არას ამბობს. აკად. მანანდიანი კი, ალბათ ემყარება რა მის სიტყვებს, რომ „აორსები ბატონობდნენ კასპიის სანაპიროს დიდ მანძილზე“ (XI, 5, 8), დარწმუნებულია, რომ მათი საქარაფო გზა, დარუბანდზე მიდიოდაო (индийские товары доставлялись сухим путем, очевидно, через Дербент).

მაგრამ ასეთი მარშრუტის ვარაუდისთვის საბუთი არ მოგვეპოვება ვინაიდან პლინიუსი, ლაპარაკობს რა იბერიიდან სარმატების მიწა-წყალში მიმავალ გზაზე, რომელსაც კავკასიის კარი ეწოდება, შეცდომით კი კასპიის კარს ეძახდნენ, ხაზგასმით დასძენს: „მგონი არ მოიპოვება რაიმე მისაღვალი კასპიის ზღვისკენ გარეშემოგარულ მთების გამო“ (1, 40), ე. ი. დარუბანდის გზა არა თუ სტრაბონის დროს, არამედ პლინიუსის ხანებშიაც, კიდევაც რომ არსებულებოდა, არ უოფილა ცნობილი. იგი ცნობილი შეიქნება უფრო გვიან, ტაციტეს დროს (54—117; ისტორიები, 1, 6), მაგრამ არც მაშინაა მარჯვედ მიჩნეული შედარებით იბერიის კართან (ტაციტე, მათიანე, VI, 33).

⁴³ SC, I, 3, 614.

⁴⁴ М а н а н д и а н. ცატ. თხზ., 7.

დარუბანდის მარშრუტი მით უფრო მიტომაა ძნელი დასაშვები, რომ აორსები, იმავე სტრაბონის-სიტყვით, ცხოვრობდნენ ტანაისის (ეხლანდელი დონის) ნაპირებზე⁴⁵. თავისთავად ცხადია, დონის სანა-ხებში მყოფ აორსებისთვის ასეთი შორი და შემოსავლელი გზა დარუ-ბანდზე მარჯვე ვერ იქნებოდა. ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ ისინი ინდოეთ-ბაბილონის საქონლის აქლემებით გასატანად გამოიყე-ნებდნენ, როგორც უფრო დასამხარსა და მოკლეს, იმ მარშრუტს, რომელიც, სტრაბონის სიტყვით, არსებობდა საერთოდ ჩრდილოელი ნომადებისთვის, მათ რიცხვში აორსებისთვისაც: ესენიც ხომ, სტრაბო-ნის თანახმად, ნომადები იყვნენ⁴⁶. ამ მარშრუტს ასახელებს თვითონ სტრაბონი. იგი აკავშირებდა სამხრეთს ჩრდილო კავკასიასა და სამ-ხრეთ რუსეთთან, მაშასადამე ინდოეთ-ბაბილონსაც აორსებთან. ეს იყო ჩრდილოეთიდან იბერიაში მომავალი გზა, რომელსაც სტრაბონი შემ-დეგი სიტყვებით აღწერს: „ჩრდილოეთ მომთაბარეების მხრივ მოდის (იბერიაში) სამი დღის სავალი ძნელი გზა აღმა-აღმა, ხოლო აღმართს მოსდევს მდინარე არაგოს ვიწრო ხეობა, რომელიც ერთი კაცისთვის ოთხი დღის სავალია; გზის ბოლოს იცავს მიუვალი კედელი“⁴⁷. ეს აღწერილობა ისე ნიშნობლივად არის მოცემული, რომ მისი გაიგივება დღევანდელ საქართველოს სამხედრო გზის მარშრუტთან არავითარ ეჭვს არ იწვევს. მართლაც: გუდაურამდე აღმა-აღმა სავალი გზაა, გუ-დაურს შემდეგ კი გზა არაგვის ხეობაში გადმოდის. ამავე გზას ასახე-ლებს პლინიუსი, როცა ის წერს კავკასიის კარზე. „თვითონ გასასვლე-ლი შემოზღუდულია რკინით მოქედილი მორებით; მათ დაბლა შუაში მოედინება მყრალი მდინარე, ხოლო კარგამოდმა კლდეზე არის სიმაგ-რე, კუმანიადა სახელდებულა, რომელიც აგებულია იმ აზრით, რომ შე-აბრკოლოს უამრავი ტომების გამოვლა. ამ ადგილას, სწორედ იბერი-ის ქალაქის ჰერმასტას⁴⁸ გადასწვრივ, კარი ჰყოფს მხარის ნაწილებს“ (VI, 30).

აი სწორედ ეს გზა, როგორც უფრო მოკლე და მარჯვე დონელ აორსებისათვის, ვიდრე დარუბანდით შემოსავლელი და შორი გზა, რომლის რეალობა პლინიუსისთვის გამოსარიცხია (VI, 40) და რაიც აკად. მანანდიანს რატომღაც მაინც არსებულად აქვს წარმოდგენილი, უნდა იყოს მიჩნეული იმ გზად, რომლითაც აორსები მიიმართებოდ-ნენ ინდოეთ-ბაბილონის საქონლის შესაძენად.

⁴⁵ სტრაბონი, XI, 5, 8; SC, I, 1, 148.

⁴⁶ ibid., XI, 5, 8; SC, I, 1, 147.

⁴⁷ XI, 3, 5; SC, I, 1, 140.

⁴⁸ ესაა სტრაბონის პარმოსტიკე, ჩვენი არმაზი.

ასეთ მარშრუტს მით უფრო მიტომ ვეარაუდობთ, რომ აორსები უშუალოდ კი არ იყვნენ დაკავშირებულნი ინდოეთ-ბაბილონთან (ასეთ შემთხვევაში იქნებ მარჯვეც ყოფილიყო დარუბანდის გზა), არამედ არმენიელებისა და მიდების საშუალებით. სწორედ ამაზე მიგვითითებს სტრაბონის საგულასზმო ფრაზა: „*παρὰ τὴν Ἀρμενίαν καὶ Μῆδον διὰδρυμένον*“ (აორსები იქნდნენ საქონელს არმენიელებისა და მიდების-განო). ყურადსაღებია აგრეთვე ისიც, რომ აორსებსა და ინდოეთ-ბაბილონს შორის შუამავლებად დასახელებულნი არიან ჯერ არმენი-ელები და მერე უკვე მიდები. ჩანს, ამ სატრანზიტო ვაჭრობაში უპირა-ტესი როლი არმენიელებს ჰქონიათ, და თუ ასეა, რასაკვირველია, და-რუბანდის გზით სომხეთში ჩასვლას, შემოსავლელი გზით, არავითარი გამართლება არ ექნებოდა, პირიქით, უფრო გამოიყენებდნენ იბერიის ჩრდილოურ გზას, რომელზედაც ზემოთ ვლაპარაკობდით.

აორსების გზის ნავარაუდები მარშრუტის რეალობის სასარგებ-ლოდ, ჩვენი აზრით, ლაპარაკობს ნუმიზმატიკური ფაქტიც, რომელიც დასახელებული აქვს პახომოვს: ჰორტაზის (40/1—51) დრაქმების პოე-ნა ყ. თერგის ოლქსა და სტავროპოლის გუბერნიაში, ე. ი. სწორედ დასავლეთ ამიერკავკასიაში, აორსების გზის გასავალ ყელში და მის დასავლეთით, ეხლანდელი საქართველოს სამხედრო გზის ჩრდილო-ეთით და ჩრდ.-დასავლეთით. ეს ნუმიზმატიკური ფაქტი სწორედ ჩვენ ვარაუდს ამართლებს, თუმცა პახომოვი ფიქრობს, რომ „*наход-ки драхм Гортаза в терской области и ставропольской губ. делают правдоподобным предположение об установлении дер-бентного пути (?) одновременно (sic!) с куро-рионским*“. (Мо-нетные клады. стр. 18).

ყოველ შემთხვევაში, თუნდაც ჩვენი მარშრუტი აორსების გზისა მცდარი იყოს, მაინც აორსების გზის არსებობის ფაქტი იმას კი არ ადასტურებს, რომ „წყლიერი გზის სატრანზიტო როლი ძალიან გაზ-ვიადებულია“, როგორც ფიქრობს აკად. მანანდიანი, არამედ იმას მხო-ლოდ, რომ ძველ სამყაროში სავაჭრო ურთიერთობის განვითარების გა-მო შესაძლებელი ყოფილა სავაჭრო ორბიტში ჩაბმა ჩრდილოეთის ისე-თი ხალხისაც კი, როგორიც იყო აორსების ხალხი, რომელსაც სტრა-ბონი ნომადებად თვლის, და რომელიც, მისივე სიტყვით, ისე გამდიდ-რებულა ამ სააღებ-მიცემო ოპერაციებით, რომ ოქროს სამყაროებს ატარებდა.

ზემოთ აღნიშნული ფაქტიდან მარტო ასეთი დასკვნის მიღება შეიძლება. წინააღმდეგ შემთხვევაში, აკად. მანანდიანის მსჯელობას რომ გავყევთ, არც ტრაპიზონს ჰქონია მნიშვნელობა და არც დიოსკუ-

რიას, თუმცა ამ უკანასკნელს საკუთარი მონეტაც კი ჰქონდა და პლინის წინა დროს 130 ენაზე მოუბარი თარჯიმნის საშუალებით ევაჰრებოდნენ, რაც ადასტურებს მისი მასშტაბის სიდიდეს.

რაც შეეხება ქალაქ ფაზისს, რომელზედაც აკად. მანანდიანი წერს, რომ ის „სინამდვილეში იყო შედარებით პატარა გამაგრებული ფაქტორია, დაარსებული უმთავრესად ადგილობრივ მცხოვრებლებთან სავაჭროდ“, მის სატრანზიტო მნიშვნელობაზე და მასშტაბზე იშვიათი მკვლევარმეტყველებით ღაღადებს „ევქსინის პონტოს პერიპლუსის“ ანონიმური ავტორის მიერ შემონახული ძველი მოწმობა, რასაც ვერც აკად. მანანდიანი უარჰყოფს: „ფაზისში თავს იყრის 60 ტომი, სხვადასხვა ენაზე მოუბარი; მათ რიცხვში, ლაპარაკობენ, ჩამოდიან ბარბაროსები ინდოეთიდან და ბაქტრიიდან“⁴⁹. სხვადასხვა ენაზე მოუბარი 60 ტომის თავმოყრა, შორეული ინდოეთიდან და ბაქტრიიდანაც კი ხალხის ჩასვლა საკმაო სიცხადით მეტყველებს ამ ქალაქის დიდ მასშტაბიან სავაჭრო მნიშვნელობაზე და სრულიადაც არ ადასტურებს იმას, რითქოს ის იყო „პატარა ფაქტორია და ადგილობრივ მცხოვრებლებთან ვაჭრობის პუნქტი“. მაგრამ ქ. ფაზისის შესახებ საუბარი უფრო ვრცლად გეეჰნება შემდეგ.

---

⁴⁹ SC, I, 1, 774.

IX

ქალაქ ფაზისის შესახებ იხილეთ ისტორიული ცნობები და მათი კომენტარი

როდის იქნა დაარსებული ქ. ფაზისი, როგორც მილეტელების ემპორიონი, ამის ზუსტად დადგენა დაკავშირებულია იმ თემისტაგორა მილეტელის დროინდელობასთან, რომელსაც პომპონი მელა (44 წ. ახ. წ.) მიაწერს ამ ქალაქის დაფუძნებას.¹ სამწუხაროდ, ჭერჯერობით არ ხერხდება ხსენებული თემისტაგორას დროის გამორკვევა და ex ipso ქ. ფაზისის დაარსების დროის ზედმიწევნით განსაზღვრაც. დაახლოებით ვარაუდით კი ამ საკითხის გარკვევა შესაძლებელია.

ქ. ფაზისი უნდა იყოს დაარსებული დროის იმ მანძილზე, როდესაც ბერძნულ პოლისებში, ამათ რიცხვში ფაზისის დამაარსებელ მილეტშიაც, ძალუმაღ ჩქეფდა საკოლონიზაციო ნაკადი. ეს კი, როგორც იაფშივე იქნა გამორკვეული, ემთხვევა ძვ. წ. VIII—VII სს. როდესაც საკოლონიზაციო პროცესი აღწევს თავის განვითარების უმაღლეს წერტილს. კერძოდ ქ. მილეტი როდისღა იყო უფრო ძლიერი, რომ შესძლებოდა ახალშენების გაყვანა? VII ს. მეტადრე კი VI დასაწყისის მიჯნაზე და არა უგვიანეს ამ საუკუნის შუა ხანებისა. მართალია, VII ს. მილეტს აწუხებენ კიმერიელები, შემდეგ კი ლიდიელები, მაგრამ იგი იმდენად ძლიერია, რომ ახერხებს კიმერიელების მოგერიებას და მათგან და აგრეთვე ლიდიელებისაგან თავდასაცავად აგებს აღმოსავლეთის მხრიდან კედელს; ასევე ლიდიელებთან შეჯახების დროს, მართალია, იგი მარცხდება, მაგრამ დამოუკიდებლობას მაინც ინარჩუნებს, შეიქმნება რა მისი მოკავშირე. ასეთი ფორმა მმართველობისა ხელსაყრელი აღმოჩენილა მილეტისათვის, რადგან სწორედ ამის შემდეგ, სახელდობრ, თრასიბულეს ტირანიის დროს, ეს ქალაქი აღწევს თავისი ძლიერებისა და აყვავების უმაღლეს საფეხურს: მაშინაა, რომ ვითარდება ეპრობა და მრეწველობა, რის გარეგან გამოხატულებას წარმოადგენს

¹ SC, II, 1, 117

ერთის მხრით წიგნების ფულის მოკრა, მეორეს მხრით მძაფრი და ხანგრძლივი კლასობრივი ბრძოლა ვაჭარ-მეხომალდეთა და დემოსს (მიწათმოქმედთა და ხელოსნებს) შორის.

ამიტომ საფიქრებელია, რომ სწორედ დროის ამ მიჯნაზე (VII ს. ნაწილობრივად VI ს. დასაწყისში) უნდა მომხდარიყო შავი ზღვის სანაპიროს დასახლება მილეტის ახალშენებით. ამას ადასტურებენ ზოგიერთი აქაური კოლონიის დაარსების ის თარიღებიც, რაც ასე თუ ისე გამორკვეულად ითვლება: მაგალითად, სინოპის დაფუძნება უფრო მიეკუთვნება VII ს. 30-ან წლებს, თუმცა არის აზრიც მისი უფრო ადრინდელობისა (VIII ს. ნახევარი), ხოლო ოლვიას დაარსება თარიღდება 644 წლით².

დაახლოებით ამ დროსვე (VII ს. -ში და VI ს. პირველ ნახევარში) უნდა ყოფილიყო დაარსებული ჩვენი ფაზისიც; რომელიც, ძველი ბერძნების ანდაზისებური თქმის (სტრაბონი XI, 11, 16; ესტათე, 687: შდრ. SC, 1, 1, 136 და 203) თანახმად, წარმოადგენდა „ხომალდებისთვის უკანასკნელ გაჯანებას“, უეჭველია, მისი უკიდურესად აღმოსავლეთით მდებარეობის აღსანიშნავად. აქი ამ მნიშვნელობით იხსენიებენ კიდევ, როგორც უშორესსა და უკიდურეს მდინარეებს, ნილოსსა და ფაზისს ევრიპიდეც (ანდრომაქე, 650) და პინდარიც (ისტმ. 2,41—42).

ფაზისის VI ს. პირველ ნახევარზე უგვიანესად დაარსება დაუშვებელია, ვინაიდან ამის მომდევნო ხანებში, VI ს. შუა წლებში, ისტორიის ასპარეზზე გამოდის ირანი, რომელიც თავის აგრესიას წარმართავს ლიდიისა და აგრეთვე საერთოდ ბერძნული პოლისების, მათ შორის მილეტის, წინააღმდეგაც: ესენი ხომ მისი მეტოქენი იყვნენ ვაჭრობის დარგში. ასეთ გართულებულ სიტუაციაში მილეტს აღარ შეეძლებოდა კოლონიების გაყვანაზე ფიქრიც კი, არა თუ მათი გაყვანა. გავიხსენოთ, რომ ირანი არა თუ მცირე აზიაში მაგრად იკიდებს ფეხს, არამედ ევროპაშიც კი გადავა, შემოიშრტყიებს შავ ზღვაში შესავლებს — სიგეონს და თრაკიის ხერსონესს, შემდეგ თრაკიის სანაპიროსაც და სკვითების წინააღმდეგ ლაშქრობას წამოიწყებს.

§ 1

VI ს. მეორე ნახევარში ფაზისი, როგორც ბერძნული ახალშენი, უკვე არსებობს და, მაშასადამე, არასგზით არ შეიძლება მისი დაფუძნების თარიღი VI ს. მეორე ნახევრის აქეთ გადმოვიტანოთ. ამას

² История СССР, т. I, стр. 41 (М., 1939).

გარდა, ჩვენ მოგვეპოვება სხვა უტყუარი საბუთებიც ფაზისის მეხუთე საუკუნეშივე არსებობის შესახებ. მაშასადამე, სკილაქსის ეს ცნობა უტყუარია და ექვემოთნაწილად ადასტურებს ფაზისის VI ს. მეორე ნახევარში არსებობას.

§ 2

აი ეს ცნობაც. პინდარი (518—442) თავის ისტმოს მეორე ხოტბაში (41—42) ამბობს: „ქსენოკრატე ზაფხულობით ფაზისისკენ მისცურავდა, ზამთარში კი ნილოსისაკენ“.² (ἐν ἔξῃ χειμαρύνει πρὸς μὲν φθύνειν, ἐν δὲ χειμᾶνι πλύνει Νείλου ποταμὸν ἀχαιῶν)³ როგორ უნდა გვესმოდეს პოეტის ეს სიტყვები თავის მეგობარ ქსენოკრატეზე? ვ. ლატინევის მიერ სქოლიოში მოცემული შენიშვნა: „ორივე მდინარე დასახელებულია როგორც საბერძნეთიდან ყველაზე უფრო დაშორებული“ — ვიწრო გაგებაა ტექსტისა⁴, რომელსაც უდავოდ მეტი შინაარსი აქვს. პოეტს მიზნად რომ ჰქონოდა მართლაც ჩრდილოეთის მიმართულებით უშორესი მდინარის დასახელება, მაშინ ფაზისის-რიონს კი არ დაასახელებდა, არამედ მის ჩრდილოეთით მდებარე რომელიმე მდინარეს, თუნდაც ჰიპანისს (ყუბანს) ან ბორისთენეს (დონს) — ამ მდინარეებს ხომ უკვე იცნობდა იმდროინდელი ბერძნული საზოგადოება. მაგრამ იგი ასახელებს სწორედ ფაზისს და არა სხვას, ასახელებს არა ფიგურალურად, არამედ ნამდვილი ფაქტის კონსტატაციის მიზნით. საქმე ისაა, რომ „ისტორიზმის“ მოყვარული პოეტი ამ სტრიქონებში ჯაღმოგვცემს თავისი მეგობრის ცხოვრებიდან რეალურ ფაქტს მისი ნებიერი დროსტარების ცხადაყოფად: ზაფხულობით, როცა საბერძნეთში ჰქრის ძალიან ცხელი ქარი (სიროკო) და მოსახლეობა მისგან შეწუხებულია, ქსენოკრატე, როგორც შეძლებული და ნებიერი — ის ძმა აგრიგენტის ტირანის თერონისა (487—472) — გადადის (ἐπέρχεται) ფაზისისაკენ. როგორც უფრო გრილ ადგილას, ზამთრობით კი ნილოსისაკენ, სადაც უფრო თბილა. ცხადია, ამ სეზონებს ქსენოკრატე მართლა ზღვასა ან მდინარეში კი არ ატარებდა, არამედ მდინარეთა ნაპირებზე გაშენებულ ბერძნულ პოლისებში: ზაფხულს — ფაზისში, ხოლო ზამთარს — ნაეკრატისში. აი რა კონკრეტული შინაარსია ნაგულისხმევი ამ ფიგურალურ თქმაში (მეტონიმიაში). სწავლავარად პინდარის აღნიშნული მეტონიმიის გაგება წარმოუდგენელია. ეს

² SC, I, 2, 326.

⁴ ასევე აქვს გაგებული პლ. იოსელიანსაც (Путевые заметки от Тифлиса до Мухета, Тифл., 1871, გვ. 10).

კი ნებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ პინდარ-ქსენოკრატეს დროს ფაზისი იმდენად კეთილმოწყობილი პოლისი ყოფილა უკვე, რომ შეიძლება აქ ნებიერი კაცისთვის, როგორც იყო ქსენოკრატე, საზაფხულო სეზონის გატარება. (ნავკრატისზე არას ვამბობთ: მისი კეთილმოწყობილობა ისედაც ცნობილია). მაშასადამე, თუ ფაზისი მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე კეთილმოწყობილი ქალაქია, ჩანს, ის: დაარსებული ყოფილა ამაზე ადრე, წინა საუკუნის (VI) მეორე ნახევარში მაინც: ქალაქის კეთილმოწყობას ბომ საკმაოდ დრო დასჭირდებოდა.

რასაკვირველია, პინდარის ისთმოს მეორე ხოტბის ციტირებულ ტაეპში სრულიად გამოსარიცხია მდ. ფაზისად ყუბანის ან სხვა მდინარის გულისხმობა, ვინაიდან მდ. ფაზისი პოეტის წარმოდგენით გარკვეულად დაკავშირებულია არგონავტებთან და კოლხებთან, რაც ნათელი ხდება მისივე მე-4 ხოტბის 211 ტაეპიდან („შემდეგ მოვიდნენ ფაზისში, სადაც მათ თვით აიეტის წინაშე შავგვრემან კოლხებს ძალა უჩვენეს“) და რაც საბუთს გვაძლევს ფაზისის სწორედ ჩვენ რიონთან, კოლხთა სამკვიდრებელ ადგილთან, გათანაბრებისას.

§ 3

შემდეგი ცნობა, რომელიც ასევე მოწმობს მეხუთე საუკუნეშივე ქ. ფაზისის არსებობას, დატულია 1899 წ. აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთით. აქ ვგულისხმობთ იმ ვერცხლის ამობურცულ ფიალას (φιάλη βραχίσκου), რომელაც ნაპოვნი იქნა სხვა ნივთებთან ერთად ჩრდილო კავკასიაში, თანამედროვე ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქის (ყოფ. ყუბანის ოლქი) ტერიტორიაზე მდ. დიდ და პატარა ზელენჩუკსა და მეორე მხრით მდ. ყუბანს შუა ერთ-ერთი ტაგრუსის (№ 1) გათხრის დროს. რადგან ეს ნივთი იზივითი ღირებულების ძეგლია, როგორც პირველი და დღემდე ერთადერთი ეპიგრაფიკული საბუთი ქალაქ ფაზისის შესახებ, ამიტომ მის აღწერილობას მთლიანად ვადმოვეცემთ: „საფლავის შუა ალაგას იდო ვერცხლის მრგვალი ფიალა (დიამ: დიახლ. 0,21 მ. სიმაღლე 0,03 მ.) ბერძნული ნაოსტატარი, სამწუხაროდ დაზიანებული. ძირში მას აქვს მრგვალი ამონაბურცა (ბრჭახა), გარს ავლენს ხაზოვანი და წერტილოვანი ორნამენტი (ჩუქურთმა) და ზედაპირზე წარმოადგენს მრგვლად დახვეული და თავაჩეული გველის გამოსახულებას; გარდა ამისა, ფიალა შემკულია 13 დატვიფრული (ჩელიეფი ფიალის შიგნით) ირმის სწორი თავებით (ფიალის დაზიანების გამო სავსებით შენახულია მარტო 7 თავი), თავები ერთი მეორეს სხვადასხვა მანძილზე აქვთ დამორებული, დინგები

ცენტრისკენ მიქცეული, რქები კი გარეთა ბაკოსკენ (პირისკენ). ამ ბაკოს გაყოლებაზე გარედან მისდევს ფაქიზად შესრულებული და ღრმად ჩაჭრილი ერთსტრიქონიანი წარწერა: 'Απαλασθεις 'Ηγεμύνης ειμί - ἔμψ Φάσι, ე. ი. „მე ვეკუთვნი აპოლონ წინამძღოლს, ფაზისში რომაა“. წარწერა წარმოადგენს იამბურ ტრიმეტრს დაქტილით მესამე მუხლში და მეტრიკული უსწორობით (იამბის ნაცვლად ტროქეი). მეორეში პალეოგრაფიულა, ორთოგრაფიულა (TOM ნაცვლად TOVM-TOV EM) და დიალექტური (იონიური ფორმა Φάσι). ნიშნების მიხედვით იგი უნდა მიეკუთვნოს V ს. ბოლოს ან-IV ს. ქ. წ. დასაწყისს⁵.

ჩვენთვის ეს ერთადერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი ქ. ფაზისის მოზენიებით მნიშვნელოვანია ქალაქის არსებობის თარიღის გარკვევის თვალსაზრისით. ამ მხრივ, რასაკვირველია, საგულისხმოა ციტირებულ დასკვნითი ფრაზა. პალეოგრაფიული, ორთოგრაფიული და დიალექტური ნიშნების მიხედვით ეს ფილა მიეკუთვნება V ს. ბოლოს ან-IV ს. დასაწყისს, თუმცა კიზერიცკი, რომელმაც პირველმა გამოაქვეყნა ცნობა ფილის შესახებ, ნამუშავრობის მიხედვით მას თვლის არა უგვიანეს V ს. დასაწყისის დროისად⁶.

როგორც წარწერიდან ნათლად ჩანს, ეს ფილა შეუწირავთ აპოლონის ტაძრისთვის, რომელიც ფიზისში ყოფილა აშენებული. აპოლონი წარწერაში იხსენიება წინამძღოლად ('Ηγεμύνης), ამ სახელს კი უწოდებდნენ მას, როგორც ახალმოშენეთა მფარველ ღვთაებას. მაშასადამე, ქ. ფაზისში V—IV სს. მიჯნაზე არსებული ტაძარი აგებული ყოფილა მოსული ბერძნების მიერ. ამ გარემოებას, აპოლონის ჰეგემონად სახელდების გარდა, ადასტურებს ფილის თვითონ ტექსტის ენა—(ბერძნული) და აგრეთვე ისიც, რომ ფილა ბერძნული ნახელავია. რაც შეეხება ტაძარს, ის, რასაკვირველია, აგებულია არა ფილასთან ერთდროულად, არამედ გაცილებით ადრე, უფრო ძვით ქალაქის დაარსების ხანებშივე. ამას გვაფიქრებინებს ბერძნებში არსებული წესი: ახალშენის დაფუძნებისთანავე ახალ სამკვიდრო ადგილს გალავანს ავლებდნენ გარშემო მეზობელთაგან თავდაცვის მიზნით, აგებდნენ ტაძარს და მაშინვე ჰყოფდნენ ნაკეთებად მიწებს ახალმოშენეთა შორის. ეს წესი ბერძნებში ყოფილა ჰომეროსის დროიდან-

⁵ Раскопки курганов на Зубовском хуторе Кубанской области. Известия Имп. Археологич. комиссии. Вып. 1, СПб, 1901, стр. 98—99.

⁶ Fr. B i l a b e l, Die ionische Kolonisation, Leipzig, 1920, p. 111; М. И. Р о с т о в ц е в, Скифия и Боспор, 1925, стр. 571; შტრ. Известия Археологич. комис., Вып. 1, СПб. 1901, стр. 100.

უე, რაც ჩანს ფეაქების ქალაქის ნავსიტოას დაარსების შესახები თბრო-
ბიდან⁷. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მამაპავეულ წესს არ დაარღვევდნენ
არც ფაზისში გადმოსახლებული მილეტელი ბერძნები, რომელთაც აქ
დამკვიდრებისას აუგიათ კიდეც ტაძარი ახალმოშენეთა მფარველის სა-
ხელზე.

ამრიგად: გარკვეულად დადგენილია, რომ აპოლონის ფიალა V
საუკუნის დროისაა, სამკაული კი ერთბაშად არ გაკეთდებოდა ქალა-
ქის დაფუძნებასა და ტაძრის აგებასთან ერთად; ამიტომ ექვს გარეშეა,
რომ VI ს-ში ქალაქი ფაზისი უკვე არსებობდა: მოსულ მილეტელებს
ხომ ჯერ ქალაქი უნდა დაეფუძნებინათ და ტაძარი აეგოთ, მერე კი
ეზრუნათ ტაძრის შემკობაზე და ამის შედეგად დაეშაღდებინათ ეს ჩვე-
ნამდე მოსული ფიალა, კოლონისტების მფარველ ღვთაებისადმი შეწი-
რული.

რასაკვირველია, საფუძველს მოკლებულად უნდა ჩაითვალოს კი-
ზერიცის აზრი, თითქოს წარწერაში მოხსენებულ ფაზისად ნაგულის-
ხმევია მდინარე და ისიც ყუბანი.

ჯერ ერთი იმიტომ, რომ, როგორც საფუძვლიანად შენიშნავს ფრ.
ბილაბელი, ეს მდინარე ყუბანი ანტიკურ პერიოდში ჰიპანისად იყო მიჩ-
ნეულ-სახელდებული⁸. მერე კიდეც ასეთ მოსაზრებას გარკვეულად
ეწინააღმდეგება, როგორც ეს თავიდანვე შენიშნეს კიდეც, წინდებულ
ჰუ-ის (თჰ ჰჰ- თჰჰჰ- -თჰ) ხმარება, რაც იმას მოწმობს, რომ დამწერს
მხედველობაში ქალაქი ჰქონდა და არა მდინარე; ასეთ შემთხვევაში
სხვა წინდებული იყო მოსალოდნელი (πῆς ან πῆ!)⁹. ამასაც რომ დავე-
თხოვოთ, სრული უაზრობა იქნებოდა აპოლონ წინამძღოლის ტაძარი,
რომელსაც შეეწირა აღნიშნული ფიალა, ყოფილიყო მდინარეში!

ფიალის აღმოჩენა საფლავში, რომელიც შიგ ნაპოვნი ინვენტარის
მიხედვით, თარიღდება ძვ. წ. 1 ს. და ახ. წ. 1 ს. ადასტურებს იმასაც;
რომ ამ დროის უწინარეს ყუბანის მოსახლეობას უთარეშნია კოლხეთის
ტერიტორიაზე და გაუძარცავს ფაზისში აპოლონ-ჰეგემონის ტაძარი¹⁰.
როდის მოხდებოდა ეს თარეში და ნადავლის წადება, ამის დადგენა
შეუძლებელია; საფიქრებელი კია, რომ ეს მომხდარიყოს ძვ. წ. I ს.
ძეორე ნახევარში, როცა კოლხეთში გაბატონებულმა ფარნაკმა (48--
47 წწ.) და რამოდენიმე ხნის შემდეგ მითრიდატე პერგამონელმა აიკ-
ლეს მოსხების ქვეყანაში მდებარე, ფრიქსეს აშენებული ლევკოთეას

⁷ Od. VI, 9: *ἄμφι δὲ τοῖς ἑλαιοσσι πόλει καὶ ἐβόλαισι οἴκοις, καὶ
αἰοῖσιν ποιεῖσιν φειδῶ καὶ ἐβόμοισιν ῥιπύρας.*

⁸ Fr. B i l a b e l, *Die Ionische Kolonisation*, 1920, p. 111.

⁹ Известия АК., გვ. 100, შენიშვნა 3.

¹⁰ М. И. Ростовцев, *Скифия и Боспор*, стр. 571.

სალოცავი და მისი სამისნო¹¹ მით უფრო, რომ ეს დრო სავსებით ემთხვევა 1899 წ. ჩერქეზეთში აღმოჩენილი საფლავის თარიღს.

§ 4

ინტერესს არაა მოკლებული ცნობა არისტოტელეს შრომის „სამართლიანობის შესახებ“ ნაწყვეტიდან, სადაც იხსენიება ჩვენი ფაზისი. აქ ვკითხულობთ შემდეგს: „სახალხო ორატორები მთელ დღეს ატარებენ ჯამბაზების წარმოდგენათა ყურებაში და ფაზისიდან ან ბორისთენედან ჩამოსულებთან ლაყბობენო“.¹² ეს ნაწყვეტი ჩვენ დოკუმენტალურად გვიმოწმებს აპრიორულად ნაგულისხმევ აზრს, რომ კოლხეთს საერთოდ, კერძოდ და განსაკუთრებით კი ფაზისს, როგორც წმინდა ბერძნულ ქალაქს, ბერძნულ სამყაროსა და კოლხეთის შუა ხიდს, გაცხოველებული კავშირი და მისვლა-მოსვლა ჰქონია ათენთან, რომელიც მანამდეც და ეხლაც, არისტოტელეს ხანაში (382—322 წწ.). იყო მთელი საბერძნეთის პოლიტიკური, ეკონომიური, ინტელექტუალური და ერთობ კულტურული ცხოვრების ცენტრი.

§ 5

საგულისხმოა პერაკლიდე პონტოელისადმი (IV—III სს.), მიწერილი შრომის — „სახელმწიფოთა შესახებ“ ცნობა ფაზისელთა სახელმწიფოზე (Φαζισίων), სადაც ვკითხულობთ: „ფაზისის გაყოლებაზე თავდაპირველად ცხოვრობდნენ ჰენიოხები, ადამიანის მჭამელი და მისგან ტყავის გამძრომი ტომი, მერე კი მილეტელები. ესენი იმდენად სტუმართმოყვარენი არიან, რომ გემდამსვრეულ ხალხს სახსრებით ამარაგებენ და გზად წასვლისას სამ-სამ მნას აძლევენ“.¹³

ამ ციტატის პირველ ნახევარზე, სადაც ლაპარაკია კაციჰამია და ტყავამძრომ ტომ ჰენიოხებზე, როგორც ფაზისის პირველ მკვიდრებზე, ჩვენ შეგვიძლია მართო აღვნიშნოთ, რომ ეს ერთადერთი ცნობაა, რომელსაც არ ემთხვევა და ოდნავადაც არ უდგება არც ერთი სხვა ცნობა, რასაც კი ჩვენ ვიცნობთ: ყველა ცნობის მიხედვით, ფაზისზე უცხოვრიათ მხოლოდ კოლხებს და სხვა არავის. რაც შეეხება ციტატის მეორე ნახევარს, იგი ყურადსაღებია: მოწმობს იმას, რომ ფაზისში და-

¹¹ ს ტ რ ა ბ ნ ი, XI, 1, 17; SC, I, 1, 137.

¹² SC, I, 2, 383.

¹³ FHG., II, 218.

საბლელ მღელტელ ბერძნებს შემდეგ ხანებში, როგორც ეს ისე-
დაც მოსალოდნელი იყო, მოუპოვებიათ მეტროპოლიისგან სრული
დამოუკიდებლობა უფრო საფიქრებელია შექმნილი ფაქტიური ვითა-
რების გამო, როცა მილეტმა დაჰყარა თავისი წინანდელი ძალა და
ხვედრითი წონა. როგორც საერთოდ სხვა ბერძნული კოლონიები, ისე
ქ. ფაზისიც დრომდე მჭიდროდ იქნებოდა დაკავშირებული თავის მეტ-
როპოლიასთან, მაგრამ შემდეგში ოდესღაც მისი ხელქვეითი ადგილობ-
რივ პირობათა ძალით დამოუკიდებელი შექმნილა, ხოლო ფაზისელე-
ბი რომ ცალკე სახელმწიფო ყოფილა, ამას გვაგულისხმებინებს მისი
მოქცევა სხვა ცნობილ სახელმწიფოთა (ათენის, ლაკედემონის, კრეტის,
კორინთოს და სხვ.) რიგში.

მაგრამ დამოუკიდებელ ბერძნულ ქალაქ ფაზისს კოლხების mi-
lieu-შიც არ დაუყარავს თავისი სახე: ის გულმხურვალედ ხვდება ყვე-
ლა იმას, ვინც გემის დაღუპვის გამო დაზარალდა (პირველ რიგში აქ,
ცხადია, უნდა ვიგულისხმოთ ბერძნები, რომელნიც უმთავრესად ნაოს-
ნობდნენ შავ ზღვაში, მეტადრე კი ფაზისის მახლობელ ადგილებში),
აილევს მას სახსარს, ამარაგებს რითიც საჭიროა დაზარალებულს, ხო-
ლო გამგზავრებისას თითოს თან ატანს სამ-სამ მნას ფულად. ეს უკა-
ნასკნელი შტრიხი მნიშვნელოვანია. ჩანს ფაზისელი ბერძნები. საკმაოდ
შეძლებულნი ყოფილან, რომ ასეთ ფულად დახმარებას აძლევდნენ
გემდამსხვრეულებს დაახლ. 70—73 მან. რაოდენობით, თუ ბერძნულ
მნას ცივარაუდებთ 24 მან. 25 კაპ. თანაბრად.

აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ შემცდარად მიგვაჩნია ცნობილი
ლინგვისტის პეტრე უსლარის აზრი ჰერაკლიდეს მიერ გადმოცემულ
ფაქტის შესახებ, თითქოს მისი ფაზიანები ყოფილიყვნენ კოლხები¹⁴ და
არა ბერძნები. ასეთი შეხედულების გაზიარება არ შეგვიძლიან იმ
უბრალო მოსაზრებით, რომ ჰერაკლიდეს გარკვეულად ლაპარაკობს მი-
ლეტელებზე, ე. ი. ბერძნებზე, ხოლო მილეტელები, როგორც საერ-
თოდ ბერძნები სხვაგან თავიანთი კოლონიზაციის დროს, აქაც კოლხე-
თის სიღრმევ და მდ. ფაზისის გაყოლებასზე კი არ განსაბლელბულან, არა-
მედ დაბინავდნენ მარტო ამ მდინარის შესართავთან. გარდა ამისა,
გემდამსხვრეულებისათვის ფულადი დახმარების გაწევა პირველ რიგ-
ში მათ შეეძლოთ, როგორც მოვაქრესა და eo ipso ფულიან საზოგა-
დოებას.

---

¹⁴ П. К. У с л а р, Древнейшие сказания о Кавказе. ЗКОРГО, XII,
стр. 427.

შემდეგი მომენტი, როცა ისტორიაში კვლავ ვხვდებით კოლხეთისა და ფაზისის სახელს, მითრიდატესთან არის დაკავშირებული და ემთხვევა მის მესამე ომს რომთან (74—64 წწ.). ამ ომში სამხედრო ოპერაციათა წარმოება მინდობილი ჰქონდა 74 წ. კონსულად არჩეულს ლუცი ლიკინიუს ლუკულს, რომელმაც ზედიზედ რამდენჯერმე გაიმარჯვა მოწინააღმდეგეზე, სხვათა შორის, ტიგრანოკერტსა და არტაქსატასთან მან დაამარცხა ორივე მტერი — მითრიდატე ევპატორი და მისი სიძეც — სომხეთის მეფე ტიგრანი. ეს იყო 69—68 წლებში. სწორედ ამ ბრძოლების დროს შეიძლება დაეუკავშიროთ პლუტარქოსის ის ცნობაც, რომელიც შეეხება კოლხეთს და კერძოდ ფაზისს. იგი შემდეგია: „ლუკულმა მნიშვნელოვანი სამხედრო საქმეები მოიმოქმედა: მან პირველმა გადალახა რომაული ჯარით ტავრი და დაიმორჩილა ჩრდილო ქვეყნები ვიდრე ფაზისამდე“¹⁵. ეს ცნობა კოლხეთის და ფაზისის ისტორიისათვის ღირსსახსოვარ თარიღს შეიცავს: 69—68 წლებში მის მიწა-წყალზე პირველად შესდგა ფეხი აგრესიული რომის ჯარმა. „ჩრდილო ქვეყნების ვიდრე ფაზისამდე დამორჩილება“ საუბრებით მიზანშეწონილ სტრატეგიულ ოპერაციას წარმოადგენდა რომის სარდლობის თვალში, ვინაიდან ეს რაიონი, როგორც უკვე ითქვა, უმთავრეს დაზარალებას უწევდა პონტოს მონარქიას საზღვაო ძალთა ორგანიზაციის მხრივ (სტრაბონი). მაგრამ ჩანს, რომ ეს რაიონი ვერ შეუნარჩუნებია, ვინაიდან მომდევნო წლებში რომს, მეორე სარდლის პომპეუსის მეთაურობით, ხელახლად მოუხდა მისი დაპყრობა, რაზედაც ეხლა ვისაუბრებთ.

პომპეუსით შეცვლა ლუკულისა პოლიტიკურ-კლასობრივი ინტერესებით იყო გამოწვეული. მართალია, პომპეუსიც იმავე დიდკაცობის წრეს ეკუთვნოდა თავისი მსოფლმხედველობითა და მოქმედებით, რომელსაც ლუკული, მაგრამ უკანასკნელის კანდიდატურა მისაღები არ აღმოჩნდა 70-იანი წლებიდან რომში გამარჯვებულ ეკვიტების კლასისთვის, რადგან ის გასაქანს არ აძლევდა ამ კლასის წარმომადგენლებს აზიაში, აზია კი ეკვიტების თვალში მდიდარი საექსპლოატაციო ობიექტი იყო. პომპეუსი ამ მხრივ, ეკვიტების აზრით, დაბრკოლებებს არ შეუქმნიდა. სწორედ ამით შეიძლება აიხსნას ლუკულის გადაყენება

¹⁵ SC, I, 2, 490. „ფრაზა“ *ἐν πέρσει μὲντε φάσιδος... οὐκ ἐνομιχέοντες*“ ფიგურალურ და ამიტომ სინამდვილის არშემცველ თქმად გვეჩვენება, ვინაიდან პლუტარქოსის თხრობიდან არ ჩანს ლუკულის მიერ კოლხეთის დალაშქრა.

მთავარსარდლის თანამდებობიდან და მისი შეცვლა პომპეუსით, რაც მოხდა 66 წ. იანვარში.

§ 7

რასაკვირველია, ჩვენი თემის ფარგლებს სცილდება კოლხეთს გარეშე პომპეუსის ლაშქრობის მიმოხილვა და ამიტომაც ამ საგანზე არას ვიტყვით, ოღონდ შევნიშნავთ, რომ დამარცხების შემდეგ, როდესაც სიძე — არმენიის მეფე ტიგრანი გაუდგა, მითრიდატე გაიქცა კოლხეთში, 66, წ. ზამთარი გაატარა დიოსკურიაში გეგმების შემუშავებაში¹⁶, ხოლო აქედან სახმელეთო გზით ჩავიდა მეოტიასა და ბოსფორში¹⁷, პომპეუსი მას კვალდაკვალ კი არ მისდევდა, არამედ წინასწარ შემოიბრტყია იბერიაში ზურგი: არაერთხელ დაამარცხა იბერიის მეფე ართოკი, იძულებით გამოართვა მძევლებად შვილები, დასდო მასთან ზღუდვები და უკვე ამის შემდეგ გადავიდა კოლხეთში იმ აზრით, რომ აქედან გამგზავრებულიყო ბოსფორში მითრიდატეს წინააღმდეგ¹⁸. ძლევამოსილი რომაელი სარდლის კოლხეთში ჩასვლას მშვიდობიანი ხასიათი არა ჰქონია: კოლხებისა და მათი მეზობლების მიწა-წყალზე გავლისასო, წერს დიონ კასიუსი, პომპეუსი მოქმედებდა ხან ჩაგონებით და ხან შიშით¹⁹, ხოლო ისტორიკოსი ფლორი შეუნიღბავად ამბობს: მან კოლხები დაამარცხა (Colchos cecidit)²⁰. ასევე წერს აპიანეც: პომპეუსმა... დაამხო ძლიერი მეფე (იგულისხმება მითრიდატე), გაუშარტა ბრძოლა კოლხებს, ალბანელებს, იბერებს, არმენიელებს... (συρηνεχμεις ἐς μάχας Κελχούς τε καὶ Ἀλβανούς καὶ Ἰβηρεῖς καὶ Ἀρμενίους...) ²¹ ეს ციტატები ცხადად მოწმობენ არა მატრო იმას, რომ პომპეუსის ექსპედიციას არ ჰქონდა სამშვიდობო ხასიათი, არამედ ჯერ ერთი იმას, რომ კოლხებს წინააღმდეგობა გაუწევიათ და ამის გამო რომის სარდალს დასპირებია შიშით მოქმედება და ხალხის ფიზიკური განადგურებაც (cecidit), და მეორე იმასაც, რომ ლუკულის შემდეგ კოლხეთი კვლავ თავისუფალი დარჩენილა რომის სუვერენობისაგან. რომ კოლხებს მართლაც წინააღმდეგობა გაუწევიათ პომპეუსისათვის. ეს ჩანს იმავე ფლორის ამ სიტყვებიდან: „დადგა რა ბანაკად თვით კავკასიონის ძირას, მან (პომპეუსმა) კოლხე-

¹⁶ დიონ კასიუსი. რომის ისტორია, XXXV¹, 50; SC, I, 3, 509.

¹⁷ აპიანე, XI¹, 11; SC, I, 2, 529.

¹⁸ ib., XXXV¹¹, 3; SC, I, 3, 614.

¹⁹ ib.

²⁰ SC, II, 1, 258.

²¹ *Μετρίδαντος*, 114 (SC, I, 2, 537).

თის მეფეს ოროზს უბრძანა ბარად ჩამოსულიყო²². ცხადია, მთებში გახიზვნა მეფეს დასჯირღებოდა ბრძოლისა და მარცხის შედეგად და არა ლოიალური განწყობილების პირობებში. დაუმატოთ ამას პლუტარქოსის (46—120) ცნობაც:—„ფაზისთან (იგულისხმება გარკვეულად ჩვენი ქალაქი ფაზისი) მას (პომპეუსს) შეხვდა სერვილიუსი იმ ესკადრით, რომელიც იცავდა პონტოს“²³.

ყოველივე ამის შემდეგ ჩვენთვის ცხადი ხდება, რომ კოლხეთში პომპეუსმა საკმაო ბრძოლა გადაიტანა²⁴ და ამიტომ ვერ გაევიზიარებოთ პროფ. სვ. ჯანაშიას აზრს, თითქოს „კოლხეთი, განსაკუთრებული ბრძოლის გარეშე, ჩაპბარდა რომაელებს“²⁵.

მაგრამ ამ ეპოპეაში ჩვენი ფაზისის ისტორიისათვის საგულისხმო და მნიშვნელოვანია ის რეპრესია, რომელიც მან განიცადა პომპეუსისაგან. პლუტარქოსი ამბობს: „პომპეუსმა (იბერების დამარცხების შემდეგ, როცა მათ 9 ათასი კაცი მოუკლა, ხოლო 10 ათასზე მეტი ტყვედ წაართვა) გზა გაიკვლია კოლხეთში; ფაზისთან მას შეხვდა სერვილიუსი ესკადრით, რომელიც იცავდა პონტოს“²⁶ უეჭველია მითრიდატესგან.

რომის საწინააღმდეგო ომში კოლხეთი თვალსაჩინოდ ეხმარებოდა მითრიდატეს. ამას ცხადად მოწმობს სტრაბონი, იგი ლაპარაკობს მდ. ფაზისზე, მისი ქვეყნის გემსაშენებელი ხე-ტყით სიმდიდრეზე, რომელსაც დიდი რაოდენობით იღებს, მერე გაიხსენებს ფრიქს-იასონის ლაშქრობის მითს, რომელიც ამ ფაზისის სანახებთან არის დაკავშირებული, და დასძენს: „აქედან (კონტექსტის მიხედვით აქ პირველ რიგში უნდა ვიგულისხმოთ ფრიქს-იასონის სასპარეზო მიდამოები, ე. ი. ფაზისის მიდამოები, ე. ი. კოლხეთი). მისდიოდა მეფეს უმთავრესი დახმარება (πλεῖστα, ἡσπάρεια) საზღვაო ძალთა მოწყობის მხრივ (πρόσ

²² SC, II, 1, 258.

²³ Vitae parallelae. პომპეუსი, XXXIV. Car. Sintenis-ის გამ., 1874წ., ტ. III, გვ. 225

²⁴ პომპეუსის კოლხეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით საინტერესოა სამეგრელოში არსებული ტოპონიმი „მომპიასხიდი“ ნოქალაქვე-მარტვილი-გორდას გზაზე (ი. მეუნარგია, „სამეგრელო დავით დადიანის დროს“, თბ. 1939, გვ. 107). შ. რ. ნიკო დადიანი „ცხოვრება ქართველთა“ (ე. თაყაიშვილი, Описание, т. I, в. I, გვ. 17 „სპანი მენგრელთ ქვეითისანი წარგზავნა ბუნბუას ხიდზედ“.

²⁵ საქართველო..., გვ. 46.

²⁶ Vitae parallelae, პომპეუსი, XXXIV, Car. Sintenis-ის გამ., 1874წ., ტ. III, გვ. 225. მ ი უ ნ ც ე რ ი ს აზრით, იგი შეიძლება იქნეს ან უმცროსი პუბლიუს სერვილიუს ისავრაცი ან კიდევ ცეპიონი, რომელიც პომპეუსის ლეგატად იყო 67წ. შეკობრებთან აზიის წყლებში ბრძოლის დროს. RE, II, A2, 1761 გვ.

ნაჲ νασυλῆς θρυάμεις)²⁷. ეს დახმარება იყო ცოცხალი სახომადლო ქალის — ეკიპაჟის მიწოდება, როგორც საფუძვლიანად აღნიშნავს პროფ. ჯანაშია,²⁸ უმთავრესად კი გემსაშენი მასალის მიწოდება, რაც მოხდებოდა მეტ წილად ფაზისისა და მის სისტემაში შემავალ მდინარეთა საშუალებით. აშკარაა ფაზისის შესართავთან მდებარე ქალაქიც გემსაშენი მასალის იმპორტის საქმეში მცირე როლს არ ითამაშებდა და სწორედ ამითი შეიძლება აიხსნას კოლხეთის ბლოკადა. ამის მიზეზად შეიძლება ისიც ვიგულისხმოთ, რომ, რაკი საერთოდ კოლხეთში და ფაზისში კერძოდ პომპეუსმა იარაღი იხმარა (ეს საკმარისაა დასაბუთებული), კოლხეთი, საკუთრივ კი ქ. ფაზისი, ლუკულის წასვლის შემდეგ რომს განუდგა და მითრიდატეს კვლავ დახმარებას უწევდა.

კოლხეთი რომ მართლაც განდგომილად ჩანს რომისგან, ყოველ შემთხვევაში, რომ იგი ლოიალურად არაა განწყობილი რომის მიმართ, ამას გვიჩვენებს კოლხთა მეფის ოროზის მთაში გაქცევის ფაქტი²⁹; აგრეთვე ისიც, რომ კოლხებს მეფედ ჰყავთ აზარომაული ორიენტაციის პირი, ჩანს, რომისგან სავსებით დამოუკიდებელი. ასევე ანტირომაულადაა განწყობილი სკეპტუხოსი ოლთაქე, რომელზედაც აპიანე წერს: „παρῆχον δὲ καὶ ὁ Κόλχας σαρκεσίνης Ὀλίμαρης“ (მიჰყავდათ აგრეთვე კოლხების სკეპტუხოსი ოლთაქე)³⁰; Didot-ს ლათინურად, ხოლო ვ. ლატიშევსა და კ. განს რუსულად ტერმინი „σαρκεσίνης“ უთარგმნიათ „მეფედ“, ვინაიდან ეს ეპითეტი „სკიპტროსანის“ მნიშვნელობით მეფეთა შესაბამე შესატყვისად მიაჩნიათ. სკეპტუხოსის³¹ ასეთი გაგების შემთხვევაში ჩვენ იძულებულნი ვევიქნებით ვიფიქროთ, რომ პომპეუსის ლაშქრობის დროს კოლხებს ორი მეფე ჰყოლიათ: ოროზი და ოლთაქე. ამგვარ აზრს სიმტკიცეს აძლევს ერთი შეხედვით სტრაბონის მოწმობაც, რომლის თანახმად აიეტის შემდეგ მყოფი მეფეები სუსტი ძალისანი ყოფილან და განაგებდნენ „სკეპტუხიებად“ დანაწილებულ ქვეყანას (XI, 2, 18). მაგრამ ასეთი გაგება არაა მართალი პომპეოსის შემდგომი დროის მიმართ: ქსენოფონტეს³² ეს ტერმინი ხმარებული აქვს ირანის სამეფო კარზე მყოფ

²⁷ SC, I, 1, 137; XI, 2, 18.

²⁸ საქართველო..., გვ. 42.

²⁹ ფლორი: regem colchorum Orhosem iussit descendere, SC, II, 1, 258.

³⁰ Μισριδανεύς 117; SC, I, 2, 537.

³¹ კიროპედია, VII, 3, 16; VIII, 1, 38; III, 15, 19, 22, 23. თ. 7; თ. 8; ანაბაზისი, I, 6, II.

³² როგორც ჩანს, ტერმინი σαρκεσίνης — სკიპტროსანე მეფედვე გაუგია გიორგი სინგელოზს (VIII—IX ს.) იხ. ს. ყაუხჩიშვილის G. IV, 1, გვ. 66 და შენ. 4. (გვ. 66—67).

საპატიო თანამდებობის პირის მიმართ, რომელსაც მეფის კვერთხი ანუ სკიპტრა ეპყრა და რომელიც ამის ძალით სკიპტრის მპყრობელი, სკიპტრის დამპყრ-მატარებელი იყო. ასევე მეფის ხელქვეით პირად ზოიანს სკეპტუხოსი იმ ხანებშიაც, რომელსაც ეხება აპიანე, ე. ი. მითრიდატეს დროს. მაგალითად, სტრაბონი, ლაპარაკობს რა პენიონებზე, ამბობს: „მათზე ბატონობენ ეგრეთ-წოდებული სკეპტუხოსები, ხოლო ესენი თავის მხრივ იმყოფებიან ტირანებისა ან მეფეების ხელქვეითად“. (ἡγεμονεύουσι δὲ καὶ οἱ τοῦ τοῦ βασιλέως Σατυράχου καὶ αὐτοὶ δὲ οὗτοι ὑπὸ ταραχῆς ἢ βασιλέων εἰσι)³³.

ამრიგად ცხადი ხდება, რომ სკეპტუხოსები მითრიდატეს დროს მეფეები კი არა ყოფილან, არამედ მეფეთა ან ტირანების ხელქვეითი პირნი. და ეს ითქმის არა მარტო კოლხების მეზობელ პენიონებზე, არამედ თვითონ კოლხების მიმართ, რაც სავსებით ნათლად ჩანს იმავე სტრაბონის სიტყვებიდან: „მომდევნო მეფეებს, ფლობდნენ რა სკეპტუხიებად დანაწილებულ ქვეყანას, განსაკუთრებული ძალა არა ჰქონდათ“, (Μυδωνέωνος Ἰχθυέως εἰς Σατυράχου καὶ Σικυριέων ἑχόντες τῆν ἡγεμονίαν καὶ οὐκ ἔχοντες δύναμιν)³⁴.

გამოდის, რომ კოლხეთშიც სკეპტუხიები თავისი მმართველებით ანუ სკეპტუხოსებით მეფის ხელქვეითნი ყოფილან. ამგვარად ირკვევა, რომ აპიანეს მიერ მოხსენებული სკეპტუხოსი ოლთავე მეფე კი არ იყო, როგორც ეს გამომდინარეობს ლატიშევ-განის თარგმანის მიხედვით, არამედ მისი ხელქვეითი თანამდებობის პირი, ხოლო მეფედ ყოფილა იმ დროს ოროზი, რომელსაც იხსენიებს ფლორი³⁵.

არაა გამოსარიცხი იმის შესაძლებლობაც, რომ რომს კოლხებს გარდა, ფაზისელი ბერძნებიც უწევდნენ წინააღმდეგობას: ხომ ებრძოდნენ რომს ბერძნები თვით საბერძნეთში 87—86 წლებში სულას დროს, როცა თითქმის მთელი საბერძნეთი მითრიდატეს სარდლის არქელაოსის ხელში იყო, ხოლო ათენში გამგედ დაყენებულ იქნა პონტოს მეფის „მეგობარი“ ფილოსოფოსი ათენიონი.

³³ XI, 2, 13.

³⁴ XI, 2, 18.

³⁵ SC, II, 1, 258.

გეოგრაფოსი სტრაბონის ცნობები ფაზისის შესახებ შედარებით იმასთან, რასაც ის გადმოგვცემს კოლხეთის შესახებ, ვრცელი ვერაა; მაინც ფასდაუდებელია ამ ძველი ქალაქის მეტნაკლებად ზუსტი ლოკალიზაციისათვის.

მაგრამ ვიდრე ამას შევეხებოდეთ, საჭიროა გამოვარკვიოთ თვითონ დრო სტრაბონის შრომის დაწერისა, კერძოდ კი შრომის იმ ნაწილისა, რომელიც შეიცავს ჩვენთვის მნიშვნელოვან ცნობებს საქართველოს შესახებ. ამის დათარიღება ძნელი არ არის, ვინაიდან საამისოდ მოგვეპოვება რამდენიმე რეალია. საქმე ისაა, რომ თვითონ ტექსტიდან ნათლად ჩანს, რომ ჩვენთვის საინტერესო ნაწილი იწერებოდა პითოდორიდას მეფობის დროს (XI, 2, 18; XII, 3, XIV, 1, 42). პითოდორიდა კი მეფობდა პოლემონ I-ის. მისი ქმრის, მოკვლის შემდეგ, რაც მოხდა ჩვენი წელთაღრიცხვით 1 თუ მე-2 წელს. მაშასადამე, სტრაბონი თავის შრომის ამ ნაწილს დასწერდა ამის შემდეგ. მაგრამ რომელ წელს სახელდობრ? საბედნიეროდ, გვაქვს შესაძლებლობა ეს თარიღი უფრო დავაზუსტოთ, ვინაიდან ერთ ადგილას სტრაბონს პითოდორიდა მოხსენებული ჰყავს როგორც არქელაოსის ქვრივი; აქ იგი წერს: „...თვითონ პითოდორიდა შეიქმნა არქელაოსის ცოლი და ცხოვრობდა მასთან მის სიკვდილამდე, ამჟამად კი ქვრივია“ (XII, 3, 29). არქელაოსი კი, ჩვენ ვიცით, გარდაიცვალა ახ. წ. 17 წ., მაშასადამე, ამაზე ადრე არ დაიწერებოდა სტრაბონის შრომა. უფრო მეტი დაზუსტების შესაძლებლობას გვაძლევს ის ადგილი, სადაც გეოგრაფოსი ლაპარაკობს პითოდორიდას ვაჟებზე და, სხვათა შორის, წერს: „პითოდორიდას ვაჟებში ერთი, დარჩა რა კერძო პირად, იზიარებდა დედასთან ერთად მართავამგებლობის შრომას, ხოლო მეორე ა მ ა ს წ ი ნ ა თ დადგენილია ღიდი არმენიის მეფედ“ (XII, 3, 29). ეს მეორე ვაჟი კი არის ზენონი, პოლემონ I-ის შვილი, რომელიც 18 წელს გამეფდა არმენიაში არტაქსი III-ის სახელით³⁶, იგი ისტორიკოს ტაციტეს მოხსენებული ჰყავს თავის „მატიანეში“ 771 წ., ანუ ჩვენებური 18 წლის ქვეშ³⁷, შემდეგი სიტყვებით: „მაშინ მათ (ღიდი არმენიის მცხოვრებთ)

³⁶ ВДІ, 1939, № 3, 269 стр., § 43. შდრ. Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 428. А. О р е ш н и к о в, Пифодорида и ее род в Понт. царстве. (Изв. Таврич. учен. архив. ком., № 34, Симферополь; 1902, стр. 1—17).

³⁷ ტიბერიუსის შესამედ კონსულობისა და გერმანიკის მეორედ კონსულობის წელს. Tac., Annales, II, 53; შდრ. წინა წლის დათარიღებისათვის იქვე, II, 41 და 52.

ჩვეუ ალარ ჰყავდათ ვონონის განდევნის შემდეგ; მაგრამ ხალხის სიყვარული იხრებოდა ზენონის, პონტოს მეფის პოლემონის ვაჟის, მხარეზე, მიტომ რომ ყრმობიდანვე მან მიიღო არმენიელთა სამოსი და ზნე-ჩვევები და მიიზიდა დიდკაცობა და ხალხი ნადირობით, ნადიმებით და ყოველივე იმის შეტყობით, რაც ბარბაროსებს მოსწონთ. ამიტომ გერმანიკმა დაადგა მას თავზე სამეფო ინსიგნიები³⁸ ქალაქ არტაქსატაში, დიდკაცობის მოწონებით და უამრავი ხალხის თანადასწრებით. არმენიელებმა, ზენონის პატივისცემით, მილოცვის შეძახებისას უწოდეს მას სახელად არტაქსია იმ ქალაქის სახელის მიხედვით, სადაც ის მეფედ იქნა დაგვირგვინებული³⁹. ამრიგად ირკვევა, რომ სტრაბონს საქართველოსა და მისი მეზობელი ქვეყნების შესახები ნაწილი შრომისა დაწერილი უნდა ჰქონდეს ახ. წ. 18 წელს, ვინაიდან არმენიის მეფედ ზენონის დადგენა სტრაბონისთვის ახლად მომხდარი, ამასწინანდელი ამბავია.

ეხლა მივუბრუნდეთ სტრაბონის ცნობებს ქ. ფაზისის შესახებ. პირველ ყოვლისა, როდესაც ეხება იამბიკურ ლექსს — ფაზისზე ხოზალდებს უკანასკნელი გაქანება-ლა აქვთო, — გეოგრაფოსი შენიშნავს: „ამის შემდგენელი გულისხმობდა არა მდინარეს და მის თანამოსახელე ქალაქს, რომელიც მდინარესთან მდებარეობს, არამედ კოლხეთის ნაწილს“⁴⁰. ამ ციტატაში ჩვენთვის ყურადსაღები არის მდინარესთან ქალაქის მდებარეობის აღნიშვნა, რაც ლოკალიზაციის დროს საორიენტირო ნიშნად არის მისაჩნვეი და რასაც წინა წყაროები არ იძლევიან. გარდა ამისა, ზუსტად აქვს მოცემული გეოგრაფოსის მანძილიც ფაზისიდან დიოსკურიამდე ერატოსთენეზე (275—194) დამყარებით (il. 1, 39); ამაზე სტრაბონი წერს: „მდინარიდან და ქალაქიდან (იგულისხმება ფაზისი) პირდაპირი საზღვაო გზა ეექსინის კუთხემდე (დიოსკურია იწოდება ეექსინის კუთხედ და ნაოსნობის საზღვრად) რჩება არა ნაკლებ 600 სტადიონისა“⁴¹. მართლაც: დიოსკურიად რომ მივიჩნიოთ თანამედროვე სოხუმი ან მისი ახლო-მახლო ტერიტორია, როგორც ეს მიღებულია სპეციალისტების მიერ, და ბერძნული სტადიონიც გადავიტანოთ მეტრულ სისტემაზე (სტადიონი—184,75 მეტრი),

³⁸ ალბათ დიადემა (თეოსაკრავის მსგავსი) და წოწოლა ტიარო, როგორც გამოსატელა კიდევ გერმანიკთან ერთად ვერცხლის დრაქმაზე, შდრ. A. O p e l n i i x o v, Пифодориде и ее род...

³⁹ Corn. Tac., Annales, Carol. Halm-ის გამოცემა, Lps., 1910. ტ. I, გვ. 71, სტრ. 5—13. (libr. II, § 56).

⁴⁰ SC, 1, 1, 136.

⁴¹ ibid., აქ სტრაბონი იმეორებს, როგორც ეთქვით, ერატოსთენეს აზრს, შდრ. სტრაბონი, II, 1, 39.

მაშინ მანძილი ფაზის-ფოთსა და დიოსკურია-სოხუმს შუა იქნება ზუსტად: 110, 850 მეტრი. თანამედროვე რუკებითაც⁴² ამ მანძილის ანგარიში ისეთივეა: ფოთიდან ოჩამჩირემდე 61 კმ, ხოლო აქედან სოხუმამდე 52 კმ; სულ 113 კმ. ეს უმნიშვნელო სხვაობაც (2, 150 მეტრია) უკუსაგდება, რადგან რუკით მანძილი გაზომილია არა პირდაპირი გზით, როგორც სტრაბონს აქვს გამოანგარიშებული, არამედ ოჩამჩირეში შევლით, რაც იძლევა სწორედ ამ სხვაობას. საგულისხმოა, რომ ასეთსავე (დაახლოებით) მანძილს ვარაუდობს *Ποция Черного моря*—იქ ნაჩვენებია 57 საზღვაო მილი⁴³, მეტრებზე გადაყვანით 106 კმ. ცხადია, ასეთი ზუსტი ანგარიში მანძილისა დიდ ნდობას გვინერგავს ავტორისადმი და ამიტომაც მის ცნობას ქალაქ ფაზისის ლოკალიზაციისას საკმაო სამსახურის გაწევაც შეუძლია.

ლოკალიზაციის სიზუსტის თვალსაზრისით მეტად ძვირფასია იმავე სტრაბონის ცნობა ქ. ფაზისისა და მისი ბუნებრივი საზღვრების შესახებ; იგი ამბობს: „ფაზისის პირას ძვეს იმავე სახელის ქალაქი, კოლხეთის სავაჭრო ქალაქი, რომელსაც წინ უძევს ერთი მხრით მდინარე, მეორე მხრით—ტბა, მესამე მხრით კი—ზღვაო“⁴⁴, სხვა ადგილას სტრაბონი ამას მოკლედ იმეორებს: „ფაზისი ერთვის პონტოს, აქვს იმავე სახელის ქალაქი და შორიახლო ტბაო“⁴⁵. გეოგრაფოსს ამ სიტყვებით ისე ზუსტად აქვს აღნიშნული ძველი ბერძნული ქალაქის ბუნებრივი საზღვრები, რომ თანამედროვე მეცნიერებაში იგი ადვილად და ექვემოთუტანელად არის გაიგივებული ფოთთან და მომავალ არქეოლოგსაც, ვისაც წილად ხედება პირველად წერაქვის დაკვრა, სტრაბონის ეს სიტყვები სახელმძღვანელოდ უნდა ჰქონდეს ნაქალაქარის ძიებისას⁴⁶. ჩვენთვის კი ამჟამად მნიშვნელობით აღსავსეა სტრაბონის ზემოთ

⁴² Карта Черноморского побережья Грузинской ССР. Изд. 1-ое 1938.

⁴³ *Ποция Черного и Азовского морей*. Изд. 4-ое, СПб., 1903, стр. 518.

⁴⁴ SC. 1, 1, 136—137.

⁴⁵ SC. 1, 1, 140.

⁴⁶ გარდა ამისა, იგივე სტრაბონი შემდეგსაც გვეუბნება ნიშნობლივად ფაზისზე: 1) *Περὶ δὲ τὸν Φάθιον ἢ Κοχλὺς παρὰ τὰς διὰ τοῦτος καὶ ταπεινῆς καὶ μαλακῆς οἰσας* (Strabo, I, 3, 7. SC. 1, 37). ე. ი. ფაზისის შესართავთან კოლხეთის ანაპირო ქვიშიანია, დაბლობი და ქაობიანი.

2) ფაზისი გემსავალია აღმა, ვიდრე სარაპანამდო (XI, 11, 17, SC. 1, 1, 336). აი ეს ორი რეალიაც, დამატებად თქმულისა, ექვემოთუტანელად გვიჩვენებს, რომ სტრაბონი ფაზისად გულისხმობდა სწორედ რიონს და არა სხვა რომელიმე მდინარეს: მართლაც რიონის შესართავის მიდამოები ქვიშიანი, დაბლობი და ქაობიანია და ს ა რ ა პ ა ნ ა, სადამდეც ფაზისი გემსავალი იყო, მდებარეობს სწორედ რიონის (და არა სხვა მდინარის) სისტემის შენაკადის—ძირულის—ხლოს.

ციტატში ფაზისის სახელდება „კოლხების სავაჭრო ქალაქად“ (ἑμπορίον τῶν Κολχῶν). ხომ არ სწაღდა გეოგრაფოსს ხაზი გაესვა ამ ქალაქის გაკოლხურებისათვის, აქ კოლხური ელემენტის გაძლიერებისა და მისი სავაჭრო მიზნების გაზრდისათვის? მაგრამ ამ საკითხს შევეხებით ცოტა ქვემოთ.

§ 9

მანამდე კი გავყვეთ კვლავ ქრონოლოგიურ რიგს. შემდეგი ცნობა ქ. ფაზისის შესახებ ეკუთვნის ორგზის უკვე ხსენებულ პომპონი მელას, რომელიც ახ. წ. 44 წელს წერდა: „იქ, სადაც თავდება ბოსფორიდან მომავალი სანაპირო ხაზი და იქიდან დაწყებული სანაპირო ნაპირის კლაკნილი წარმოქმნის პონტოს ყველაზე უფრო ვიწრო კუთხეს, ცხოვრობენ კოლხები, აქ გადმოენთევა მდ. ფაზისი, აქ არის მდინარის მოსახლე ქალაქი, თემისთაგორა მილეტელის მიერ დაფუძნებული, აქაა ფრიქსეს ტაძარი და ჭალა, სახელოვანი ოქროს საწმისის შესახები ძველი თქმულებითო“⁴⁷. ეს ცნობა მეტად ძვირფასია, რადგან შეიცავს ფაზისის დამაარსებელზე მითითებას, მაგრამ სამწუხაროდ რაკი მისი ცხოვრების დრო გამოურკვეველია, ფაზისის დაფუძნების თარიღიც (ზუსტი, ცხადია) დრომდე ღიად რჩება.

§ 10

აღსანიშნავია იმავე პირველი საუკუნის მწერლის პლინიუს სეკუნდის (დაიღუპა 79 წ. ახ. წ.) ცნობაც ჩვენი ქალაქის შესახებ, რომელსაც იგი ასახელებს მდ. ფაზისზე მდებარედ სხვა ქალაქებთან ერთად⁴⁸: „აქ, როგორც ვხედავთ, პლინიუსს ახალი არაფერი აქვს. ნათქვამი წინა ავტორებთან შედარებით, მოსახსენებელი მარტო სამანძილო ცნობაა: მისი სიტყვით, სებასტოპოლის ციხე-სიმაგრე ფაზისს დაშორებულია 100 ათასი ბიჯით⁴⁹, რაც მეტრულ სისტემაზე გადატანით შეადგენს 148 კმ-ს, ეს კი, სანაპირო ხაზის ნამდვილ მანძილთან შედარებით, იძლევა (148—129 წწ.) ჭარბ სხვაობას 19 კილომეტრით, ბოლო პირდაპირი ხაზით უფრო მეტს: 35 (148—113 წწ) კმ-ს.

⁴⁷ SC, II, 1, 117. Pomponius Mela, De Chorographia, I, 108.

⁴⁸ SC, II, 1, 178 (VI, 13).

⁴⁹ SC, II, 1, 179 (VI, 14).

მომდევნო ანტიკური მწერალი, რომელიც გვაწვდის ცნობას ქალაქ ფაზისის შესახებ, არის არიანე. მან 131—137 წლებში კაპადოკიის მმართველად ყოფნის დროს 134 წ. იმპერატორ ადრიანეს (117—138 წწ.) დავალებით მიმოიარა შავი ზღვის პირას მდებარე რომის სამფლობელოები და მაშინვე სათანადო მოხსენებაც წარუდგინა იმპერატორს, რომელიც (მოხსენება) შეიცავს ზუსტ ცნობებს და ამიტომაც ძვირფას საისტორიო წყაროს წარმოადგენს.

არიანეს ცნობათა, მეტადრე მანძილთა ზედმიწევნილობა ლიტერატურაშიაც არის დადასტურებული. მაგალითად, აკად. ნ. ი. მარი წერს: „Перипл Арриана настолько жизненный, что с ним и сейчас можно объехать восточный берег от Атины до Северо-востока, точно, с современным Бедекером в руках“⁵⁰;

პროფ. ს. ყაუხჩიშვილიც, რომელიც ერთობ კარგად არის ჩახედული ანტიკური მწერლების ავტოგრაფობაში, აღიარებს არიანეს განსაკუთრებულ ზედმიწევნილობას⁵¹. ასე რომ არიანეს ცნობებს საკმაო ღირებულება ენიჭება და გულისხმიერებით მოცილება ესაჭიროება. ეს ცხადი ხდება პირველი სტრიქონიდანვე, როცა ქ. ფაზისზე ლაპარაკამდე აღწერს მდინარე ფაზისის თვისებებს. მისი სიტყვით, ამ მდინარის წყალი მსუბუქია, ზედაპირზე იგი იმდენად მტკნარია, რომ საქონელსაც ზღვაზე მიერეკებიან წყლის დასალევინებლად, ხოლო ფაზისში შემნაველებს არა აქვთ ჩვეულებად თან წყლის შეტანა, არამედ. ნევლენ თუ არა მის კალაპოტში, მისცემენ ბრძანებას გამოღვარონ მთელი წყალი, რაც კი ხომალდებზე აქვთ მომარაგებული“ და ახალ წყალს იღებენ: „ფაზისის წყალი არა შმორდება და 10 წელიწადზე მეტ ხანსაც კი ძლებსო, პირიქით, სიმტკნარე უფრო ემატება“⁵².

ამავე აზრს უფრო მკაფიოდ იმეორებს VI-ს მწერალი პ რო კ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი, რომელიც წერს: „სისწრაფეც მას (ფაზისს) ისეთი აქვს, რომ ზღვაში ჩასული ის კარგა მანძილზე ცალკე მიმდინარეობს ისე, რომ მას არ უერთდება. ამიტომ იქ მონაოსნეთათვის მოსახერხებელია შუა ზღვაში მიიღონ სასმელი წყალიო“. (G., 11, 84—85.). საგულისხმოა, რომ თანამედროვე ლოციაიც ურჩევს გემებს: „В Потн можно иметь разную провизию и палиться водою из реки, не

⁵⁰ Н. М а р р, Батум, Ардаган, Карс исторический узел межнациональных отношений Кавказа. Птр. 1922, стр. 8.

⁵¹ G, III, 109, გვ., შენიშვნა.

⁵² SC, I, 1, 220; რედ. პერხერის გამოცემით, 1885, § 8, გვ. 91.

დოხოდა და ოსტია ნა პოლმილი (928 მ.), ა პრი სილნომ ტეჩენი ნ
დალე⁶³. ასე რომ, სტრაბონის მიერ დასახელებული ფაზისის ბუნებ-
რივი საზღვრებიც რომ არ გვექონოდა, არიანეს მიერ აღნიშნული
ეს თვისება მდ. ფაზისის წყლისა ერთგვარი ნიშანი იქნებოდა ამ მდი-
ნარის ჩვენ რიონთან გაიგივებისათვის.

ესლა მიემართოთ იმავე არიანეს ცნობებს, უკვე თვით ქალაქ ფა-
ზისის რომ შეეხება და რაც, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანი ღირებულე-
ბისანი არიან. მომდევნო მე-11 §-ში (პერსების გამოცემით მე-9 §-ში)
იგი წერს:

Ἐσφαλόντων δὲ ἐς τὸν Πάριον
ἔν ἀριστερῇ ἰδρύσται ἡ Πάσιον
μῆδς. εἴη δ' ἔν ἱπὸ γὰρ τῷ πλῆ-
ματος τεκμαίρεται ἡ Ἰῆα καὶ γὰρ
καμπύλιον μετὰ γῆρας ἔχει καὶ λείον-
τας ὑπὸ τῷ ἰσθμῷ, καὶ καμύχαι
ἰσπερ' ἐν τῷ καυτέρῳ Ἀπὸ γὰρ
ἡ τῷ Πάριον.

ფაზისში შესვლისას მარცხენა
ნაპირზე აღმართულია ფაზისელთა
ქალღმერთი[ს ქანდაკება]. რამდე-
ნადაც შეიძლება მსჯელობა გარეგ-
ნობის მიხედვით, ეს ყველაზე უფ-
რორე რეა; ხელთ მას უპყრია
წინწილი, ტახტის ქვეშ ლომებია
და თითონაც ისე ზის, როგორც
ფიდიას (რეა) ათენურ მეტრო-
ნში⁶⁴.

პირველ ყოვლისა ამ ციტატაში ჩვენს ყურადღებას იმპყრობს ავ-
ტორის თქმა: ἡ Πάσιον μῆδς (ფაზისელი ქალღმერთი). ექვს გარეშეა,
აქ შეიძლება ვიგულისხმოთ მხოლოდ ადგილობრივ მცხოვრებ-
ლებისა ანუ კოლხების ქალღმერთი, რომლის სახელს არიანე, სამ-
წუხაროდ, არ გადმოგვცემს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ავტორს რომ
მხედველობაში ფაზისელი ბერძნების ღვთაება ჰყოლოდა, მაშინ ბერძ-
ნულ კულტურაზე აღზრდილი ავტორისათვის საჭირო აღარ შეიქნე-
ბოდა ამ ქალღმერთის დამსგავსება ბერძენთა პანთეონიდან რეასთან;
იგი პირდაპირ შეარქმევდა მას შესაბამ ბერძნულ სახელს და აღარ იტ-
ყოლა: რამდენადაც შეიძლება კაცმა იმსჯელოს გარეგნობის მიხედვით
etc.

ამგვარად, რადგან ცხადი და უეჭვოა ის, რომ არიანე აქ ლაპარა-
კობს მხოლოდ ადგილობრივ ღვთაებაზე, უცილობელი ხდება ისიც,
რომ მის დროს, ე. ი. 11 საუკუნის პირველ ნახევარში, ქ. ფაზისში არა-
ბერძნული, ადგილობრივი ანუ კოლხური ელემენტი საკმაოდ ძლიერი
და გავლენიანი ყოფილა, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში რაღა აზ-

⁶³ Лощия..., стр. 422.

⁶⁴ SC, I, 1, 229; პერსების გამოცემით, გვ. 91.

რი და დანიშნულება ექნებოდა ფაზისელოთა ქალღმერთის ქანდაკების აღმართვას არაადორაციული ანტურაგის პირობებში, მერე ისიც ქალაქში შესავალთან, ე. ი. თვალსაჩინო ადგილას.

ამგვარი შეპირობების შემდეგ უფრო ნათელი და გასაგები ხდება სტრაბონის მიერ ქ. ფაზისის სახელდება „კოლხთა სავაქრო ქალაქად“ (ἡ πόσις οὐκ ἔστι Κόλχων), რაზედაც ჩვენ უკვე გავამახვილეთ ამას წინათ ჩვენი ყურადღება და რაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს და არც შეცდომად მისაჩნევი. ამიტომაც შესაძლებლად მიგვაჩნია იმის ფიქრი, რომ კოლხური ელემენტი ქ. ფაზისში ძლიერი იყო არა მარტო არიანეს დროს, II საუკუნეში, არამედ უფრო ადრეც, სტრაბონის დროსვე. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე.

ამასთანავე იქნებ შესაძლებელი დარჩეს ქ. ფაზისში კოლხური ელემენტის გაძლიერების ცნობა სტრაბონზე უფრო ადრინდელ დროს მივაკუთვნოთ, მაგალითად II საუკუნეს ძველი წელთაღრიცხვით, როცა ცხოვრობდა არტემიდორე ეფესელი. ეს უკანასკნელი ხომ, როგორც სათანადოდ გამოარკვეულია ლიტერატურაში, მთავარი წყარო იყო სტრაბონისათვის ჩვენთვის საინტერესო აღმოსავლური შავზღვეთის აღწერისას, მით უფრო, რომ შავი ზღვის აღმოსავლური და ჩრდილოეთის სანაპიროთა პირადად სტრაბონის მიერ ნაბვა საეგვიპტოს არის მიჩნეული და მისი ნაცნობობა ამ მხარისა წმინდა ლიტერატურული ხასიათისად არის აღიარებული⁵⁵.

შემდეგ, როგორც ვხედავთ, ბერძნული კულტურის შვილმა არიანემ ფასიანელი ქალღმერთის ქანდაკება გარეგნული ნიშნების მიხედვით მიახლოებდა სახელოვანი მოქანდაკის მიერ დამზადებულ რეას ქანდაკებას, ათენურ მეტრონში რომ იყო აღმართული. მეტრონი ქ. ათენში ეწოდებოდა ღმერთების დედის რეა კიბელას ტაძარს, სადაც ინახებოდა ἡ θεὸς Ἰσμήνη, ე. ი. სახალხო დაღვნილებანი, არსებითად სახელმწიფო არქივი და რომელსაც ეგვიპტე გაცნაობდა (ნიშვნელობა ჰქონდა ბერძნულ თვალში, რომ მისი გასაღები ინახებოდა ეპისტატესთან, ე. ი. ბუღესა და სახალხო კრების (ეკლესიის) თავმჯდომარესთან და თვით ტაძარიც რეა კიბელასი ანუ მეტრონი აღმართული იყო ქალაქის ცენტრში, მოედანზე, ბუღესა და აპოლონის ტაძრის შუა.

როგორი-ღა იყო ათენის მეტრონში აღმართული რეას ქანდაკება, რომელსაც არიანემ მიახლოებდა ფაზისელოთა ქალღმერთი და რომელიც ფიდიას ნაწარმოები იყო? ჯერ უნდა ითქვას, რომ ფიდიას მარჯვენას ასეთი რამ ქანდაკება რეასი არ დაუმზადებია სრულიად და თუ არიანე ამ აღაღმას ფიდიას ნაწარმოებად თვლიდა, უეჭველია მიტომ.

⁵⁵ М. И. Ростовцев, Страбон, как источник для истории Боспора. Харьков, 1914, стр. 11, 12, 5.

რომ ტრადიცია მას მიაკუთვნებდა. ნამდვილად კი ეს ქანდაკება იყო ფიდიას ცნობილი მოწაფის — აგორაკრიტე პაროსელის — ნაწელები. გაუგებრობის გარკვევა ადვილად შეიძლება, თუ გავიხსენებთ, რომ ანეგდოტიც კი არსებობდა ძველად, თითქოს ფიდიას აგორაკრიტეს, თავის საყვარელ მოწაფეს, თავის ქანდაკებებს აჩუქებდა ხოლმე და ნებასაც აძლევდა მათზე ნამდვილი ავტორის ფიდიას სახელი. კი არა, არამედ თავისი სახელი მოეწერა. ნამდვილი დედაარსი ამ ანეგდოტისა ისაა, რომ აგორაკრიტეს ქანდაკებანი იმდენად წააგავდნენ ფიდიასას, რომ მათ სანდახან ერთმანეთში ურევდნენ. ასე ფიქრობს, მაგალითად, ანტიკური ხელოვნების ცნობილი სპეციალისტი ანტონ შპრინგერი. იგი თავის „Handbuch der kunstgeschichte“-ს პირველ ტომში „Die kunst des Altertums“-ში შემდეგს წერს: „ფიდიას მოწაფეებს შორის აგორაკრიტე პაროსელი ცნობილია როგორც მისი საყვარელი მოწაფე; ფიქრობენ იმიტომ, რომ ის ხელოვნებით იმდენად წააგავდა თავის ოსტატს, რომ მრავალგვარ მის ნაწარმოებს ოსტატს მიაწერდნენ“⁵⁶. ამავვე აზრისაა ანტიკური ხელოვნების მცოდნე, პროფ. ა. მ. პრიდიკი⁵⁷. ის ხომ უდავოდ ცნობილია, რომ აგორაკრიტეს მთავარი ნაწარმოები — ჩემეზიდა რამუნტელის საკულტო ქანდაკება — ძველად დიდ ხანს ითვლებოდა ფიდიას ნაწარმოებად, სანამ პტოლემეების თანამედროვე ანტიკონე კარისტელი ორი ვაშლის ფოთლის ქვეშ არ აღმოაჩენდა ნამდვილი ოსტატის ხელწერას⁵⁸. ამიტომ არც გასაოცარია, თუ არიან და მისი დროის ტრადიცია აგორაკრიტეს ნაწარმოებს — მეტრონ-ში აღმართულ რეას ქანდაკებას — ფიდიას ნამუშევრად აღიარებენ.

ეს ქანდაკება, მარმარილოსგან გაკეთებული, ღმერთების დედას წარმოგვიდგენდა ტახტზე მჯდომარედ, ხოლო ტახტის ორივე მხრით გამოქანდაკებული ყოფილან ლომები. აგორაკრიტეს ეს ნაწარმოები ჩვენამდე არ მოსულა, სამაგიეროდ შენახულია V ს. სავოტივო რელიეფი, რომლის ხელოვანი თუ ხელოსანი, პროფ. პრიდიკის აზრით, გამოიყენებდა აგორაკრიტეს ნაწარმოებს, ამ რელიეფითაც ღმერთების დედა რეა წარმოდგენილია ტახტზე მჯდომარედ; ცალ ხელში ფიალა უჭერია, მეორეში კი წინწილი; მისი ტახტის გვერდით წევს ლომი⁵⁹.

⁵⁶ Die Kunst des Altertums, ლაიპციგი, 1911 წ. მეცხრე გამოცემა, გვ. 266.

⁵⁷ Лекции по истории античного искусства. Изд. второе, Варшава, 1914, стр. 146.

⁵⁸ C. Robert, RE, I, 882—883. s. v. Agoracritus.

⁵⁹ М. Придик, ციტირებული შრომა, გვ. 146. სურათი შპრინგერის შრომაში 475 №-ის ქვეშ, გვ. 267.

თქმულიდან ცხადი ხდება მსგავსება მეტრონის რეასა და საერთო რელიეფს შორის: იქაც და აქაც რეა წარმოდგენილია სამეფო ტახტზე მჯდომარე, იქაც და აქაც ტახტის ძირას ლომებია გამოყვანილი (რელიეფზე მეორე ლომი არ ჩანს, მაგრამ იგი ლოგიკურად იგულისხმება, ვინაიდან რეა და ტახტი პროფილშია მოცემული); განსხვავება, ისიც საეგებო, შეიძლება მარტო იმაში დავინახოთ, რომ მეტრონის რეას რა ეჭირა ხელთ, არაა ნათქვამი, რელიეფის რეას კი მარჯვენაში ფიალა უპყრია, ხოლო მარცხენაში წინწილი.

გხლა რომ ერთი მეორეს შევადაროთ ჩვენამდე მოსული რელიეფი და არიანეს მიერ დატოვებული აღწერილობა ფაზიანელი ქალღმერთის ქანდაკებისა, აქაც საოცარ მსგავსებას ვნახავთ. ორგანვე ღვთაება ტახტზე მჯდომარე პოზითაა წარმოდგენილი, ორივე საჯდომიან ლომებია გამოყვანილი და ხელთ ორივეს წინწილი უპყრია. მაგრამ ამ მსგავსებასთან ერთად არის განსხვავებაც: რელიეფის რეას ცალ ხელში ფიალა აქვს, მეორეში კი წინწილი, ხოლო არიანეს ფაზიანელ ქალღმერთს ორივე ხელში მარტო წინწილი უპყრია; ამაზე მიგვითითებს ხელის (ή χείρ) მრავლობითი რიცხვის ფორმა (χειρες), რომელსაც ხმარობს არიანე. გარდა ამისა, შეიძლება მეორე სხვაობაც დავინახოთ: რელიეფით ლოპი გამოსახულია ტახტის საფეხურთან მწოლარედ, არიანეს აღწერილობით კი ლომები ყოფილან πῶς ἔφ' ἴδοντες, ე. ი. ტახტის ქვეშ (აქვე შევნიშნავთ, რომ ლატინურად ეს ფრაზა აქვს არა მართებულად თარგმნილი: у подножия ее сиделища львы⁶⁰).

საფიქრებელია, რომ არიანეს მიერ ქ. ფაზისში ნახული კოლხური ქალღმერთი თავისი პოზითა და გამოსახულებით მიახლოებული იყო იმისა, რასაც ვხედავთ პომპეუსის პროტეეს — კოლხთა მეფის არისტარხოსის — ფულზე და რასაც აგვიწერენ ფოქსი (Engravings of rare greek coins 2 p. (nr. 1) და ბ. დე კოენე (Numism. Chron., 1877, p. 2). პირველი ამათგანი გადმოგვცემს, რომ ფულზე გამოსახულია „მჯდომარე ქალი მაღალი კონუსისებრი ქუდით, მისი მარჯვენა ხელი დანდობილია პატარა კეტზე, სოლო მარცხენა ხელში მას წინწილი უპყრია“. კოენე კი უფრო ზუსტ აღწერილობას იძლევა: „ქალი ზის მარჯვნივ მიქცეულ და მაღალზურგიან ტახტ-სავარძელზე (ჩვენი მხრით დაუშმატებთ, რომ V საუკ. საერთო რელიეფზე რეას საჯდომი აბსოლუტურად ასეთივეა: ტახტ-სავარძელი, რომელზედაც ქალღმერთი ზის, ასევე მაღალ ზურგიანია და ასევე მარჯვნივაა მიქცეული! — მ. ბ.), თავზე მას აქვს ფრიგიული ქუდი, მისი მარჯვენა ხელი დანდობილია რომელიდაც არამკაფიოდ გამოსახულ საგანზე (შესა-

⁶⁰ S.C.I., 1, 229.

ძლებელია ეს იყოს ნავის ნიჩაბი ან საჭე), მაშინ როდესაც მის მარცხენა ხელს უპყრია ვაზა, მუხლებზე რომ აქვს მოთავსებული“. კოენეს აღწერილობაში, დეტალიზაციის გარდა, ვხედავთ იმ სხვაობას, რომ ფოქსის წინწილი მას ვაზად აქვს მიჩნეული⁴¹.

ასეა თუ ისე, ფაზიანელი ქალღმერთის გარეგნობა და ატრიბუტები (მჭდომარე პოზა, წინწილი და ლომები) არიანესთვის საკმარისი იყო, რომ იგი რეალ მიეჩნია. ეს კი ჩვენ ნებას გვაძლევს ფაზიანელი ქალღმერთი დაეუქავშიროთ არა მარტო მეტროონის რეა კიბელას არიანესავე, არამედ საერთოდ მცირე აზიელ ქალღმერთს, ბუნების განსახიერებას, რომელიც კლასიკურ ეპოქაში მცირე აზიის სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა სახელებით გვევლინება და რომლის შორეულ პროტოტიპს წარმოადგენს ნაწილობრივად განსხვავებული, მჭდომარე პოზით კი სავსებით იდენტური ხეტების ქალღმერთის რელიეფი ეიუქში, ბოლაზკოის ჩრდილოეთით. ეს გარემოება საინტერესო პერსპექტივს გვიშლის და საკმაო საბუთს გვაძლევს იმისას, რომ ძველი კოლხები, თუნდაც არიანეს დროისანი, რელიგიურ-იდეოლოგიურ სფეროში დაეუახლოვოთ ხეტების სამყაროს, რომლის სპეციალურ კუთვნილებას წარმოადგენს კიბელას კულტი და საიდანაც იგი გავრცელდა წინა აზიაში და ეგეოსის ზღვის მიდამოებში სხვადასხვა სახელით: მაღმერთების დიდი დედა, კიბელა, იშტარ, დინდიმენა და სხვ. საგულისხმოა, რომ, თუ ზოგიერთ ადგილას ეს კიბელა წარმოდგენილია ავაზაზე მდგომად (მაგ., იაზილიკაიაში), სხვაგან ის უკვე ტახტზე მჭდომარედ არის. ასეთია, მაგალითად, ზემოთ ხსენებულ ეიუქში, სიბილას ღიაზე, რომლის გამოსახულება ძველ ბერძნებს გაქვავებულ ნიობედ მიაჩნდათ, და სხვაგან. საინტერესოა ისიც, რომ კიბელას საღვთო ცხოველად, სხვათა შორის, ლომიც არის: ლომები ეწევიან იმ ეტლს, რომელშიც ზის ღმერთების დედა, მთა-მთა მოგზაური ან იგი ლომზე შემჯდარი მიდის.

ამის მიხედვით შემთხვევითად არ გვეჩვენება ფაზიანელი ქალღმერთის ქანდაკების ატრიბუტად ლომები, რომელნიც, არიანეს სიტყვით მას ჰყავდა *πάς τῶ Μῆρσι*, სამეფო ტახტ ქვეშ. ჩვენი აზრით, ლომები ფაზიანელი ქალღმერთის წარმოსახვისას ისეთივე საღვთო ცხოველები არიან, როგორც მისი შორეული არქეტიპის კიბელასთვის. ამის საბუთს გვაძლევს თითქმის ქ. ფოთის მიდამოებში 1910 წ. ნაპოვნ განძში რამდენიმე ცალად ამოჩენილი იშვიათი ფული (დიდრაქმა?) ლომის გამოსახულებით, რომელიც კოლხურ ფულად არის აღიარებული-

⁴¹ W. H. Roscher, 1890—1897, გვ. 1269, S. v. Kolchis (Kolxis). (Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie).

ლი. განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო მოვიტანთ მისი ავერსის აღწერილობას: „ლომი, მიწოლილი თათებზე, მარჯვნივ (მიხრილია); თავი დაფჩენილი პირით უკან აქვს მიბრუნებული; კუდი ამოდებული აქვს უკანა მარჯვენა თათს ქვეშ და ასდევს გავამდე“⁶². ჩვენთვის აქ ყურადსაღები ისაა, რომ პახომოვისეული აღწერილობა ამ ფულზე გამოსახული ლომისა საოცრად ემთხვევა ლომის იმ პოზას, რომელიც წოცემულია V ს. რელიეფზე: იქაც ლომი თათებზეა დაბჩენილი, ასევე მარჯვნივაა თავმიხრილი მსგავსადვე პირდაღებულია და კუდიც მას მარჯვენა თათს ქვეშ ამოდებული და გავამდე ასული აქვს. მათი ასეთი საოცარი მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ ფაზიანელი ქალღმერთის ლომების პოზაც (არიანე ამაზე სამწუხაროდ არას ამბობს) ასეთივე იქნებოდა: ხომ ბუნებრივად დასაშვებია, კოლხებს ქანდაკებაზედაც იმის რეპროდუქცია ჰქონოდათ, რაც დაგვიტოვეს ფულზე. ამრიგად ცხადი ხდება, რომ ლომი მართლაც საღვთო ცხოველად ჰყავდათ კოლხებს მიჩნეული.

ეს გარემოება, ჩვენი ფიქრით, საფუძვლიანობას ჰმატებს ნუმიზმატ პახომოვის აზრს, რომ ფოთის სანახებში ნაპოვნი ზემოთხსენებული ფული ადგილობრივადვე მოჭრილ ფულთა რიცხვს ეკუთვნის, მით უფრო, რომ ლომიანი ფულები ნაპოვნია ფოთიდან კარგა დაშორებითაც, სახელდობრ, ზუგდიდიდან 2 კმ-ის მანძილზე⁶³; მაგრამ ამის კატეგორიული თქმისათვის საჭირო არის კიდევ სხვაგან, კოლხეთის ტერიტორიაზევე, ფულების აღმოჩენა პახომოვის აღწერილობის მსგავსი პოზის გამოსახულებით.

გარდა ყოველივე თქმულისა, არიანეს ცნობა ფაზისელი ქალღმერთის ქანდაკების შესახებ თავისთავადაც მნიშვნელოვანი და ყურადსაღებია იმ მხრივ, რომ იგი მოწმობს იმდროინდელ კოლხებს შორის მოქანდაკეობის არსებობასაც.

§ 12

საინტერესოა არიანეს ცნობა რომ „აქვე (ალბათ ფაზისში შესავალთან, ე. ი. ქალაქის თვალსაჩინო ადგილას, სადაც ფაზისელი ქალღმერთის ალაღმა იყო აღმართული) უჩვენებენ არგოს ხომალდის ღუ-

⁶² Е. А. Пахомов. Несколько слов о происхождении рисунка «Колхидок», Батум, 1911, стр. 7; შდრ. მისზე: Монетные клады Азербайджана..., стр. 37, № 9.

⁶³ Е. А. Пахомов. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II, Баку, 1938, стр. 8, № 305; вып. III, Баку, 1940, стр. 8, № 640; С. Макалатия, О паходке нового клада колхидских монет, ВДИ, 1939, № 4, стр. 157—159.

ზას: რკინის ღუზა მე არ მეჩვენა ძველად; თუმცა თავისი სიდიდით ის არ წააგავს ეხლანდელ ღუზებს და მას რამდენადმე განსხვავებული ფორმა აქვს, მაინც, მიუხედავად ამისა, მე იგი მეჩვენა უფრო გვიანდელ დროისად; მაგრამ აქვე მიჩვენეს ქვის რომელიღაც სხვა ღუზის ნამტკრევები, ასე რომ ეს ნამტკრევები უფრო შეიძლება ადამიანმა მიიჩნიოს არგოს ხომალდის ღუზის ნაშთებად⁶⁴. არიანეს ეს ციტირებული სიტყვები იმ მხრივია მნიშვნელოვანი, რომ აღასტურებენ ქ. ფაზისის მცხოვრებლებს შორის ტრადიციის მოყვარულობას, სიძველეთა დაცვაზე ზრუნვას და სიძველეებისადმი ცხოველ ინტერესს.

§ 13

საგულისხმოა არიანესივე ცნობა ქ. ფაზისის გარნიზონისა და ციხის შესახებ, რომელიც არიანეს მიერ მიღებულ ღონისძიებათა წყალობით თვალსაჩინო სიმაგრედ იქცა და სავსებით უზრუნველყოფდა რომელიცა ინტერესებს კოლხეთის ზღვისპირა რაიონში. ამაზე იგი შემდეგს მოგვითხრობს:

„Τὸ μεντοι φρουρίον αὐτο, ἵναπερ κτισγῆται τετρακόσιοι στρατιῶται ἐπίλεχτοι, τῇ τε φύσει τοῦ γῆρου ὀχυρώτατον εἶναι μοι εἰδοῖσιν, καὶ ἐν ἐπιτηδεύουσιν καὶ οὖν πρὸς ἀσφάλειαν τῶν παύτη πλεοντων. Καὶ τὰφορὸς διπλῇ περιβέβηται τῷ τείχει, εὐρῆα ἑκατέρα, πάλαι μὲν οὖν γήινον το τεῖχος ἦν, καὶ πύργοι ἐξάλιοι ἐφεισθήκεσαν· νῦν δὲ ἐκ πλίνθου ὀπτῆς πεποιήται· καὶ αὐτὸ καὶ οἱ πύργοι καὶ τεμεμῆσται ἀσφαλῶς, καὶ μυχῶναι εφαστῆσιν, καὶ ἐνὶ λογῷ, πᾶν ἐξήρτυται πρὸς το μὲν πάλαι ἂν τινα αὐτῷ τῶν βαρβάρων, μὴ τὴ γὰρ ὅτι ἐς κίνδυνον κατασθεῖσαι πολιτορχίας τοὺς ἐν αὐτῷ φρουροῦντας. ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸν ὄρμον ἐχρήν ἀσφαλῇ εἶναι ταῖς ναυαὶ καὶ ὅσα εἴω τῶν φρουρίου κατακείτο ὑπο το τῶν πεπαισμένων τῆς στρατιᾶς καὶ τινων καὶ ἄλλων ἐμπορικῶν ἀνθρώπων, εἰδοῖε μοι ἀπὸ τῆς διπλῆς τὰφορου, ἣ περιβέβηται τῷ τείχει, ἄλλῃ τὰφορον ἐμβαλεῖν ὡς ἐπὶ τὸν ποταμόν, ἣ το τε ναύσταθμον περιέξει καὶ τὰς εἴω τοῦ τείχους οὐκίας“.

ქართულად ასე იქნება: „ხოლო თვითონ ციხე, სადაც მოთავსებულია 400 რჩეული მეომარი, მე ძალიან მტკიცე მეჩვენა ადგილმდებარეობის ბუნებრივ თვისებათა გამო და ისეთ ადგილზე გაშენებულად, რომელიც მეტად მარჯვეა აქ მონაოსნეთა დაცვისათვის. კედელს ორგვლივ შემოვლებული აქვს ორმაგი თხრილი; ეს ორივე (თხრილი) განიერი. წინათ გალავანი ალიზისა იყო და მასზე იდგა ხის კოშკები, მაგრამ

⁶⁴ SC, I, 1, 221; ჰერნერის გამ., გვ. 91, § 9 (11).

ეხლა გალავანიც და კოშკებიც გამომწვარი აგურითაა ნაშენი; იგი ნაგებია მაგარ საძირკველზე, მასზე აღმართულია საომარი მანქანები, ერთი სიტყვით, იგი მომარაგებულია ყოველივე იმით, რაც საჭიროა იმისთვის, რომ ბარბაროსთაგან არავის არ შეეძლოს გაკარებაც კი, არათუ მასში მყოფ მეციხოვნეთათვის გარემოცვით საფრთხეში ჩაგდება. ზოლო რადგანაც თვითონ ნავსადგურიც უნდა წარმოადგენდეს ზომალდებისათვის უშიშარ საფარს, აგრეთვე ყველა ის ადგილები, რაც ციხე-სიმაგრის გარეთ დასახლებულია სამსახურიდან გადამღგარი სამხედროებით და ზოგიერთი სხვა მოვაჟრე ხალხით, ამიტომ მე გადავწყვიტე იმ ორმაგი თხრილიდან დაწყებული, რომელიც შემოვლებული აქვს გალავანს, გამეყვანა სხვა თხრილი მდინარემდე, რომელიც (თხრილი) გარს შემოევლება ნავსადგურს და გალავანს გარეთ მდებარე სახლებს⁶⁵.

არიანეს ეს ცნობა მეტად საგულისხმოა და ახალ შტრიხებს ჰმატებს ფაზისის ისტორიას. პირველ ყოვლისა ვხედავთ, რომ ხელისუფლებას რომისას აქ ჰქონია ციხე-სიმაგრე, გაშენებული ბუნებრივად მარჯვე ადგილას და 400 მეციხოვნეთი დატული. როდის იქნა ეს სიმაგრე აგებული, წინათვე იყო აშენებული თუ რომის აქ ფეხის შემომტკიცების შემდეგ, არ ჩანს. უფრო კი საფიქრებელია, რომ მას ააგებდნენ რომის ბატონობის ხანაში. და აი რატომ: ბერძნების თვალში ფაზისის მნიშვნელობა ჰქონდა მართო როგორც თვალსაჩინო სავაჭრო პუნქტს, ამიტომაც თავიდანვე აქ თავიანთ ემპორიონს აარსებენ, შემდეგშიც, როგორც ვაჭრობის მიმდევარი ელემენტი, მშვიდობიან ურთიერთობაში არიან მკვიდრ მოსახლეობასთან და ამის ძალით არ საჭიროებდნენ ციხე-სიმაგრეს. რომაელებისათვის კი ფაზისის უფრო სამხედრო-სტრატეგიული ღირებულება ჰქონდა. პოლიტიკურმა ექსპანსიამ შემოიყვანა ლუკულისა და პომპეუსის კოჰორტები და სერგილიუსის ესკადრა ფაზისის მიდამოებში, ამავე ექსპანსიამ მოსპო ადგილობრივა თუნდაც ეფემერული, ხელისუფლება და გაამეფა თავისი კაცი არისტარქოსის სახით. მერე პოლიტიკურ ინტერესებს დაერთო ეკონომიური ინტერესებიც და რომის იმპერია მაგრად იკიდებს ფეხს კოლხეთში. რომის სუვერენიტეტი აქ არ დარღვეულა ხანმოკლე ინტერვალის გარდა (გავიხსენოთ ძვ. წ. 48 წ. ფარნაკის მიერ კოლხეთის დაპყრობა) მთელი ერთი საუკუნის მანძილზე მოკიდებული პომპეუს-არისტარქოსის დროიდან ვიდრე პოლემონ II-მდე (38—63 წწ), რომლის შემდეგ რომის წარმომადგენელი აღარ ჩანს კოლხეთში, სანამ ტრაიანე (98—117 წწ.) არ განაახლებს აგრესიას დაკიისა, ყირიმისა და

⁶⁵ § 12 (9); SC, I, 1, 221; რ. პერხერის გამ., გვ. 91—92.

ამიერკავკასიის მიმართულებით, კერძოდ „კოლხებს და მათ მეფეს არ მიიღებს თავის მფარველობის ქვეშ“⁶⁶, რაც მოხდა 106 წელს ან მომდევნო ხანებში. ამ აგრესიის ილუსტრაციის თვალსაზრისით ინტერესს არაა მოკლებული ის ფაქტიც, რომ პონტოს აღმოსავლურ სანაპიროს დინასტიები დადგენილი არიან, როგორც ეს ჩანს არიანეს მოხსენება-პერიპლუსიდან, ან ტრაიანესა ან თვით ადრიანეს (117—138 წწ.) მიერ.⁶⁷ გამოდის, რომ ამ სანაპიროს შემომტკიცების პროცესი საკმაოდ გავრძელებულა. ყოველივე თქმულის გათვალისწინების შემდეგ უფრო ბუნებრივად და წესაძლებლად მიგვაჩნია ფაზისში ციხე-სიმაგრის აგება სწორედ ტრაიანეს ხანას მიეკუთვნოთ, თუმცა დასაშვებია მისი უფრო ადრეც აშენება. ფაზისის ციხე-სიმაგრის აგების ტრაიანეს დროინდელობის აზრს სავსებით უდგება შემდეგი ისტორიული ტრადიცია, რომელსაც გადმოგვცემს პროკოპი კესარიელი, თუ, რა თქმა უნდა, იგი დამყარებული არაა არიანესა და V ს. ანონიმის ცნობაზე: „ამბობენ აგრეთვე, რომ რომაელთა ავტოკრატორ ტრაიანეს დროს იქ (აფსარუში) ვიდრე ლაზების და სანიგების (სვანების?) ქვეყნამდე დაფუძნებულ იქნა რომაელ ჯარისკაცთა რაზმები“. (BG. XVIII, 2, G. 11, 95). ან კიდევ: „რომაელ ჯარისკაცთა რაზმებს ეჭირათ მთელი ადგილები ტრაპეზუნდის საზღვრებიდან დაწყებული ვიდრე სანიგების ქვეყნამდე“ (BG VIII, 4, ib., 106).

არიანეს მოხსენება შუქსა ჰფენს რომის ხელისუფლებასა და მკვიდრ მოსახლეობას შორის ჩამოვარდნილ ოდიოზურ განწყობილებასაც. ვამბობთ „ხელისუფლებას“ და არა ფაზისის მოსახლეობას იმიტომ, რომ არიანემდე რომს აქ გამაგრებული ჰქონია მარტო ციხე და არა ქალაქი და ნავსადგური, სადაც მშვიდობიანი მოსახლეობა ბინადრობდა. ამას გვიდასტურებს შემდეგი: „ციხე—ამბობს არიანე—მომარაგებულია ყოველივე იმით, რაც საჭიროა, რომ არც ერთმა ბარბაროსმა არ გაბედოს გაკარებაც კი, არა თუ მეციხოვნეთა გარემოცვით საფრთხეში ჩაგდება“. აქედან გარდა თქმულისა, ისიც ჩანს, რომ ბარბაროსები, ე. ი. მკვიდრი მოსახლენი, კოლხები, არიანემდე ალყასაც კი არტყავდნენ ციხეს, არათუ ფარეშობდნენ. ამიტომაც გასაგები ხდება ლონისძიებანი ციხის უშიშროებისა და გამაგრებისათვის: წინანდელი ალიზის გალავანი და ხის კოშკები შეუცვლიათ გამომწვარი აგურისგან ნაგები გალავნით და კოშკებით; ციხეს შემოვლებული ჰქონია ორი პირი ფართო თხრილი, ეხლა მესამესაც სჭირან, უკვე მდინარემდე; ციხეზე დაუდგამთ საომარი მანქანები. ასეთი თავდაცვითი

⁶⁶ SC, II, 2, 320, 323; I, 3, 674.

⁶⁷ § 15 (SC, I, 1, 222; ჰერხერი; გვ. 93).

ზომები მიზანშეწონილი და ბუნებრივი იქნებოდა მხოლოდ მტრულ ვითარებაში, იდიოზური გარემო და მოქმედებანი კი, ცხადია, შედეგი იქნებოდა აქ დამყარებულ პოლიტიკურ-ეკონომიურ რეჟიმისა, რომ რეჟიმით უკმაყოფილო ელემენტების მტრული გამოსვლის შესაძლებლობა გამოიციხული არაა, ამას, მიღებულ თავდაცვით ღონისძიებათა გარდა, გვაფიქრებინებს იმპერატორ ვესპასიანეს (69—79 წწ.) დროინდელი აჯანყება ანიკეტისა, რომელმაც საფარად გამოიყენა სწორედ კოლხეთის ტერიტორია, ისიც ფაზისის მახლობლად, მდ. ხობის შესართავი.⁶⁸ კოლხების მტრული გამოსვლების მასშტაბი, საფიქრებელია. გაზრდილა არიანეს დროს, რაკი მას საჭიროდ დაუნახავს ციხის გარდა გაემაგრებინა მდინარემდე მესამე თხრილის გაყვანით ნავსადგურიც და ვაჭრებისა და ყოფილ სამხედროების უბანიც.

არ შეიძლება დუმილით ჩაეუაროთ არიანეს ქედმაღლურ ფრაზას: არც ერთმა ბარბაროსმა არ გაბედოს გაკარებაც კიო (μῆδ' ἐλαδ' ὄντα) რასაც ზღმეტი ნიუანსი შეაქვს გოროზი ხელისუფლას ოდიოზობაში კოლხების მიმართ.

არიანეს მოხსენებაში მნიშვნელოვანია ერთი დეტალიც: ციხის გარეუბანი დასახლებული ყოფილა სამსახურიდან გადამდგარი სამხედროებით და ზოგიერთი სხვა მოვაჭრეებით. რასაკვირველია, ვაჭრებს აქ მართო საცხოვრებელი ბინები კი არ ექნებოდათ ყოფ. სამხედროებასავე, არამედ თავიანთი სავაჭრო დუქნებიც. უდუქნოდ სხვა რა აზრ-ექნებოდა ვაჭრის იქ გაჩერებას? ხოლო ეს დეტალი მიგვითითებს ქალ. ფაზისის, როგორც სავაჭრო პუნქტის, მეტნაკლებ მნიშვნელობაზე და სწორედ ამ მხრივაც საინტერესო ხსენებული შტრიხი არიანეს მოხსენებაში.

არაა უგულებელსაყოფი მისი ფრაზაც, აქ ხმარებული: καὶ τῶν καὶ ἄλλων ἐμπορευμάτων ἀντιπᾶσαν (და ზოგიერთი სხვა მოვაჭრე ხალხისა), მეტადრე სიტყვა τῶν (ზოგიერთებისა). საფიქრებელია, რომ ციხის უბანში ცხოვრობდა მხოლოდ ნაწილი ვაჭრებისა, მეტი წილი კი სხვაგან და სწორედ ამის აღსანიშნავად იხმარა ეს სიტყვა.

ყურადსაღებია ფაზისის. ციხისა და ციხის უბნის ლოკალიზაციის თვალსაზრისით არიანეს მოხსენების ამ 5-ის დასაწყისი სიტყვები:

⁶⁸ ტ ა ც ი ტ ი, ისტორიები, III, 47, 48; SC, II, 1, 248—249. შდრ. პროფ. ს. ჯანაშია, საქართველო..., გვ. 52—56; А. И. Болтунова (Амиранашвили), Восстание Анхета, ВДИ, 1939, № 2, стр. 57—67, აგრეთვე პოპულარული წერილი პროფ. სარგის კაკაბაძისა: მონების აჯანყება კოლხიდაში I ს. ში. გაზ. „ქომუნისტური განათლება“, 1937წ., № 99. რადგან ეს აჯანყება გაჩნდა და მიმდინარეობდა პონტოს სამეფოში და არა კოლხეთში, ამიტომაც ამ მნიშვნელოვანსა და საგულისხმო მოძრაობას აქ ვერ ვხეილავთ.

თქმით: *ფრანსუა ანტ ... მიმ ენდჳვ* (ხოლო თვითონ ციხე... მე მეჩვენა), განსაკუთრებით ქმნი ეს სიტყვა დაპირისპირებითი კავშირია და ქართულად მას შეესაბამება: ხოლო, გარნა, არამედ, კი, მაშასადამე, ეს ქმნი გვაგულსხმებს იმას, რომ ციხე და მისი უბანი იქ კარ მდებარეობდნენ, სადაც აღმართული იყო წინა 5-ში მოხსენებულ ფაზისელ ქალღმერთის ალაღმა და სადაც ანახვეს არიანეს არგოს ღუზები, ე. ი. ფაზისში შენაგებისას მარცხენა ნაპირას, არამედ სხვაგან, სხვა ადგილას. ამასთანავე ეს ადგილი, არიანეს მოწმობით, ზუნებრივადვე ძალიან გამაგრებული ყოფილა და ასეთ მარჯვე, მოხერხებულ ადგილას გაწენებული ციხიდან თამამად შეიძლებოდა თურმე მოხაოსნეთა დაცვა. მაშასადამე, ციხეს ისეთი მდებარეობა, უნდა ვიფიქროთ, მაღლობი, მბრძანებელი ანუ დანახვისი მდებარეობა ჰქონია, საიდანაც მოხერხდებოდა ნავსადგურს მოახლოვებული ან შიგ შესული გემების დაცვა მეკობრეთა მოსალოდნელ თავდასხმისგან. გამოდის, რომ ციხე ძალიან არ ყოფილა ზღვის ნაპირას დაშორებული. აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ ციხის მდებარეობა მდინარის მარცხენა ნაპირასვე, სადაც ალაღმა იდგა და ღუზები იდო, ჩვენ მიერ სრულიადაც არაა გამოორიცხული. ასეა თუ ისე არიანის ტექსტის ეს ანალიზი, ვფიქრობთ, შეიძლება ორიენტირად იქნეს გამოყენებული არქეოლოგიური ძიების პროცესში ნაციხვარის მიგნებისას.

§ 14

კოლხეთი, კერძოდ კი ქ. ფაზისი, საფრთხეში ჩავარდნილა 256 წ., როდესაც მასზე იერიში მიიტანეს სკვითებმა ნადავლის შოვნის მიზნით. ასეთივე თარეში უფრო ადრე მათ მოაწყეს პიტიუნტზე, მაგრამ იქაური გარნიზონის უფროსმა სუქესიანმა ისეთი გამჭირვალობა და თადარიგიანობა გამოიჩინა, რომ შემოსეული სკვითები დიდი ზარალით ჭკუაქცია, პონტოს სანაპიროს მოსახლეობას კი იმედი მიეცა იმისა, რომ სკვითები ველარ გაბედავდნენ შემდეგში თავდასხმას. მიუხედავად ამისა, წავიდა თუ არა სუქესიანი მეფის კარზე სასამსახუროდ, სკვითები ეხლა უკვე კოლხეთს ეწვივნენ: მიაღწენ ბოსფორელთა ხომალდებით ნაპირს ფაზისის მახლობლად და შეეცადნენ არტემიდა ფაზისელის ტაძრის დაუფლებას (უეჭველია ის ცნობილი იყო თავისი სიმდიდრით), მაგრამ უშედეგოდ, რის გამო გასწიეს პირდაპირ პიტიუნტისკენ, აქ ხელათვე აიღეს ციხე, ამოწყვიტეს აქაური გარნიზონი, ხელთ იგდებენ დიდძალ ხომალდებს და მერე გასწივენ ტრაპიზონს, რომელსაც ასევე ადვილად აიღებენ, თუმცა აქ დიდი ჯარი იდგა⁶⁹.

⁶⁹ SC, I, 3, 790—791.

ამ თხრობაში, რომელიც ეკუთვნის ზოსიმეს (V—VI ს. დასაწყისი), ჩვენს ყურადღებას იმპყრობს ის გარემოება, რომ სკვითებმა ვერა და აკლეს რა ფაზისსა და მის არტემიდასეულ ტაძარს მაშინ, როდესაც სულ იოლად აიღეს ჭერ პიტიუნტი, უშველებელი კედლით გარემოცული, და მერე ტრაპიზონიც, „დიდი და მრავალრიცხოვანი ქალაქი, რომელსაც ადგილობრივ ჯარისკაცთა გარდა ჰყავდა 10 ათასი სხვა⁷⁰ (ესეც კია, აქაური გარნიზონი ძალიან თავშეუდებელი ყოფილა). ჩანს, რომ ფაზისსა და საერთოდ კოლხეთს მხნე, თადარიგიანი და, რაც მთავარია, ძლიერი ხელისუფლება ჰყოლია, რომ ადვილად და დაუზიანებლივ უკუუქცევიათ მოთარეშე სკვითები. აღნიშნული ფაქტის — ფაზისიდან მოთარეშე სკვითების უშედეგო უკუქცევის — ძალით ვერ გავიზიარებთ იმ აზრს, თითქოს „ყველაზე მეტად ამ დროს ფაზისი ანუ ფოთი... დაზიანდა“⁷¹, ვინაიდან ზოსიმე მხოლოდ აღნიშნავს: „καίρησαν... καὶ οὐ δύναμιν“ (სიტყვა-სიტყვით ესაა: „აძლებნი... და ვერ შემძლენი“).

§ 15

ქ. ფაზისის გამაგრებულ პუნქტად ჩანს აგრეთვე მომდევნო IV ს. პირველ ნახევარშიც და იმავე ავტორის — ზოსიმესივე — სიტყვით. იგი, მოგვითხრობს რა კონსტანტინე I-ის (323—337 წწ.) საადმინისტრაციო საქმიანობაზე, კერძოდ დეცენტრალიზებული მმართველობის განმტკიცებაზე, სხვათა შორის წერს: „ერთს იპარქოსს (მოადგილეს) მან გადასცა მთელი ეგვიპტე..., აღმოსავლეთი მესოპოტამიამდე... და მთელი ზღვის სანაპირო პამფილიიდან ტრაპიზონამდე და ფაზისზე (არსებულ) სიმაგრეებამდე“ (καὶ τὴν παρχίον ἀπὸ Παμφυλίας ἄχρι τῆς Πραεζίνουτος καὶ τῆς παρὰ τὴν Ἰβήτου ὑψιστοῦ παρχίας εἰς⁷² ἀσκήσαν, რომ ჩვენი ქ. ფაზისი ამ იმპერატორის დროს საკმაოდ გამაგრებული ყოფილა მით უმეტეს, რომ იგი იმპერიის აღმოსავლური ნაწილის სასაზღვრო პუნქტადაც მოჩანს.

§ 16

დანარჩენ ძველ მწერლებს, რომელთაც ეხლა ჩამოვთვლით. თუმცა აქვთ თავიანთ შრომებში მოხსენებული ქ. ფაზისი, მაგრამ განხი-

⁷⁰ SC, I, 3, 791.

⁷¹ იე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I, ტფ. 1928, გვ. 161.

⁷² SC, I, 3, 797.

ლულ ავტორებთან შედარებით ახალი არაფერი შეაქვთ ამ ქალაქის ისტორიაში. ასეთები არიან: 1) არიანეს თანამედროვე უცნობი (არა სახელოვანი ისტორიკოსი) პლუტარქოსი, რომელიც ამბობს: „ფაზისი მდინარეა სკვითებში, ჩამოუდის ქალაქს“⁷³; 2) ამიანე მარცელინი (IV ს. ახ. წ.), რომელიც ჩვენ ქალაქზე მარტო შემდეგსა წერს: „აქ კოლხების მიწა-წყალზე სხვა ქალაქებს შორის არის ფაზისი, მდინარის სახელის მიხედვით წოდებული“⁷⁴; 3) სტეფანე ბიზანტიელი (VI ს.), რომელიც ფაზისზე შენიშნავს, რომ ის არის „აიას II-ის ქალაქი კოლხების ქვეყანაში. მდინარე ფაზისზე, დაარსებულია მილეტელების მიერ“⁷⁵; 4) ესტათე თესალონიკელი (XII ს.), რომელიც ჩვენ ქალაქზე ამბობს: „მასზე (მდ. ფაზისზე) დგას აგრეთვე თანამოსახელე ქალაქი“⁷⁶; 5) ამათე რიცხეს ეკუთვნიან: „სტრაბონისეული ქრესტომათიის“ ავტორი, რომელიც წერს: „მდ. ფაზისი... ერთვის პონტოს მთავე სახელის მქონე ქალაქის მახლობლად“⁷⁷; 6) არისტოფანეს კომედიის „აქარნელები“-ის სქოლიასტი, რომელიც ამბობს: „სკვითეთში არის ქ. ფაზისი, მდინარის თანამოსახელე“⁷⁸ და 7) ძვ. წ. III ს. მწერლის თეოკრიტეს სქოლიასტი, რომელიც ასევე ნაცნობ ცნობას გადმოგვცემს: „ფაზისი მდინარეა და მისი თანამოსახელე ქალაქი კოლხეთში. სადაც ელინებია (ბერძნებია), მილეტიდან გადმოსახლებულნი“⁷⁹.

§ 17

თუ უკანასკნელად დასახელებულ პირთ არაფერი შეაქვთ ახალი ქ. ფაზისის ისტორიაში, სამაგიეროდ „ევექსინის პონტოს პერიპლუსის“ ანონიმური ავტორი გვაუწყებს ისეთ-რამეს, რაც უდავოდ ზრდის ამ ძველი ბერძნული ემპორიონის ხედვით წონას და მას წარმოგვიდგენს, როგორც მჩქეფარე ეკონომიურ ცენტრს ანტიკურ სამყაროში. აი რას გადმოგვცემს ეს ანონიმი: „Ἐισπύτων δὲ εἰς ποταμὸν ἀριστέρῃ τῇ θάλασσῃ παραχρῆσται Μελιτῶν πῆλιν Ἐλκυνίς (Ἐλκυνίς λεγομένη, εἰς ἣν λήγεται καταβαίνειν ἔθνη ἐξ ἡχαιοῖα διαφόροις χράμενα φαναῖς, ἐν οἷς τοῖς λήγουσιν ἀπὸ τῆς Ἰνδοῦς καὶ Βιχτρυῶνς συναφύκεισθαι βερβέρους“.

ქართულად ეს ასე იქნება: „მდინარეში შესვლისას ფაზისის მარცხენა

⁷³ SC. I, 2, 500.

⁷⁴ SC. II, 2, 326.

⁷⁵ SC. I, 1, 268; G. II, 285.

⁷⁶ SC. I, 1, 204.

⁷⁷ SC. I, 1, 170.

⁷⁸ SC. I, 2, 353.

⁷⁹ SC. I, 2, 397.

მარეს მდებარეობს მილეტელების ბერძნული ქალაქი, ფაზისად წოდებული, სადაც როგორც ამბობენ, თავს იყრის სამოცი ტომი, სხვადასხვა ენაზე მოუბარი; მათ რიცხვში, ამბობენ, ჩამოდიან ბარბაროსები ინდოეთიდან და ბაქტრიანადან⁸⁰.

ამ სტრიქონების უსახელო ავტორი, როგორც ლიტერატურაშია მიღებული, ითვლება V ს. დროინდელად, მაგრამ ამასთანავე ერთად მისი გამომცემელი კონრ. მიულერი, რომელსაც ეკუთვნის კიდევ ავტორის დროინდელობის დათარიღება V საუკუნით, იმასაც ფიქრობს, რომ სწორედ ეს ჩვენ მიერ ციტირებული 44 წ-ი ამოღებული უნდა ქმონდეს იამბიკურ პერიეგესიდან (დედამიწის გალექსილ აღწერილობიდან),⁸¹ რომელიც მიეწერება სკიმნე ქიოსელს (ცხოვრ. I თუ II საკ.-ში ძვ. წ.), თანაც გვაძლევს ამ იამბიკოთი დანაწერის აღდგენის ცდას. თუ მიულერის მოსაზრება სწორია, მაშინ ანონიმის ცნობას ქ. ფაზისის ეკონომიურ ცხოვრებაზე, როგორც 6-7 საუკუნით უფრო ადრინდელს, მეტი ღირებულება ენიჭება.

აქვე საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ანონიმი ვერ იჩენს დამოუკიდებლობას ამოღებულ მასალისგან, რის გამო უკანასკნელი მოჰყავს სიტყვა-სიტყვით. მაგალითად, არიანეს დროინდელ შავი ზღვის აღმოსავლურ სანაპიროს დინასტებს იგი ასახელებს როგორც თავის თანამედროვეებს, სახელდობრ:

ა რ ი ა ნ ე თ ი :

(მაკრონებსა და ჰენიოხებთან) მეფედ არის ანხიალე.

ზიდრიტები ემორჩილებიან ფარასმანს.

ლაზეთთან მეფედ არის მალასა, რომელმაც ხელისუფლება შენგან მიიღო.

ა ნ ო ნ ი მ ი თ :

(მახელონებთან და ჰენიოხებთან) მეფედ არის ანხიალე.

ზიდრიტები ემორჩილებიან ფარასმანს.

ხოლო ლაზთა მეფეა მალასა, რომელმაც მეფობა მიიღო შენგან.

⁸⁰ SC, I, 1, 274.

⁸¹ იქვე, შენიშვნა. პერიეგესის დასათარიღებლად გამოყენებულია ბიოვინის შეფის ნიკომედისადმი მიძღვნა. კ. მიულერი გულისხმობს ნიკომედ III-ეს (95—75 წლ.) და ამიტომაც მისი დროით ათარიღებს პერიეგესს. შემდეგ ხანებში კი (1910 წ.) პერეტიმ მოიყვანა დამაჯერებელი საბუთები იმისა, რომ პერიეგესი უფრო ადრინდელ დროს, 133—110 წლებშია დაწერილი.

А. И. Тюменев, Херсонесские этюды (ВДИ, 1938, № 2 (3), стр. 250, прим. 7).

აფსილებთან მეფეა იულიანე, რომელმაც ხელისუფლება მამიშენისგან მიიღო.

აბასგებთან მეფეა რისმაგა; ამანაც აგრეთვე შენგან მიიღო ძალა-უფლება.

სანიგების მეფემ სპადაგამ მეფობა მიიღო შენგან⁸².

ხოლო აფსილების მეფეა იულიანე; ამან ტახტი მიიღო მამიშენისაგან.

აბასგებთან მეფეა რისმაგა; ამანაც ტახტი მიიღო შენგან.

სანიგების მეფემ სპადაგამ მეფობა მიიღო შენგან⁸³.

მაგრამ V ს. ანონიმური მწერლის ეს ნაკლი, — დამოკიდებულება იმ ავტორებზე, რომლებითაც იგი სარგებლობდა, — მეორე მხრით მას ღირსებად მიეთვლება, რამდენადაც ის გადაუყეთებლივ გადმოგვცემდა ტექსტს იმ სახით, როგორითაც ჰქონდა ავტორს, მის წყაროს; ჩვენს შემთხვევაში ანონიმი ამოიღებდა სკიმნე ქიოსელისგან.

ჩვენ არა გვაქვს საბუთი V ს. ანონიმს ეუკიეინოთ ნასარგებლ წყაროთა შებღალვა-დამახინჯება. ამიტომ თუ რამეა გადასხვაფერებული ანონიმის ნაწარმოებში, ეს უნდა მიეწეროს იმ წყაროს, რომლითაც იგი სარგებლობდა, და არა თვითონ მას. ხოლო ამას ვამბობთ მიტომ, რომ ანონიმის ამ ციტატაზე დაკვირვებამ ერთგვარი ეჭვი აღგვიძრა. ეჭვი კი დაგვიბადა სახელდობრ მისმა შინაარსობლივმა მსგავსებამ სტრაბონისა, სტრაბონისეული ქრესტომათიის ავტორის და პლინიუსის გადმონაცემთან დიოსკურიას შესახებ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 2, 16; ქრესტომათიის ავტორი, § 1, 1, 170; პლინიუსი Nat. Hist., VI, 15). ეს ავტორები ერთხმად ამბობენ, რომ დიოსკურიაში თავს იყრის სხვადასხვა ენაზე მოუბარი მრავალი ტომიო, თანაც ასახელებენ მათ რიცხვსაც: სტრაბონი და მისეული ქრესტომათიის ავტორი 70-ს, ამასთანავე პირველი უარყოფს ტიმოსთენეს რიცხვს 300-ს, ხოლო პლინიუსი, წინააღმდეგ სტრაბონისა, უკრიტიკოდ ასახელებს ტიმოსთენეს რიცხვს — 300-ს. ჩვენი ანონიმი კი, როგორც ვნახეთ, განსხვავებულ რიცხვს — 60-ს გვაძლევს. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ უსახელო ავტორი აღნიშნულ ცნობას ამოიღებდა არა სტრაბონისგან და პლინიუსისგან, არამედ სხვა, მესამე, წყაროდან, უნდა ვიფიქროთ, სკიმნე ქიოსელისგან. თორემ მას რომ ცნობა სტრაბონისგან ან პლინიუსისგან ამოეღო (არ ვასახელებთ ქრესტომათიის ავტორს, რადგან ის იმეორებს სტრაბონს), მაშინ ახალ ციფრს აღარ შესთხავდა, არამედ, როგორც ჩვეულებად ჰქონდა, ამ შემთხვევაშიაც სიტყვა-სიტყვით გადმოიწერდა ან ერთის ამოკითხულს ციფრს ამ მეორეს. —

⁸² SC, I, 1, 222.

⁸³ SC, I, 1, 276.

ამასთანავე არც ერთი აქ დასახელებული ავტორი (სტრაბონი.. ქრესტომათიის ავტორი, პლინიუსი) არ ურთავს: მათ რიცხვში არიან ბარბაროსები ინდოეთიდან და ბაქტრიიდანო. ანონიმი კი წერს ამას. ესეც ზედმეტი რეალიაა იმისი, რომ ანონიმს არ უსარგებლნია ამ ავტორებით. ის თუ ამბობს სხვის ნათქვამის მიხედვით და არა ამათ თქმულს იმეორებს.

დაბოლოს, ინდოელი და ბაქტრიელი ვაჭრის ფაზისში ჩასვლა უფრო ადვილდასაშვები და საფიქრებელია, ვიდრე დიოსკურიასში: უკანასკნელი არ ყოფილა დაკავშირებული ინდოეთთან და ბაქტრიასთან ისეთი ბუნებრივი და მახლობელი, პირდაპირი წყლიერი გზით, როგორიც ჰქონდა ფაზისის კირ-ფაზისის მაგისტრალის სახით.

ამიტომ და ზემოთ დასახელებულ მოსაზრებათა გამო ვფიქრობთ, რომ ანონიმის ცნობა ღირსია ნდობისა, ხოლო ეპეი — ხომ არ ამოიღო მან ეს ცნობა სტრაბონ—პლინიუსისგან, — როგორც უსაფუძვლო, კატეგორიულად უნდა უკუუვადოთ მით უფრო, რომ, რამდენადაც ვიცით. ეპეი არავის აუღია მის კეშმარიტებაში.

ეხლა კი მივუბრუნდეთ თვითონ ცნობას. პირველ ყოვლისა ცხადია, რომ ფაზისში 60 ენაზე მოუბარი ხალხი თავს იყრიდა სავაჭრო მიზნით. სხვა აზრი წარმოუდგენელია და ამიტომ გამოსარიცხია. ეს კი ფაზისის წარმოგვიდგენს როგორც გაცხოველებული ალბ-მიცემის პუნქტს, სადაც თავს იყრიდა სავაჭროდ სხედასხვა ქვეყნის შვილი.

შემდეგ აშკარა ხდება ჩვენთვის ამ ქალაქის ვაჭრობის მასშტაბიც. სავაჭრო მიზნით ფაზისში ჩადიოდნენ არა მარტო მეზობელი ტომები. არამედ ისეთი შორეული ქვეყნებიდანაც კი, როგორიც იყო ინდოეთი და ბაქტრია, რომელნიც აქ ჩაიტანდნენ თავიანთ პროდუქციას, რაზედაც ადგილობრივად და დასავლეთ სამყაროში მოთხოვნილება დიდი არსებობდა. ასე რომ ფაზისი ჩვენ გვევლინება არა როგორც „შედარებით პატარა გამაგრებული ფაქტორია, ადგილობრივ მოსახლეობასთან სავაჭროდ დაარსებული“, როგორც ამბობს აკად. მანანდიანი, არამედ წარმოგვიდგება საკმაოდ თვალსაჩინო და დიდი მასშტაბის სავაჭრო ქალაქად. მართლაც შეუძლებელია მისი მასშტაბის შემეცირება, როცა მის კედლებს შორის ვხედავთ სამოცი ეროვნების შვილს.

შემდეგ არ შეიძლება გვერდი ავუხვიოთ აკად. მანანდიანის თქმას: ფაზისი დაარსებული იყო უმთავრესად ადგილობრივ მოსახლეობასთან სავაჭროდ, რასაკვირველია, ამ ემპორიონის დაარსების მომენტში მიღებული აზრად არ ექნებოდათ მაშინათვე მსოფლიო მასშტაბის სავაჭრო ცენტრად გადაქცევა იგი, მაგრამ ასეთი პერსპექტივა გადაიშლებოდა — და გადაიშალა კიდეც — შემდეგ ხანებში, როცა საბერძნეთმა მტკიცედ მოიკიდა ფეხი აღმოსავლეთში და სელევკიდები, რო-

გორც ვნახეთ, ფართო გეგმებით მოქმედებდნენ: შეისწავლეს კასპიის ზღვა, მის სისტემაში შემავალი მდინარეები, აამოძრავეს კირ-ფაზისის წყლიერი გზა, ეს ორი მდინარე ერთი მეორეს შეუკავშირეს საურამე გზით და უამრავი ხიდებით. ასეთ პირობებში, ცხადია, გაცხოველდებოდა სავაჭრო ურთიერთობა ისეთ შორეულ აღმოსავლურ ქვეყნებთან, როგორც იყო ინდოეთი და ბაქტრია, ხოლო შედეგად ამ მჭიდვარ საკმეიანობისა გაიზრდებოდა სატრანზიტო მნიშვნელობა კირ-ფაზისის მაგისტრალის საბოლოო პუნქტის — ფაზისისაც.

რომ ეს მართლაც ასე იყო, ამას გვიჩვენებს შემდეგი. პერაკლიტე პონტოელი (4—3 ს.), პლატონისა და სპეესიპეს მსმენელი ათენში, რომელსაც მიეწერება თხზულება περί των πωλιτεῶν (სახელმწიფოთათვის), გადმოგვცემს: „Μιλήσοι φιλέουσιν ὁ εἰς αὐτὴν ὁπότε τοῖς ναυαγίοις ἐφοιδέσθαι καὶ τοῖς μυχῶς διδόντας ἀπολαύειν“ (ფაზისში მცხოვრები მილეტელები იმდენად სტუმართმოყვარენი არიან, რომ გემდამ-სვრეულებს სახსრებით ამარაგებენ და გზად წასვლისას სამ-სამ მნას აძლევენ)⁸⁴. ეს მრავლის მეტყველი ფაქტია. ასეთი გულშემატკივრობა სტიქიონისგან დაზარალებულთა მიმართ, გემდამ-სვრეული ხალხის შევრდომა, მოვლა-პატრონობა, საარსებო სახსრის მიცემა და წასვლის წინ თითოეული დაზარალებულის სამ-სამ მნათი დასაჩუქრება (სამი მნა კი 70—73 მანეთს უდრის) შეეძლო მართო ძალიან შეძლებულ ხალხს. ფაზისელები კი ასეთები იყვნენ. ბუნებრივად ისმის კითხვა: საიდან გააჩნდათ ფაზისელებს ასეთი შეძლება? რასაც კვირველია, მხოლოდ ფართო მასშტაბით წარმოებული ვაჭრობის შედეგად შეძენილი სიმდიდრის წყალობით შეეძლოთ ჯიბისთვის შეუმჩნეველად მიეცათ თითოეულისათვის 70—70 მანეთი. ასე რომ პერაკლიდეს მიერ დასახელებული ფაქტი გეზად ადასტურებს ქ. ფაზისის ვაჭრობის დიდ მასშტაბს.

მეტად საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ პერაკლიდეს ეს ცნობა ემთხვევა VI—III საუკუნეთა მიჯნას, ე. ი. სწორედ იმ დროს, როცა, ჩვენი რკვევით, ამოძრავებული იყო კირ-ფაზისის წყლიერი გზა, მაშასადამე, როცა ფაზისის მოსახლეობასაც ფართო შესაძლებლობა ჰქონდა კეთილდღეობით ცხოვრებისა.

ფაზისის დიდი ღიაპაზონის დამადასტურებელია სარაპანის ტევადობის შესახები ფაქტიც, რასაც სტრაბონი შემდეგნაირად გადმოგვცემს: ‘Ὁ θάλας ἀναπλεῖται δὲ μᾶλλον Σαραπανῶν, ἐρηματός δυνάμειος θῆξασθαι καὶ πῶλεως συσπικνῶν (ფაზისი გემსავალი პირადმა სარაპანის სიმაგრემდე, რომელსაც შეუძლია დაითიოს ქალაქის მოსახლეობაო).

⁸⁴ FHG, II, 218.

რითი შეიძლება აიხსნას შორაპნის ასეთი დიდი ტევადობა? რასაკვირ-
 ველია, არა იმით, რომ ომიანობისა და შიშიანობის დროს მოსახლეო-
 ბის სახიზრის ფუნქციები შეესრულებინა (ქვეყნის სიღრმით მდებარეს
 ასეთი შეჭრა გარეშე მტრისა ნაკლებად უქმნიდა საფრთხეს, თუ იბე-
 რიას არ ეიგულისხმებთ, რომლის იმდროინდელ აგრესიაზე კოლხეთის
 მიმართ არაერთგვაროვანი ცნობა არ მოგვეპოვება). სარაპანის ფართო მო-
 ცულობა უფრო იმით შეიძლება ავსნათ, რომ ის იყო მოტანილი სატ-
 რანზიტო საქონლის საწყობი. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა გეოგ-
 რაფოსის ლოგიკური აქცენტუაცია სიტყვაზე ἀναγκασίαι (გემსავალია
 შედმა, პირადმა). გავიხსენოთ მეტი სიცხადისათვის შინაარსი
 მთელი ამ წ-ისა (XI, 2, 17), აქ სტრაბონი, თქმულის გარდა, ამბობს,
 რომ ფაზისი კოლხების ემპორიონია (საეპრო ქალაქი), ასახელებს —
 რამდენი დღის სავალია აქედან ამისომდე და სინოპამდე, ჩამოსვლის
 რითია მდიდარი ეს მხარე და, ბოლოს, ჩერდება აქ განვითარებულ
 სელის წარმოებაზე. ერთი სიტყვით, ავტორი გადმოგვცემს კოლხეთისა
 და ფაზისის ეკონომიურ სურათს და არა მის სტრატეგიულ მდგომა-
 რეობა-მდებარეობას. ამიტომაც როცა ის წერს: ფაზისი გემსავალია
 სარაპანის სიმაგრემდე, რომელსაც შეუძლია მთელი ქალაქის მოსახლე-
 ობის დატევაო, მას მხედველობაში აქვს დომინანტურად სარაპანის
 ეკონომიური მხარე, მისი დიდი მოცულობის და ტევადობის ფართობი
 და არა სხვა რამ. ეკონომიური თვალსაზრისით კი სარაპანას მართლაც
 უნდა ჰქონოდა ერთგვარი მნიშვნელობა: შორეული დასავლეთიდან
 ფაზისში შენავეებული გემები, რაკი მდინარე გემსავალი იყო სარაპანამ-
 დე, ამ ადგილებამდე ამოვიდოდა და მხოლოდ აქ გადმოიტვირთებოდა
 საქონელი, რომელსაც სატრანზიტო დანიშნულება ჰქონდა: აქედან
 ხომ უკვე სახმელეთო და ოთხი დღის სავალი გზით უნდა გამგზავრე-
 ბულიყო საქონელი კირამდე (მტკვრამდე). ცხადია, ერთბაშად ყოველ-
 თვის ვერ მოხერხდებოდა გემებიდან საქონლის პირდაპირ გად-
 ტვირთვა ურმებზე, საჭირო იყო მათი ჩამოხსნა, დროებითი დაბინავება
 და სწორედ ამ ფუნქციისათვის იყო განკუთვნილი სარაპანის ციხე-სი-
 მაგრე; მსგავსადვე გემების მოლოდინში აღმოსავლეთიდან კირისა და
 იბერიის მარშრუტით მოტანილი საქონელი, განკუთვნილი ფაზისისა
 და უფრო მეტად დასავლეთისთვის, ბინავდებოდა იმავე სარაპანში.
 აი რატომ იყო დიდი ტევადობისა ეს პუნქტი. ამის შემდეგ ჩვენთვის
 ცხადი უნდა იყოს თვით ფაზისის მოცულობაც და სატრანზიტო მნი-
 შვნელობაც: თუ სარაპანა, საქონლის საწყობი პუნქტი, ასე დიდი იყო,
 მით უფრო დიდი იქნებოდა ფართობი ამ საეპრო მაგისტრალის საბო-
 ლო პუნქტისა — ფაზისისაც. ამრიგად, სარაპანას ტევადობის ფაქ-

ტი, სტრაბონის მიერ მოხსენებული, არაპირდაპირი გზით მოწმობს ფაზისის თვალსაჩინო ეკონომიურ როლსა და მნიშვნელობას.

სარაპანას ხსენებასთან დაკავშირებით ზედმეტად არ ვცნობთ გავიხსენოთ ის განსაკუთრებული ეკონომიური მდგომარეობა, რომელიც მას მიეწერება ქართულ ისტორიოგრაფიაში. პლატონ იოსელიანი, სულხან ბარათაშვილი, დიმიტრი ბაქრაძე და მოსე ჯანაშვილი⁸⁵ ყველანი ერთხმად აცხადებენ პლინიუსზე დამყარებით, რომ ძველად რომი სარაპანას ყოველწლიურად უხდიდა გადატანილი საქონლის ბაჟად. ას მილიონ სესტერციას. მაგრამ ასეთი აზრი, ვფიქრობთ, გაუგებრობით არის გამოწვეული. ჯერ ერთი პლანიუსის Nat. Hist., VI წიგნში, რომელსაც იმოწმებენ პლ. იოსელიანი⁸⁶ და ს. ბარათაშვილი⁸⁷, დასახელებულია არა ასი მლნ. სესტერცია, არამედ 55 მლნ. სესტერცია. მეორე-და ესაა სწორედ მნიშვნელოვანი ჩვენთვის — კონტექსტი არ გეძლევის ნებას აქ სარაპანა ვიგულისხმოთ მით უფრო, რომ, აქვე ვიტყვი, სარაპანა პლინიუსს არსად მთელი შრომის მანძილზე სრულიად არა აქვს ნახსენები. აი რას წერს პლინიუსი: „შემდგომ ხანებში გზა მიჩნეულ იქნა უფრო მარჯვედ და უხიფათოდ, თუ კონცხიდან მიაღწევდნენ ინდოეთის იმავე ნავსადგურს სიგერს. და ასე დიდხანს ნაოსნობ-

---

⁸⁵ П. л. И о с е л и а н и, Различные наименования грузинов, Тифл. 1846, стр. 39, прим.: ს უ ლ ხ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი (ს. ზუნდაძის თარგმანთ), საქ. ისტორია, რე. 2, გვ. 89; დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, საქ. ისტორია, 115 გვ. (ახსენებს პლინიუს უმცროსს, რომელსაც არაფერი აქვს ამაზე ნათქვამი); მისივე. პონტოს მეფე შიტრიდატ ღიდი, თბ., 1880, გვ. 25; მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ვახუშტის საქართვე. გეოგრაფია, შესავალი, გვ. 116 (რიგ.).

⁸⁶ ამავე აზრს პლატონ იოსელიანი გამოსთქვამს ადრინდელ შრომაში Туземные города, существовавшие и существующие в Грузии (СПб., 1844, стр. 50—51), თანაც ასახელებს პლინიუსის VI წიგნის მეოთხე პარაგრაფს. მაგრამ არც აქაა ნახსენები სარაპანა.

⁸⁷ აღსანიშნავია, რომ ბარათაშვილის მიერ პლინიუსისადმი მიკუთვნებული ცნობა სარაპანას შესახებ ხალას ისტორიულ ფაქტად მიუჩნევია ბოლო ხანებში პროფ. გ. ნათაქვას. იგი, ნაცვლად იმისა, რომ პლინიუსით შეემოწმებინა და უარყოფს ცნობა, როგორც უსაფუძვლო, ბარათაშვილს პირიქით უსაყვედურებს — რატომ არ განაგრძე მიგნებული გზით მსჯელობა და არ აღგებრა კითხვები: «...а что вывозили римляне из (ბარათაშვილს აქვს через!) Шорапанн? А как производились те товары, которые оттуда (!) вывозились, следовательно, какие формы хозяйства господствовали в то время, каковы были производительные силы и т. д. и т. д.? (სულხან Баратов, как историк Грузии, Тифл., 1934, стр. 19). ზოლო მომდევნო დროის ისტორიკოსებს ამხელს: «Ошибкой наших историков последующего периода является то, что они не подхватили обычных догадок и намеков своего предшественника и не развили их в должном направлении» (ibid, 20).

დნენ, სანამ ეპქარმა არ მიაგნო უმოკლეს გზას და ზელსაყრელად არ დაიხსლოვა ინდოეთი. ცხადია, ყოველ წელს (ე. ი. მუდმივ) ნაოსნობენ მოისართა კოპორტების თანხლებით, ვინაიდან მეკობრეები მეტად აწუხებდნენ. და არ იქნება სასიკრებო მთელი მარშრუტი დაიწყოს ეგვიპტიდან მას მერე, რაც ეს ცნობა პირველად ეხლა შეიქმნა ცნობილი. ღირსეული საქმეა: ხომ წელიწადი ისე არ გაივლის, რომ ინდოეთმა ჩვენი იმპერიიდან არ გამოქაჩოს 55 მლნ. სესტერციაზე ნაკლები, მოაქვს რა საქონელი, რომელიც ჩვენთან ერთი ასად უფრო ძვირად იყიდება⁸⁸. როგორც ვხედავთ, პლინიუსის ტექსტში არაფერია იმის მსგავსი, რასაც დასახელებული ისტორიკოსები წერენ სარაპანაზე. მაგრამ პლინიუსს აქვს მეორე ადგილას მოხსენებული ის ციფრი 100 მლნ. სესტერცია, რომელსაც აღნიშნავენ ეს ისტორიკოსები, ოღონდ არც აქაა სარაპანა დასახელებული. აქ იგი წერს: „და მართლაც ესლაც კი არაბეთის ზღვა უფრო ბედნიერია, ვინაიდან იქიდან გააქვთ მარგალიტი: და სულ ცოტა რომ ვიანგარიშოთ, ინდოეთი, სერესი (ესაა მცირე ბუხარის აღმოსავლეთი ნაწილი და ჩინეთის ჩრდ.-დასავლეთი ნაწილი. — მ. ბ.) და ეს ნახევარკუნძული (იგულისხმება არაბეთის ნ./კ. — მ. ბ.) ყოველწლიურად ართმევენ ჩვენს იმპერიას 100 მლნ. სესტერციას“⁸⁹.

ამრიგად ჩვენ ვხედავთ, რომ პლინიუსი არ გვაძლევს საბუთს სარაპანაზე რისიმეს კატეგორიულად თქმისას, ერთი რამ კი საფიქრებელია: რაკი რომს ეპქრობა ჰქონდა სერესთან, სერესი კი შუა აზიაში მდებარეობდა და განთქმული იყო თავისი აბრეშუმის ქსოვილებით, დასაშვებია, რომ ეს საქონელი რომში გაჰქონდათ კასპიის ზღვით და კირ-ფაზისის წყლიერი გზით, მამასაღამე, სარაპანაზე გავლით. როგორც უფრო მარჯვე და დასამხარი მარშრუტით.

გადავიდეთ ეხლა ბიზანტიური დროის ცნობებზე, რომელნიც ანტიკურ ცნობებთან შედარებით უფრო ვრცელია, მაგრამ არსებითად ზევს არაფერს ჰმატებენ ქალაქ ფაზისის ფიზიონომიას. პირველი ბიზანტიური ცნობები ამ ქალაქის შესახებ გვხვდება პროკოპი კესარიელისა, უფრო მეტად კი აგათია სქოლასტიკოსის ნაწარმოებებში, სადაც ისინი მოგვითხრობენ ბიზანტიელ-ირანელების ომზე ლაზიკის ანუ ძველი კოლხეთის გამო.

სამწუხაროდ, ჩვენს განკარგულებაში არსებული საისტორიო წყაროები არას გადმოგვცემენ იმის შესახებ, თუ როდის აღიძრა ლაზიკის შეცილება დასავლეთსა (ჯერ რომისა, მერე კი ბიზანტიის სახით)

⁸⁸ VI, 101; ტ. I, გვ. 237 (L. Ianus-ის გამ.).

⁸⁹ XII, 84.

და ირანს შორის, არც სპეციალისტები გვირკვევენ ამ საკითხს უეჭველია წყაროებში სათანადო მითითებათა უქონლობის გამო; ის კი ცხადია, რომ ლაზიკე ძველითგანვე დაკავშირებული იყო ირანთან. ამას გვიჩვენებს პროკოპის მიერ გადმოცემული ფაქტები: ა) იუსტინე იმპერატორის (518—527 წწ.) დროს, როცა ბიზანტიას მოლაპარაკება ჰქონდა ირანის მეფის კავადის (489—531 წწ.) წარმომადგენლებთან. სეოსმა, კავადის კაცმა, თქვა, „რომ კოლხიდა, რომელსაც ეხლა ლაზიკე ეწოდება, ძველითგანვე სპარსელთა ქვეშევრდომი იყო და რომაელებს ძალით უჭირავთ უსამართლოდ“;⁹⁰ ბ) ბიზანტიელებისგან შეწუხებული ლაზები გაგზავნიან თავიანთ ელჩებს და, როცა ფარულად წარუდგებიან ხოსრო I ანუშირვანს (531—579 წწ.) მის მხარეზე გადასვლის მიზნით, ეს ელჩები, სხვათა შორის, შემდეგსაც ეტყვიან: „კოლხები ხომ ძველითგანვე სპარსელების მოკავშირეები იყვნენ და ბევრი სიკეთე უყვეს მათ და თვითონაც მიიღეს: ამის წერილობითი საბუთები მრავალი გვაქვს ჩვენ და შენს სამეფო საგანძურებში ეხლაც არის დაცული, ხოლო შემდეგში ჩვენს წინაპრებს მოუხდათ რომაელებთან კავშირის შეკვერა“⁹¹.

ამრიგად ცხადია, რომ კოლხეთი ირანთან დაკავშირებული იყო, ოღონდ გაურკვეველი რჩება, სახელდობრ როდის (ვინაიდან სიტყვა „ძველითგანვე“ კონკრეტულად არას ლაპარაკობს) და რა სახისა იყო ეს კავშირი: მართლა ქვეშევრდომი იყო ირანისა კოლხეთი, როგორც ამას ამბობს სეოსი, თუ კოლხეთი მოკავშირის უფრო საპატიო ორლში მოქმედებდა, როგორც ამას უცხადებენ ლაზიკის ელჩები თვით ხოსროს. უფრო საფიქრებელია ირანთან ლაზიკის ურთიერთობის მოკავშირეობითი ფორმა. და აი რატომ. წარსულში, ირანის პოლიტიკური ძლიერების — ხანებში, დარიოს I-ლის აქემენიდის (522—486 წწ.) დროს, როგორც ეს თავის ადგილას ცხადვყავით კიდეც, ნაკლებად იყო კოლხეთი ირანზე დამოკიდებული. შემდეგ: წარმოუდგენელია თხოვნით მოსულ ელჩებს ასე თავმოწმონედ ელაპარაკნათ ხოსროსთან და თანაც „ძველითგანვე მოკავშირეობის“ საფუძვლად დაესახელებინათ წერილობითი საბუთები, რაიც ლაზებსაც მრავლად ჰქონდათ და ხოსროს საგანძურებშიც ყოფილა დაცული. ცხადია, ეს წერილობითი საბუთები, რადგან მათ ემყარებიან ლაზიკის ელჩები, გაფორმებული იქნებოდა მხოლოდ მოკავშირეობის და არა ვასალობის სახით. არაა უკუსაგდები ის თავმოწმონეობაც, რომელსაც იჩენენ ელჩები თქმულის გარდა იმითაც, რომ ხოსროს ეტყვიან: „სპარსელთა ძალა

⁹⁰ G; II, 21 (BP, I, 11).

⁹¹ იქვე, 49 (BP, II, 15).

თქვენ "შეპმატებთ უ ძ ე ლ ე ს ს ა მ ე ფ ო ს"⁹², თუ ლაზიკის დაუჯავ-
 ზირდებითო. მნიშვნელობას არაა მოკლებული აიეტის ბრწყინვალე
 სიტყვიდან ამოღებული "შემდეგი ფრაზებიც: „გაჰქრა კოლბთა ძველი
 ღირსება და ამიერიდან ველარ ველირსებით იმას, რომ სხვებს ვბრძა-
 ნებლობდეთ“; ან კიდევ: „მე ვინატრიდი კოლხეთის სახელმწიფოს ჰქონ-
 დეს მისი ძველი ძლიერება, რომ მას არ დასჭირებოდეს უცხო და
 გარეწე დახმარება და რომ ყოველგვარ საქმიანობაში მხოლოდ საკუ-
 თარ თავს ეყრდნობოდეს“⁹³. ასეთი თავმომწონეობით აღსავსე სიტყ-
 ვებს, ისიც ფარულ თათბირზე კავკასიის ერთ ხეობაში, ვერ წარმო-
 სთქვამდა ძველითგანვე კირთების ქვეშე განაწამები ქვეყნის შვილი;
 პირიქით, მისი სამშობლო არა თუ თავისუფალი, არამედ იმდენად
 ძლიერი ყოფილა წარსულში, რომ ის „სხვებს მბრძანებლობდა“, „მას
 არ სჭირდებოდა სხვის დახმარება და იგი მხოლოდ საკუთარ თავს
 ეყრდნობოდა“. ამიტომაც ვფიქრობთ, რომ კოლხეთი ირანთან ურთი-
 ერთობაში უფრო მოკავშირე იქნებოდა, ვიდრე მისი ვასალი.

ბიზანტია-ირანის ბრძოლის იმ ეტაპზე, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვე-
 ჩებით, ლაზეთს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რაც კარ-
 გად ჰქონდათ შეფასებული ლაზებსაც: „ჩვენი ქვეყნის გზით — ეუბ-
 ნებიან ელჩები ხოსროს, — რომაელთა ზღვას დაუჯავშირდებით; აქ
 თუ ხომალდებს ააგებ, მეფევე, არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს,
 რომ ბიზანტიონის პალატს მიაღწიო. გზაზე ხომ არავითარი წინააღმ-
 დეგობა არ შეგხვდება“⁹⁴. მართლაც შავ ზღვაზე გზის გაკვლევა და იქ
 ფეხის მოკიდება ირანისთვის უკვე სანახევრო გამარჯვება იქნებოდა
 ბიზანტიაზე. მეორე მხრით, თუ ლაზეთი ირანისა იქნებოდა, „იბერიაც
 მომავალში ხელში უშიშრად ეყოლებოდა, რადგან იბერებს აღარ ეყო-
 ლებოდათ ის ხალხი, ვისთანაც ისინი; განდგომის შემთხვევაში, თავს
 გადაირჩენდნენ“⁹⁵, როგორც ქრისტიანები ერთმორწმუნე ლაზებთან.

ჩვენი ბიზანტინისტი, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, რომელსაც იშვიათი
 რუდუნებით აქვს კომენტირებული ბიზანტიური წყაროები, კონკრე-
 ტულად ასახელებს ირანის ამდროინდელ ინტერესებს ლაზიკის მი-
 მართ: 1) ამ გზით გავიდოდა ზღვაზე, 2) მოაწყობდა შეტევას ბიზანტი-
 ის პროვინციებზე, 3) სპარსეთს დაიცავდა ლაზიკის ჩრდილოეთიდან
 მომავალ ჰუნებისგან და 4) განმტკიცებოდა ირანით უკმაყოფილო და
 eo ipso შფოთიერ იბერიაში. ამ ინტერესთა შესაბამისად ირანი, ხოს-

⁹² G, II, 52, (BP, II, 15).

⁹³ G, III, 65, 66.

⁹⁴ G, II, 52, (BP, II, 15).

⁹⁵ G, II, 65—66 (BP II, 28).

როს სახით, ფიქრობდა შავ ზღვაზე ფლოტი გაეჩინა და ამ ფარული აზრით გაეგზავნა ლაზეთში აუარებელი გემთსაშენი ხე-ტყე და მეორე მხრით — ლაზეთში გაემლიერებინა ანტილაზური ელემენტი, როგორც საიმედო დასაყრდენი ძალა⁹⁶.

§ 18

ამრიგად, რამდენადაც ირანი არსებითად დაინტერესდება შავ ზღვაზე ფეხი მოიმეგროს ბიზანტიის საწინააღმდეგოდ, იმდენად გასაგები ხდება ჩვენთვის ის გააფთრებული ბრძოლა, რომელსაც ირანი აწარმოებს ჯერ ქ. პეტრას დაუფლებისათვის და მერე, როცა აღებულ პეტრას იგი დაჰკარგავს 550 წელს, უკვე ქ. ფაზისის აღებისათვის.

მართალია, პროკოპი კესარიელი ქალაქ ფაზისს არსად არ ასახელებს, მაგრამ ის მაინც ნაგულისხმევი ჩანს, რამდენადაც ლაპარაკობს ფაზისის შესართავზე — ქალაქიც ხომ მის ახლოს მდებარეობდა —, და ამიტომაც მასალის სრული თავმოყრის მიზნით ვასახელებთ კიდევ პროკოპის შრომიდან სათანადო ადგილებს. პირველად ფაზისის შესართავის მიდამოები პროკოპის მოხსენებული აქვს, როცა გადმოგვცემს ბიზანტიური ჯარის დისლოკაციას პეტრას დაბრუნების შემდეგ. მაშინ 12 ათასი ბიზანტიური ჯარიდან 3 ათასი არქეოპოლისის იცავდა, დანარჩენი 9 ათასი კი „მდინარე ფაზისის შესართავთა აქეთ დაბანაკებული იყო იმ ანგარიშით, რომ, თუ სადმე მტრის ჯარი იერიშს მოიტანდა, ისინი იქიდან მიწველებოდნენ მთელი თავისი ჯარით. ამათ მეთაურობდნენ ვენილე და ულიგაგე, მათთანვე იყო ვარაზიც, პერსარმენიელი, იტალიიდან ახლად დაბრუნებული, 800 ქანით“⁹⁷. სპარსელთა სარდალი მერმეროე, ლაზების მიერ დანგრეულ სკანდას ციხეს აღადგენს და, სანამ არქეოპოლისზე მიიტანდა იერიშს, რომ იქაური მეციხოვნეები ზურგში არ მოქცეოდნენ, წავა ფაზისის შესართავთან დაბანაკებულ ბიზანტიელების წინააღმდეგ. მაგრამ ბიზანტიელები შედრკებიან და უბრძოლველად მიატოვებენ ბანაკს, რასაც პროკოპი ასე გადმოგვცემს: „ჩაიხედნენ გამზადებულ ნაევებში და ყველანი მდ. ფაზისის მეორე მხარეს გადავიდნენ; თანქონებული სურსათიდან ნაევებში ჩაალაგეს იმდენი, რამდენის გადატანასაც შესძლებდნენ, ხოლო დანარჩენი მდინარეში გადაყარეს, რათა მტერს იმაზე არ მოეღზინა, ცოტა ხნის შემდეგო, — განაგრძობს პროკოპი, — მერმეროეც მივიდა იქ მთელი თავისი ჯარით და, მთლად დაცარიელებული მტრის ბანაკი რომ ნახა, ეწყინა და მძი-

⁹⁶ G, II, 65. შენიშვნა.

⁹⁷ G, VIII, 13; G, III, 153.

ზე მდგომარეობაშიც ჩაეარდა. მან გადასწვა რომაელთა სადგომები და ბრახმორეული გაბრუნდა“⁸⁸ არქეოპოლისის წინააღმდეგ.

მერმეროეს ეს უშედეგო ლაშქრობა ფაზისის შესართავის სანახებში უნდა მომხდარიყო 551 წ. ზაფხულში ან, უკიდურეს შემთხვევაში, შემოდგომაზე. ეს იმიტომ, რომ იგი მოხდა პეტრას დაკარგვის, ე. ი. 550 წლის, შემდეგ, ხოლო აქ ლაშქრობის მერე მერმეროე იერიშით მიდის არქეოპოლისზე, სადაც სასტიკად დამარცხდება (დაჰყარგავს 4 ათას კაცს, ამათში სამ სარდალს, ოთხ დროშას და 20 ათასამდე ცხენს) და უკვე ამის შემდეგ მთელი თავისი ჯარით დაიხვეს მუხირისისკენ, სადაც მას ზამთარი მო უსწრებს (γυμνὸν ἤδη ἐν χειρὶ)⁸⁹.

§ 19

ფაზისის შესართავის მიდამოებს პროკოპი იხსენიებს შემდეგაც (GB, VIII, 16): „რომაელთა და ლაზთაგან ერთნი მდ. ფაზისის სანაპიროებზე დამალულიყვნენ, ხოლო სხვებს არქეოპოლისი ან სხვა რომელიმე იქაური სიმაგრე დაეჭირათ და იქ შეეფარებინათ თავი... (მერმეროემ) რომ გაიგო, რომაელებსა და ლაზებს კვლავ თავი მოუყრიათ და მდ. ფაზისის შესართავთან დაბანაკებულანო, მთელი თავისი ჯარით მათ წინააღმდეგ გაემართა. ეს რომ გუბაზმა და რომაელთა ჯარის სარდლებმა გაიგეს, მტრის იერიშის მოგერიება კი არ სცადეს, არამედ გაიფანტნენ და თავს უშველეს, ვისაც როგორ შეეძლო. გუბაზი მთის წვერზე ავიდა და იქ დაიზამთრა“¹⁰⁰...

§ 20

იგივე მიდამოები პროკოპის მოხსენებული აქვს მომდევნო თავშიაც, უკვე მას მერე, რაც ზოსრო დაამტკიცებს 552 წ. დროებით ზავს, მოტანილ ფულს ჩაიბარებს; ხოლო ლაზეთის დაცლას კი არ მოინდომებს. პირიქით, ახალ ძალას, საბირის ჰუნებს და სპილოებს გაუგზავნის საომარ ოპერაციათა გასაცხოვებლად. „მერმეროეც, — მოგვითხრობს პროკოპი, — სპარსელთა და ჰუნთა მთელი ჯარით დაიძრა მოხირისიდან და ლაზთა სიმაგრეების წინააღმდეგ გაემართა, თან სპილოებიც მიჰყავდა. რომაელები მას არსად არ შეხვედრიან. იმათ, მარტინეს მეთაურობით, მდ. ფაზისის შესართავის მახლობლად რაც შეიძ-

⁸⁸ BG, III, 13 (G, II, 156—157).

⁸⁹ G, II, 162—163—164.

¹⁰⁰ *ibid*, 169, 172.

ლება მტყიცე პირობები შეექმნათ თავისთვის ადგილობრივი მდებარეობის წყალობით და იქ იღგნენ მშვიდად. მათთან იყო ლაზთა მეფე გუბაზი¹⁰¹. მაგრამ ამ ჯერად მერმეროეს არავეითარი ზიანი არ მიუყენებია მოწინააღმდეგე რომაელ-ლაზებისათვის, ვინაიდან მან იერიში მიიტანა იმ ციხის წინააღმდეგ, სადაც მას ეგულებოდა გუბაზი და რომელიც პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს გაიგივებული აქვს ტელეფის-ტოლებთან¹⁰².

ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 553 წ., ვინაიდან მას წინ უსწრებს პროკოპის თხრობა, რომ ტელეფის-ტოლების წინააღმდეგ მერმეროეს ლაშქრობა დაიწყო მას მერე, როცა „ზამთარი გავიდა და ხოსროს ელჩი იზდიგუნსა მივიდა ხოსროსთან“ ფულით.

ასეთია პროკოპი კესარიელის ცნობები ქ. ფაზისის შესახებ, თუ კი მდ. ფაზისის შესართავის მიდამოებს ქვეშ მას და მის სანახებს ვიგულისხმებთ.

§ 21

პროკოპის გამგრძელებელი აგათია სქოლასტიკოსი პროკოპივით ყრულ და ნართაულად კი არ გადმოგვცემს ქ. ფაზისის შესახებ ცნობებს, არამედ გარკვეულად და ვრცლად. შევუდგეთ მათ მიმოხილვას.

პირველ ყოვლისა ჩვენ ყურადღებას იპყრობს აგათიას ერთი ფრაზა, რომელაც გვხვდება მისი შრომის დასაწყისში და, ჩვენი ფიქრით, გვირკვევს ექვმიუტანელად ქ. ფაზისის ეროვნულ ფიზიონომიას თავისი დროისას, ე. ი. VI ს. შუა წლებისას: „ლაზებს რომ ძველად კოლხები ეწოდებოდათ და სწორედ ისინი არიან, ამაში ეჭვი არ შეეპარება არავის, თუ კი ის გაეცნობა ფაზისისა, კავკასიისა და მათ გარშემო მდებარე ქვეყნების მოსახლეობას“¹⁰³. აგათიას აზრი ნათელია: ლაზებისა და კოლხების იდენტურობა უეჭველია ყველა იმისთვის, ვინც იცნობს ფაზისის, კავკასიისა და მათი მიდამოების მოსახლეობას. აგათია სიტყვა-სიტყვით ასე წერს: „...ὅτι ἀμφιρυσήσε τε καὶ ἀρμπάσει τε τὸ φάσις καὶ Κασκάσα καὶ τῇ περὶ τούτα ἐκ πλείονος ὁμογενεῖ“ (არ დაეჭვდები გამცნობი ფაზისსა, კავკასიაში და მათ გარემო ქვეყნებში ვინც ცხოვრობს). გამოდის, რომ ფაზისში მცხოვრები დამამტკიცებელი (τε καὶ ἀρμπάσει) ლაზ-კოლხის იგივეობისა. მაშასადამე, ამ ქალაქში ლაზური ელემენტი კარბად ყოფილა, ქალაქი უკვე

¹⁰¹ BG, VIII, 17 (G, II, 177—78).

¹⁰² G, III, 40, 160, 312—316.

¹⁰³ აგათია, II, 18; G, III, 27—28.

გალაზურ-გაკოლხურებულა. ამრიგად, თუ საეგებიოდ გვეჩვენებოდა ფაზისში ადგილობრივი მოსახლეობის გაძლიერება არიანესა, სტრაბონისა და მით უფრო არტემიდორე ეფესელის დროს, ეხლა, აგათიას ხანებში, ეს უკვე უეჭველ ფაქტად უნდა აღვიაროთ და ამიტომ არც უნდა გვეუცხოვოს ის გარემოება, რომ ორიოდ საუკუნის შემდეგ ეს ოდესღაც ბერძნული ქალაქი მოექცევა ქართული სახელმწიფოებრიობის ფარგლებში და სწორედ ამ მისი ეროვნული სახის გამოვლენის თვალსაზრისით არის მნიშვნელოვანი და ყურადსაღები აგათიას ზემოთ ციტირებული ფრაზა.

§ 22

რასაკვირველია, ჩვენ ვერ განვიხილავთ აგათიას მიერ მოთხრობილ ბერძენ-ირანელთა ომის ყველა პერიპეტას, ვინაიდან ეს ჩვენთვის არ ეხება. მაგრამ შევიჩერდებით იმ მომენტებზე, რომელნიც ქალაქ ფაზისს ეხებიან; განსაკუთრებით გვმართებს შეყოვნება 555 წელზე, როდესაც ფაზისის მიდამოებში გააფთრებული ბრძოლა დაიწყო ქალაქის ალების მიზნით ირანელებსა და ბიზანტიელებს შორის. 553 წლის შემდეგ, როცა უკანასკნელად ვხედავთ ხსენებული ომის ისტორიაში ფაზისის სახელს, მდგომარეობა შეიცვალა: ლაზთა მეფეს გუბაზს ბიზანტიელი სარდლები ვერაგულად მოჰკლავენ, მერმეროეც, ირანის ჯარის სარდალი, გარდაიცვლება და მას შეენაცვლება ნახორაგანი. იგი ჯერ შეეცდება მშვიდობიანი გზით ბიზანტიელებთან მორიგებას და უკანასკნელთ მიუღებელი წინადადებით მიმართავს—დასტოვეთ ლაზიკის ადგილები და ტრაპიზონში გადადითო, მერე კი, როცა ასეთ წინადადებას ბიზანტიელი სარდალი მარტინე უარპყოფს და კონტრწინადადებას მისცემს — უმჯობესია შენ გადახვიდე იბერიაში, მე კი მუხიარისში წავალო, „გადასწყვეტს ქალაქ ფაზისისკენ წასვლას და იქ რომაელების გამოწვევას. მის აზრით; — მოგვითხრობს აგათია, — იქაური სიმაგრის აღება ძალიან ადვილი იყო, რადგან მთლიანად ხისაგან იყო აგებული; თანაც იქაური დაბლობები კარგად გაშლილი და დასაბანაკებლად მოხერხებული იყო. ქალაქმა ფაზისმა, როგორც ეს ყველასთვის ცნობილია, ეს სახელწოდება მდინარისაგან მიიღო, რომელიც იქვე ახლოს ჩამოდის და თვით ქალაქის მახლობლად ერთვის ეფესინის პონტოს, ქალაქი ზედ ნაპირთან და შესართავთან არის გაშენებული. ნესოსს (სადაც დაბანაკებული იყო ბიზანტიელი სარდალი მარტინე ჯარით), სულ დიდი, ექვსი ფარსანგით არის დაშორებული დასავლეთით“—დასძენს აგათია¹⁰⁴.

¹⁰⁴ აგათია, III, 19; G, III, 97.

ბიზანტიელი ისტორიკოსის ეს ცნობა მეტად ძვირფასია ქ. ფაზისის უმთავრესად ლოკალიზაციის თვალსაზრისით. პირველ ყოვლისა აქ საგულისხმო ისაა, რომ ფაზისის სიმაგრე მთლიანად ხისაგან იყო აგებული. ჩანს, რომ ოთხი საუკუნის წინათ, არიანეს დროს, გამომწვარი აგურისაგან ნაგები ციხე, სადაც 400 მეციხოვნე იდგა, ან სრულიად მოიშპო ან შეუფერებელი აღმოჩნდა ფართო მასშტაბის საომარი ოპერაციების პირობებში. მაგრამ, როგორც ვთქვით, აგათიას ეს ცნობა უფრო მნიშვნელოვანია ქალაქის ლოკალიზაციის თვალსაზრისით: იგი გაშენებული ყოფილა მდინარისა და ზღვის ნაპირთან, მდინარის სამხრეთით. ეს უკანასკნელი გარემოება ნათლად ჩანს აგათიას თხრობის მომდევნო ადგილიდან. ნახორაგანმა ქ. ფაზისისა და იქაური სიმაგრის აღების მიზნით „გვიან ღამით ჩაუშვა მდინარეში ნაგები, რომლებიც თან მოჰქონდა ურმებით, ერთმანეთს გადააბა და უცხად, ისე რომ რომაელებმა ვერაფერი გაიგეს, რაღაც ხიდის მაგვარი გასდო და გადალმა გადაიყვანა მთელი ჯარი: მას უნდოდა ქალაქს (ფაზისს) სამხრეთის მხრით მისდგომოდა, სადაც წყალი მას ვერავითარ დაბრკოლებას ვერ შეუქმნიდა, და ამგვარად დაუბრკოლებლივ მიუახლოვდებოდა ზღუდეს, ვინაიდან მდინარე ჩრდილოეთის მხრით ჩამოუდიოდა (ქალაქსა)“¹⁰⁵.

მართალია, ჩვენი ფიქრით, ზუსტად არ ჩანს ნახორაგანის ბანაკის ადგილსამყოფელი (რაზედაც სხვა დროს მოვილაპარაკებთ), ის კი ნათელი და უდავოა, რომ ეს ბანაკი იყო რიონის მარჯვენა ნაპირას, რადგან, როგორც აგათიას ციტატიდან ვხედავთ, ნახორაგანს უნდოდა ქალაქს სამხრეთის მხრით მისდგომოდა, სადაც წყალი მას ვერავითარ დაბრკოლებას ვერ შეუქმნიდა, ქალაქის მდებარეობა კი ისეთი იყო, რომ მას მდინარე ჩამოუდიოდა ჩრდილოეთის მხრით. აქედან ირკვევა არა მარტო სპარსელთა ბანაკის მდებარეობა, არამედ ჩვენი ფაზისის მდებარეობაც, რაც ჩვენთვის საინტერესოა ამჟამად: რახან მდინარე მას ჩრდილოეთის მხრით ჩამოუდიოდა, ცხადია, იგი მდებარეობდა მდინარის სამხრეთით, ე. ი. მარცხენა ნაპირზე. მოკლედ: აგათიას დროსა ქ. ფაზისი იმავე ნაპირას მდებარეობდა, სადაც იგი იყო სტრაბონისა და არიანეს დროს, და ამრიგად ქალაქის ლოკალიზაციის საკითხში სრული თანხმობა სუფევს სამივე მწერლის (სტრაბონის, არიანეს და აგათიას) ჩვენებათა შორის.

ჩვენ საშუალება გვაქვს უფრო ზუსტად წარმოვიდგინოთ ქ. ფაზისის მდებარეობა, თუ გავიხსენებთ აგათიას ქვემოთ სიტყვებს: „ქალაქმა ფაზისმა... სახელი მიიღო მდინარისგან, რომელიც იქვე ახლოს

¹⁰⁵ აგათია, III, 20; G, III, 98.

ჩამოდის და თვით ქალაქის მახლობლად ერთვის ევქსინის პონტოს. ქალაქი ზედ ნაპირთან და შესართავთან არის გაშენებული. ნესოსს, სულდიდი, ექესი ფარსანგით არის დაშორებული დასავლეთით¹⁰⁶. აგათიას ეს სიტყვები ძვირფას ცნობას შეიცავენ ქალაქის ლოკალიზაციის თვალსაზრისით: იგი მის დროს მდებარეობდა ზედ მდინარის ნაპირთან და შესართავთან, მაშასადამე, ზღვის ნაპირას. მეორე მხრით, თუ აგათიას მიერ მოცემული მანძილი ზუსტია და თუ ძველ ნესოსად მივიჩნევთ დღევანდელ ისულას, როგორც დამაჯერებლად ამტკიცებს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი,¹⁰⁷ მაშინ მოხერხდება ქ. ფაზისის მდებარეობის მეტნაკლები დაზუსტება: რადგან ის ნესოსს დაშორებულია, აგათიას სიტყვით, ექესი ფარსანგით, ანუ მეტრული ანგარიშით 31,5 კმ-ით (ფარსანგი უდრის 30 სტადიონს, სტადიონი კი 175 მეტრს), გამოდის, რომ ძველი ფაზისი მდებარეობდა ეხლანდელი ფოთის აღმოსავლეთით დაახლ. 4,5—6,5 კმ მანძილზე მდინარის გაყოლებით (პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ანგარიშით, ხესოს-ისულასა და ფოთს შუა რიონის გაყოლებით მანძილი შეადგენს 36—38 კმ.).

§ 23

ქალაქის ლოკალიზაციის თვალსაზრისითვე მნიშვნელოვანია აგათიას ის ცნობაც, სადაც იგი ასახელებს, როგორც ქალაქის ნიშნობრივ მიჯნას, ტბას; ლაპარაკობს რა იმაზე, რომ ციხის კედელი ხისაგან იყო გაკეთებული და დროთა ვითარებაში ბევრგან ჩამონგრეულიყო კიდეც. იგი მოგვითხრობს, რომ ციხის წინ ამართულ ტაგრუცის (მიწაყრილის) გვერდით ბიზანტიელებს გაეჭრათ განიერი. თხრილი, რომელიც პირთამდე წყლით ამოვესოთ, და დასძენს: „იქ ზომ ერთი ტბა არის, რომელსაც პატარა ზღვას ეძახიან და რომელიც ევქსინის პონტოს უერთდება“¹⁰⁸. ცხადია, რომ აგათიას აქ ნაგულისხმევი უნდა ჰქონდეს დღევანდელი პალიასტომის ტბა, რომელიც დღეს შავ ზღვას უერთდება მდკაპარჭინათი. რაკი აგათიას სიტყვები აშკარად გვიჩვენებენ, რომ ეს ტბა, მაშინ პატარა ზღვად წოდებული, შავი ზღვისგან იზოლირებული არ ყოფილა, გამოდის, რომ მდ. კაპარჭინა აგათიას დროსვე ყოფილა და ამიტომ ნ. შაფრანოვის აზრი, თითქოს იგი 400 წელზე წინეირი არ

¹⁰⁶ აგათია, III, 19, გეორგია, III, 97.

¹⁰⁷ გეორგია, III, 97—99, შენიშვნა.

¹⁰⁸ აგათია, III, 21, გეორგია, III; 102.

იყოს¹⁰⁹, ნაკლებ დამაჯერებლად გვეჩვენება. ოღონდ შესაძლოა მისი კალაპოტის განი უფრო ფართო იყო, სრუტის მსგავსი, და იგი ზღვას ერთვოდა ტბიდან გამოსვლისას ახლოვე და დასავლეთის მიმართულე-ბით და არა სამხრეთისაკენ მიმავალი, როგორც ეს ღლეს არის¹¹⁰. პა-ლიასტომი ხომ აგათიას, და არა მარტო აგათიას, არამედ სტრაბონისა და იქნებ არტემიდორე ეფესელის დროსაც ტბა (λίμνη) იყო, ხოლო ის გარეშეობა, რომ მას ადგილობრავ პატარა ზღვას (σφακιὰ θάλαττα) ეძახდნენ, უნდა მიგვითითებდეს ტბის უფრო ადრინდელ ვითარებაზე, როცა ის მართლაც ზღვას ჰგავდა და მოზრდო ყურეს წარმოადგენდა. ამის გამოხატულება ჩანს ღლეწანდელ სახელშიაც: პალაასტომი, παλασιον στήθα, ძველი ღრუ, ძველი შესართავი, რასაც ყურადღება მიაქცია უკვე დიუბუამ¹¹¹.

§ 24

ქალაქისა და ბიზანტიური დროის ციხის ადგილმდებარეობის დაზუსტების თვალსაზრისით, ჩვენი ფიქრით, მნიშვნელობით აღსავსეა აგათიას ფრაზა: „ἡ πόλις ἔσθ' ἀπὸ τοῦ καὶ τὰς πόλιν μάλα εὐρεῖα πύριξ ἀπ' ἀνατολῆς (ტაგრუცის გვერდით მათ მეტად განიერი თხრილი გაე-ჭრათ)¹¹². ჩვენ ხომ ვიცით უკვე, რომ ციხის წინ (ἐμπροσθεν) აღმართეს ტაგრუცი (γαργαυα). ეხლა კი იმ თავდაცვით ღონის-ძიებასაც ვეცნობით. რომელიც ბიზანტიელებმა იხმარეს მტრის მოსა-გერიებლად: მათ სწორედ ამ ტაგრუცის გვერდით თუ ახლოს (πύριξ-ს ჩვენ ასე ვთარგმნით) გასჭერეს ძალაან განიერი თხრილი

¹⁰⁹ Н. Шафранов, Где была Греческая колония Фазис? газ. «Кав-каз», 1880 г., № 71.

¹¹⁰ ჩვენს ასეთ დამოუკიდებელ მოსაზრებას თითქოს ემთხვევა ვახუშტის აღწერილობაც, რომელსაც შემთხვევით მიემართეთ: „ფოთის სამხრეთ, ზღვის კიდუზე არის ტბა პალიასტომისა, დიდი. ამ ტბიდან შუზღის ზღვას მდინარე ამი-სივე. იქილამ შემოვლენან ნაენი და დგებიან ტბასა შინა, განსვენებოსათვის.“ ჯა-ნაშვილის რედაქციით, 1903, გვ. 320. საგულისხმოა რომ პალიასტომის სახელი აღნიშნულია პასკვალინის (1408), ბიანკოს (1436), ბენიკაზას (1480) და ფრედუ-ჩის (1497) რუკებზე: alliostoma, palostomo, paliastoma, palostoma-ს სახით, იხ. Ф. Брун, Черноморье, ч. II-я, Топографическая таблица Восточного берега Черного моря по периплу Безименного и по компасовым картам в сравнении с нынешними, Зап. Одесского об-ва истории и древностей, т. 9.

¹¹¹ Voyage autour du Caucase, Paris, 1839, t. III, p. 72. მოსე ჯანაშვილი კი ფიქრობს: „აღბად ძველად იყო პალიასტომი, ე. ი. ტბა პალიასი ანუ მპალი ტბაო“. ვახუშტის გეოგრაფია, მისი რედაქციით, გვ. 320, შენიშვნა 526.

¹¹² აგათია, III, 21; გეორგიკა, III, 101.

და მერე იგი წყლით ამოავსეს პირთამდე ისე, რომ მთლად დაფარა და დამალა პალოები, რომლებიც იქ მიჯრით იყო ჩარჭობილი“;¹¹³; ეს მეტად განიერი თხრილი, ტბიდან გადმოვლებული წყლის მეოხებით არხად ქცეული, უნდა იყოს დღევანდელი ნადორტა (რუკებზე: ნელა-არტი).

თუ ეს მოსაზრება სწორია და აგათიას მიერ მოხსენებული არხი, პალიასტომიდან გადმოშვებული, შეიძლება გავაიგივეოთ დღევანდელ ნადორტასთან, რაც საჭიროებს სპეციალურ გეოლოგიურ შემოწმებას, მაშინ შეგვიძლია მეტნაკლები სიზუსტით ვივარაუდოთ ისიც, რომ აგათიას დროინდელი ციხე და, მაშასადამე, მის შორიახლო ჩვენი ქალაქი ფაზისი მდებარეობდა ამ არხ-მდინარის ახლოს დასავლეთის მხრით, ხოლო რიონის მიმართ სამხრეთი მიმართულებით.

მაგრამ აგათიას არხის იდენტიფიკაციას თანამედროვე ნადორტასთან ეწინააღმდეგება ერთი გარემოება: დღეს ნადორტა მომდინარეობს ფიჩორიდან და არა ტბიდან, როგორც გარკვეულად აღნიშნავს აგათია. (ზე: *λίμνη... ἰαδὶαῖ δ᾽ αὖτα ἔκλυσαν*). ესეც კია, არხნადორტის სათავეთა სხვაობის ახსნა ხერხდება გეომორფოლოგიური მომენტის გათვალისწინებით: პალიასტომის ტბას აღმოსავლეთის მხრიდან, ფიჩორასა და მდ. ტყორინას შუა, საკმაოდ დიდ მანძილზე, ვიდრე ფიჩორის პირველ შენაკადამდე, ე. ი. არხ-ნადორტის სათავეს რაიონში, აკრავს ტორფოვანი ჭაობი, რომელიც წინათ ტბის ნაწილი იყო. ამ მხრივ საგულისხმოა ნ. ი. შატერანოვის დაკვირვება: პალიასტომის ტბის არე თანდათან მცირდება ნაპირების გაყოლებაზე ტორფის მატების გამო. ამის შესახებ ის შემდეგ საინტერესო ცნობას გადმოგვცემს: „პალიასტომს ამჟამად აქვს სიგრძე 5 ვერსამდე, ხოლო სიგანე 4 ვერსამდე, მაგრამ მისი ზედაპირი თანდათან კლებულობს ნაპირებზე ტორფის მატების გამო (поверхность его постоянно уменьшается от нарастания торфа по берегам). ტბის თავდაპირველი დადგენა შეიძლება, თუ გვეცოდინება მის მიდამოებში ტორფის განფენის საზღვრები, პალიასტომის ჩრდილოეთით ტორფი განფენილია ორა და სამი ვერსის მანძილზე; აღმოსავლეთით — ფიჩორის პირველ შენაკადამდე, დაწყებული მისი შესართავიდან; სამხრეთით — მდ. სუფსას მონარყამდე, რაიც მორიყულია მდინარის ნაპირების ჩრდილოეთით არა უშორეს ორი ვერსისა“¹¹⁴. ჩვენთვის ამ შემთხვევაში ყურადსა-

¹¹³ *ibid*, გვ. 102.

¹¹⁴ Н. И. Шафранов, Образование Палеостомы и истока его Капар-чая, Сборник материалов для опис. местн. и племен Кавказа, вып. II (1882г.).

ლებია წაფრანოვის მიერ დასახელებული ჩრდილოური და აღმოსავლური საზღვრები ტორფის განფენისა: ჩრდილოეთით იგი საზღვარი მიდის ორ-სამ ვერსზე, ხოლო აღმოსავლეთით აღწევს ფიჩორის პირველ შენაკადამდე; მაშასადამე, ის რაიონი, სადაც დღეს ნადორტას აქვს სათავე, წინათ, დღევანდელსავე ტორფოვანი ქაობი კი არ ყოფილა, არამედ ტბის წყლით ყოფილა დაფარული და, ergo, აქედან წყლის გადავლება თავიანთი განიერი არხისთვის აგათიას დროინდელ, ე. ი. VI საუკუნის, ბიზანტიელებს თავისუფლად შეეძლოთ. ამრიგად არ შეეცდებით ისტორიული სინამდვილის წინაშე, თუ ვიტყვით, რომ ნადორტას მაშინ სათავე ჰქონდა პალიასტომის ტბიდან, როგორც ამბობს აგათია, და არა ფიჩორიდან, როგორც ეს დღეს არის.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება იმის ცნობა, თუ რა სისქეზეა ჩაფენილი ტორფი პალიასტომის აღმოსავლეთით და მატულობს თუ არა ტორფის ფენა უფროდაუფრო აღმოსავლეთით. მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ტორფის ფენის ასეთი ზრდა თანდათანობით, რაც უფრო აღმოსავლეთით მივდივართ, უნდა არსებობდეს. ამას იმიტომ ვფიქრობთ, რომ ჯერ კიდევ ფიჩორის პირველ შენაკადამდე უკვე იწყება ტყის ზონა; მაშასადამე, აქ ქაობნარი საკმაოდ თხელი ყოფილა, რაკ ტყე გაჩენილა. გარდა ამისა, ასეთი ფიქრის საბუთს გვაძლევს წაფრანოვის დაკვირვება, რომელიც ამ მიმართულებით უწარმოებია მას პალიასტომის ტბის სამხრეთით მდ. მალთაყვის აულებზე: ქაობნარის დასავლეთი კიდიდან 35 საყენის მანძილზე ტორფის სისქე უდრის 0,5 მეტრს, სამი საყენით უფრო შორს — 0,9 მეტრს, ხოლო 50 საყენის იქით — მეტრნახევარს, ამაზე უფრო შორს კი გვხვდება ასწლოვან ბუხის ხეები, ლურჯ ქვიშნარზე ამოსული, და ამ ქვიშნარს აქვს 2 არშინის სისქე, მის ქვეშ კი ტორფის ქანია 4 არშინის სისქისა, უფრო ღრმად კი წყალია 8 არშინზე მეტი სიღრმისა¹¹⁵. ვფიქრობთ, რომ ასეთივე თანდათანობითი ზრდა ტორფის სისქისა იქნება ტბის აღმოსავლეთითაც, ჩვენთვის საინტერესო რაიონში.

§ 25

აგათიას მონათხრობი იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ იგი გადმოგვცემს ქალაქ ფაზისის ისტორიიდან მნიშვნელოვან მომენტს, როცა 555 წელს სპარსელებსა და ბიზანტიელებს შორის ამ ქალაქის პირას მოხდა გაშმაგებული ბრძოლა. ბრძოლას წინ უსწრებდა, როგორც უკვე

¹¹⁵ Н. И. Шафранов, *დასახ. ნაშრომი*.

უტყვიტ, საკმაო თადარიგი და სამზადისი ორივე მებრძოლი მზარის მსრივ, სპარსელთა ჯარი ნახორაგანის მეთაურობით დაბანაკდა ქალაქის შორიახლო (III, 22. 04).¹¹⁶ ბიზანტიელებს კი ხის კედელი ციხისა გაემაგრებინათ, თბრილიც გაეჭრათ და წყლით ამოევსოთ (III, 21, 101). რაც მიუვალად ხდიდა მათ სიმაგრეს. საომარ ოპერაციების დაწყებამდე, ნესოსში დაბანაკებულმა ბიზანტიურმა ჯარმა, გაიგო თუ არა ნახორაგანის წასვლა ფაზისისკენ, ტრიერებით და 30 ხოფიანი (ნეჩიზანი) ნავეებით გასწია ქალაქისკენ (20; 99). მაგრამ ნახორაგანმა ნესოსსა და ფაზისის შუა შეშებითა და ნავეებით გადაუღობა მდინარე მთელ სიგანეზე და უკან ამოუყენა უამრავი სპილოები (იქვე). გზაგადაჭრილი ბიზანტიელები იძულებულნი შეიქნენ მცირე ზარალის შემდეგ (ორი ცარიელი ნავი იგდო ხელთ მოწინააღმდეგემ) გეზი ეცვალათ, გადაეჭრათ გეზად მდინარე და უკვე ხმელეთით წასულიყვნენ მეორე გზით, რათა მტერს არ შეხეჩებოდნენ. ასე ჩავიდნენ ბიზანტიელები ქ. ფაზისში (იქვე, 94—100). აქ ჩამოსვლის უმაღლეს ბიზანტიური ჯარი შემდეგნაირად გაეწყო: ყველაზე უფრო მაღლობ ადგილას, საიდანაც ზღვას დაჰყურებდა, ჩადგა იუსტინე; მის მოშორებით სარდალი მარტინე დადგა, მათ შუა კი ანგილა შუბ-ფარით შეჭურვილი მავრუსიებით, თეოდორე მძიმედ შეიარაღებული ქანებით და ფილომათი თავისი ისაერიელებით; ამათ მოშორებით სადარაჯოზე იდგნენ ლანგობარდები და ერულები გიბრეს მეთაურობით, ხოლო აღმოსავლურ ზაზს განაგებდა სარდალი ვალერიანე ჯარის დანარჩენი ნაწილით (20; 101). გარდა ამისა, ბიზანტიელებმა გაამაგრეს ქალაქი და ციხე წყლის მხრივაც: ზღვის ნაპირას და ფაზისის შესართავთან ქალაქის ახლო მიაცურეს დიდი სატვირთო ხომალდები, რომელთაც ზემოთ ნავეები ჰქონდათ, საანძო თოკით მაგრად ჩამოკიდებული, ციხის კოშკებზე დიდები და უფრო მაღალი. აქ ზედ იდგნენ მეომრები და მამაცი მეზღვაურები; ყველანი შეიარაღებულნი იყვნენ მშვილდისრებითა და შურდულებით და მომარაგებულნი შორსმტყორცნელი მანქანებით. მდინარეშიაც შემოაცურეს ასევე შეჭურვილი ესკადრა, რომელიც დააყენეს მეორე ნაპირას ვალერიანეს მეთაურობით. ასეთი ღონისძიებათა წყალობით შეიძლებოდა ორივე მხრიდან მტრის მოგერიება, თუ კი ის მაღლობებიდან შემოიჭრებოდა. ამასთანავე გამოყოფილ იქნა 10 ორსაჰიანი ნავი, მეომრებით სავსე, რომელნიც რაზმის უფროსის დაბრაგეზას და ჰუნ ელმინ-

¹¹⁶ ამ ნაწილში ციტირებულია აგათიას შრომა „იუსტინიანეს მეფობისათვის“. სიმოკლისათვის რომაული ციფრით აღნიშნავთ წიგნს, არაბული ციფრით — თავს, ხოლო წერტილმძიმის შემდეგი ციფრით — გვერდს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემის მიხედვით. გადმოცემა თავისუფალია.

ჯირეს მეთაურობით დარაჯობდნენ მდინარის გადასასვლელ ადგილებს (21; 102—103) მტრის მოძრაობის გასაძნელებლად. გარდა ამისა. ბიზანტიელებმა გადასწვეს ქალაქის გარშემო მდებარე ყველა სოფელი, აგრეთვე მგზავრთა გასაჩერებელი სადგომები და რაც კი მახლობლად სხვა რამ ბინები მოიპოვებოდა (23; 106—107). ეს მათ მოიმოქმედეს იმ აზრით, რომ მტერს გასჭირებოდა ჯარის დაბანაკება და სურსათით მომარაგება, ხოლო მეორე მხრით ადგილობრივად ხე-ტყის უშოვნელობის გამო ველარ ამოეხერგა განივრად გათხრილი არხი და ამრიგად ციხეზე იერიშის მიტანა გასძნელებოდა. სათადარიგო ღონისძიებათა რიგს უნდა მიეკუთვნოს ის ხერხიც, რომელსაც მიმართა სარდალმა მარტინემ მტრის დეზორიენტირებისათვის და დასაშინებლად, ხოლო მეორე მხრით თავისი ჯარის აღფრთოვანებისათვის: მდგომარეობაზე მოსათათბირებლად მოწვეული ჯარის კრებაზე ანაზღეულად შემოვა გამტვრიანებული ჯარისკაცი, მითომდა შორი გზიდან მომავალი, წინასწარ კი დარიგებული, და გადასცემს წერილს მარტინეს ბიზანტიონიდან იმპერატორისგან — კიდევ გიგზავნი ჯარს, თუმცა არ გესაჭიროებაო. როცა მოსულს შეეკითხნენ-სად არის ჯარიო? — მან მიუგო: აგერ დგას, ახლოს, 4 ლაზური ფარსანგის (84 სტადიონის ანუ 14—15 კმ) მანძილზე, მდ. ნეოკნესთან (პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ფიქრით, ეს უნდა იყოს მდ. მალთაყყა)¹¹⁷ დავტოვე, იქ შესასვენებლად გაჩერდამო. მარტინემ ამბზე შენიშნა: არ გვინდა, წავიდეს ეგ ჯარი უკან. ჩვენ ისედაც გავიმარჯვებთ, იმათ კი სახელი დარჩებათ და ნადავლშიაც წილი უნდა დაიღონო, რაც ჯარმა გაიზიარა (23; 107—108). ასეთი ხერხით მარტინემ თავისი ჯარი გაამხნევა—მაშველი ჯარიც მოსულაო და მისი საომარი განწყობილება უფრო გაზარდა, ხოლო მეორე მხრით ამ ამბავმა, რომელიც მალე გახმაურდა, მოწინააღმდეგე ჯარის სარდალი შეცდომაში შეიყვანა და ჯარი დააქსაქსინა: ნახორაგანმა ჯარის ნაწილი გაგზავნა მაშველი ჯარის ჩასასაფრებლად და ფაზისში ჩაკეტილ ბიზანტიურ ჯართან შეერთებამდე დასამარცხებლად. (24; 111). იუსტინეს შემდეგი ხერხიც მტრის სადეზორიენტაციო ნაბიჯია: ჯარის ერთი ნაწილით წავიდა ქრისტიანებში მეტად განთქმულ ტაძარში სალოცავად, რომელიც ქალაქ ფაზისს ბევრად არ იყო დაშორებული. წავიდა არა იმ გზით, რომლითაც მოსალოდნელი იყო სპარსელების თავდასხმა ქალაქზე, არამედ სხვა გზით, ასე რომ მოწინააღმდეგენი ერთი მეორეს ასცდნენ (III, 24; 112—113). ჩვენი ფიქრით, აგათიას სცდება, როცა ამბობს, რომ რაღაც ღვთაებრივმა ძალამ ჩააგონა იუსტინეს სალოცავად წასვლაო. მომენტი იმდენად დაძაბული იყო, რომ

¹¹⁷ გეორგიკა, III, 108—109, შენიშვნა.

შეუძლებელია იუსტინეს ასეთი ნაბიჯი რელიგიური მოთხოვნილებით გადაედგა. მის ამგვარ მოქმედებას წმინდა სამხედრო აზრი და ინტერესი ჰქონდა: მან უდავოდ იცოდა მტრის დისპოზიცია და ისიც, რომ ტაძრისკენ მიმავალ გზაზე მტერს არ შეხვდებოდა, სამაგიეროდ ტაძრიდან გამობრუნებული ჯარი მოწინააღმდეგეს ადვილად შეეძლო მიეღო იმ მაშველ ჯარად, რომელსაც მტერი მოელოდა ნეოკენდან და იუსტინეს ასეთი ღივერსია ისედაც დეზორიენტირებულ და დაქსაქსულ სპარსელებში პანიკას გამოიწვევდა. ამგვარი ახსნა ბიზანტიელი სარდლის მოქმედებისა უფრო ბუნებრივად და მომენტის შესაბამად, სამხედრო ტაქტიკის თვალსაზრისით უფრო მიზანშეწონილად მიგვაჩნია და ეს გამართლდა კიდევ.

მოწინააღმდეგე მხარეც სათადარიგო ზომებს იღებდა: ნახორაგანმა მუშებს ამოაესებინა თხრილი, შეასწორებინა ჩამონგრეული და დახეთქილი ადგილები, ისე რომ საალყოდ გაგზავნილი ჯარიც ადვილად გაივლიდა და ქალაქის ასაღებად საჭირო მანქანების მიტანაც არ გაძნელებოდა (23; 106); მეორე მხრივ თხრილის მთლად ამოსაესებად საჭირო ხე-ტყის მოსაპრელად თავისიანები გაგზავნა შორეულ ტყეში (24; 112), რადგან ადგილობრივ, როგორც ვთქვით, ბიზანტიელებმა ყველაფერი მოსპეს, რაც კი საამისოდ გამოდგებოდა. ჯარის ნაწილი, ესეც ითქვა, ნახორაგანმა გაგზავნა ნეოკენდან მოსალოდნელი ბიზანტიელების მაშველი ჯარის შესახვედრად და ქალაქში მისვლამდე დასამარცხებლად (III, 24; 111).

ასეთი სამზადისის შემდეგ, რამაც საკმაოდ დიდი დრო შეიწირა (III, 23), ნახორაგანი შეტევაზე გადავიდა: მიუახლოვდა ქალაქს ისრის ტყორცნის მანძილზე და ისრები დაუშინა ბიზანტიელებს; ამ დროს ბევრი დაიჭრა, ზოგი ბრძოლას ჩამოსცილდა, ზოგი კი წინააღმდეგობას უწევდა. ბრძოლის დროს ანგილა და ფილომათე თავისი რაზმელებით, მარტინეს წინასწარი ბრძანების მიუხედავად, გამოეარდნენ თავიანთი კარებიდან და მტერს ეკვეთნენ. თეოდორეც, ჰანთა ჯარის უფროსი, თუმცა თავის ამბანაგების თვითნებურ ოპერაციას არ იზიარებდა, რომ ლაჩრად არ მიეღოთ, მათ შეუერთდა. ბიზანტიელთა ამ მცირერიცხოვან ჯარს იქვე მდგომი დილიმნიტები გარს შემოერთყვნენ. მაშინ იმედგადაწყვეტილი ბიზანტიელები ეკვეთნენ ქალაქის ახლოს მდგომ მტრის რაზმებს, ესენი შედრკენ და ამრიგად ბიზანტიელებმა ხიფათს თავი დაადწიეს: „სიბარულით შევიდნენ ზღუდის შიგნით და კარები ჩაიკეტეს“ (III, 22, 104—106).

მეორე ბრძოლას შეუდარებლევ გაშმაგებული ხასიათი ჰქონდა. მტერი გაათვრებით მიდიოდა ბიზანტიელებზე: ზოგი მანქანებს ეზიდებოდა, რიგი სპალიონს ქვეშ შემძვრალი ისარს სტყორცნიდა, სხვა

ცულით მიდიოდა კედლის დასაჩეხად — ის ხომ ხისა იყო —, ზოგი კიდევ ცდილობდა საძირკვლის გამოთხრას და კედლის გადანგრევას. ბიზანტიელებიც თავგამოდებით იგერიებდნენ იერიშს კოშკებიდან და ქონგურებიდან, მაღლიდან ნატყორცნი შუბებით ქრილობას აყენებდნენ. შიშველა სპარსელ ჯარს, რომელსაც გაქცევის გზა არ ჰქონდა, სპალიონებს უმიზნებდნენ ისეთ უშველებელ ქვებს, რომ ყუთები ელეწებოდათ, შურდულით ნასროლი პატარა ქვებით მუზარადსა და ფარს უმტკრევდნენ და კედელთან მიაბლობის საშუალებას უსპობდნენ. ხომალდებზე ჩამოკიდებულ ნავეებში მყოფი ბიზანტიელები უფრო მეტ ზიანს აყენებდნენ მტერს: იქიდან ნატყორცნი ისრით, შუბით თუ მანქანით შორს მყოფსაც კი ანადგურებდნენ. „ბევრი შორით მიმავალი ბარბაროსიც მათი ცხენებითურთ უჩინრად გაიგმირა და მოულოდნელად ძირს დაეცაო“, მოგვითხრობს აგათია (111, 25).

ასეთი ცხარე ბრძოლის დროს საომარ ასპარეზზე გამოჩნდა სალოცავიდან გამობრუნებული იუსტინე თავისი ჯარით. აურზაურზე მიხედოდა იგი საქმის ვითარებას, ხელათვე შეამპიროვო ცხენოსნები და ზეალმართული დროებით ეკვეთა ზღვის მახლობლად მდგომ მოწინააღმდეგე ჯარს (25; 115). სპარსელებმა იფიქრეს — ეს ბიზანტიონიდან გამოგზავნილი მეშველი ჯარიაო, — პანიკას მისცეს თავი, აირივ-დაირივნენ და უქუიქნენ (115—116). შუა კედელთან მეგრძოლმა დილიმნიტებმა დასახმარებლად გასწიეს თავისიანებისკენ (26; 116—117). ამ მომენტში ბიზანტიელები, შენიშნეს თუ არა, რომ მათ პირისპირ მცირეოდენი ჯარი-ღაა დარჩენილიო, იერიშზე გადავიდნენ: გამოვიდნენ ქალაქიდან და ეკვეთნენ მტერს; ნაწილი დახოცეს, ნაწილი გააქციეს. ამის დანახვაზე დილიმნიტები უკან გამობრუნდნენ „უმწყობროდ და დიდი სირბილით“, ასე რომ გაქცეულს უფრო გვანდნენ, ვიდრე საშველად მიმავალს. დანარჩენმა სპარსელებმა ეს რომ დანახეს, იფიქრეს, ალბათ დიდი ხიფათია, რომ მედგარი დილიმნიტებიც კი სირცხვილელნი გარბიანო, და სამარცხვინოდ გაიფანტნენ (იქვე, 117). დილიმნიტებმაც იგივე იფიქრეს სპარსელებზე, მიჰყვნენ მათ და „ამრიგად ერთად გაიქცნენ მომტყუებელნიც და მოტყუებულნიც“. რაკი მტრის მარცხენა ფრთა დაიშალა, აქ ფრონტი მოიხსნა, ბიზანტიელების მეტი ნაწილიც ეხლა გამოვიდა ზღუდიდან და იერიშით წავიდა მარჯვენა ფრონტზე მდგომ მტერზე, რომელიც მედგრად იგერიებდა მოწინააღმდეგეს (118), სანამ მარტინეს მეშუბარი ოგნარი, მტრისგან გარემოცული და იმედ წასული, შუბით დასჭრიდა სპილოს წამწამებს ზემოთ (27, 118—119). დაჭრილმა ცხოველმა პანიკა შეჰქმნა სპარსელთა რიგებში: მის ზურგზე მდგომი მეომრები ძირს ჩამოყარა და გასრისა, ცხენები დაგლიჯა, დამფრთხალი ცხენები ყალყზე დგებოდნენ

და მხედრებს ჰყრიდნენ (იქვე, 119—120). ამასობაში ბიზანტიელები მწყობრ ფალანგად შემჯიბროვდნენ და ეცნენ თავგზააბნეულ სპარსელებს. ამათაც ველარ გაუძლეს ასეთ შეტევას და გაიქცნენ, მერე ისე სამარცხვინოდ, რომ თვითონ ნახორაგანი გარბოდა და თან მათრახით ანიშნებდა — ჩქარა გამოიქეცითო (იქვე 120). ცხადია, ეს ბიზანტიელებს უფრო შემატებდა ძალას და ისინიც სდევნიდნენ და ქლეთდნენ გაქცეულ მტერს, სანამ მარტინემ საყვირით არ უბრძანა უკან გამობრუნება. ამ ბრძოლაში სპარსელებმა 10 ათასზე მეტი მეომარი დაკარგეს (27; 120—121).

მაგრამ ამით არ დამთავრდა სპარსელების მარცხი, დაბრუნებულმა ბიზანტიელებმა ბრძოლის ველზე დატოვებული სპარსელთა მანქანები დასწვეს, რის გამო დიდი ალი აეარდა. ეს შენიშნეს ტყეში საჭრელად ნახორაგანის მიერ გაგზავნილებმა (28, 121); მათ კი ნახორაგანისგან ნაბრძანები ჰქონდათ: ცეცხლის ალს რომ დაინახავთ, იცოდეთ ფაზისის ზღუდე იწვისო, მიატოვეთ საქმე და სირბილით მოდით — თქვენც შეუქეთეთ ცეცხლი, რომ სწრაფად გადაებუგოთ ყველაფერიო (24; 112). კვამლის დანახვაზე ისინიც, ბრძანების თანახმად, გამოიქცნენ ტყიდან და მოლოდინის წინააღმდეგ ეწვივნენ იმ მწარე ბედს, რასაც მათი მოძმენი: 2000-მდე შეიპყრეს ბიზანტიელებმა და დახოცეს (28; 121—122).

ასეთი საშინელი მარცხის შემდეგ ნახორაგანი აიყარა ბანაკიდან, გასწია კოტაისისა და მუხიარისაკენ, ხოლო აქედან. რადგან ზამთარი მოახლოებული იყო, გადავიდა იბერიაში დასაზამთრებლად (III, 28; 123—124). ცხადია, ირანის მეფე ხოსრო არ მოუწონებდა ნახორაგანს ასეთ ამბავს. ეს ხომ დიდი მარცხი იყო ირანის პოლიტიკისა, რამდენადაც აღებული პეტრას დაკარგვის მერე მეორე ცდაც — ფაზისის აღებით გზა გაეკვლია შავ ზღვაზე — არა თუ უშედეგო აღმოჩნდა, არამედ სპარსეთის ქარის დიდი ნაწილის შემწირველიც. ამიტომ ხოსრომ საშინლად დასაჯა ნახორაგანი: ცოცხლად გაატყავებინა კისრიდან ფეხებამდე (IV, 23; 179).

აგათიას მონათხრობი ფაზისთან ბიზანტიელ-სპარსელთა 555 წ. შემოდგომის ომის შესახებ რამდენიმე ყურადსაღები შტრიხს გვაძლევს იმდროინდელი ქალაქის მდგომარეობის წარმოსადგენად. მაგალითად, ჩვენთვის ცხადი ხდება, რომ ქალაქს იმ ხანებშიც ისევე, როგორც არიანეს დროს, ზღუდე (ნ *παριβάλλει*) ჰქონია შემოვლებული, რომელიც რამდენჯერმეა ნახსენები (მაგ. III, 25; G, III, 116; III, 26, G, III, 118; III, 27, III, 120); ზღუდეს, როგორც ეს ბუნებრივადაც საგულისხმებელია, კარიბჭე (πύλη) ჰქონია (III, 26; G, III, 104). ეს კარიბჭე როგორც შეიძლება წარმოვუდგენოთ აგათიას

ტექსტის მიხედვით, მდებარეობდა კერძოდ სამხრეთიდან, ე. ი. იმ მხრიდან, საიდანაც სპარსელები აწარმოებდნენ შეტევას ქალაქზე (III, 22; გეორგიკა, 104; III, 26; იქვე, 116).

აგათიას მონათხრობიდან ჩანს ისიც, რომ ქალაქისკენ აღმოსავლეთის მხრით ორი გზა მიდიოდა: ერთი, რომლითაც ფაზისისკენ მიიმართებოდა ნახორაგანი თავისი ჯარით, ხოლო მეორე, რომლითაც წავიდნენ ქალაქისკენ გზაგადაკრული ბიზანტიელები; აგათია ხომ გარკვეულად გადმოგვცემს: „დანარჩენებმა გადასკრეს მდინარე გეშად და ხმელეთით (აქ: ოქროს) გასწიეს მეორე გზითო (... ἑτέρα ... ὁδὸν), რათა მტერს არ შეჩეხებოდნენ“¹¹⁸. საგულისხმოა, რომ ეს მეორე გზა უფრო მოკლე ყოფილა პირველზე, რადგან ბიზანტიელებმა ჩაასწრეს სპარსელებს, დაიჭირეს თადარიგი და განეწყვენენ.

აგათიას წყალობით ვიცით ისიც, რომ ქ. ფაზისიდანაც სამხრეთით ორი გზა გადიოდა. ერთი, რომლითაც ნახორაგანი მიდიოდა ქალაქზე შესატევად, ხოლო მეორე, რომლითაც იუსტინე ჯარის ნაწილით წავიდა მახლობელ ტაძარში სალოცავად. აგათია აქი პირდაპირ ამბობს: „ისე მოხდა, რომ ვერც სპარსელებმა დაინახეს სპარსელები, ქალაქისკენ მიმავლნი, რადგან სპარსელები სხვა მხრიდან (ἐξ ἑσπέρης) მიაღდნენ ქალაქს“¹¹⁹ საგულისხმოა, რომ ეს გზა, რომლითაც იუსტინე წავიდა სალოცავად და ალბათ რომლითაცვე დაბრუნდა (წინააღმდეგ შემთხვევაში ის შეეჩეხებოდა მტერს), ზღვის მახლობლად, იქნებ ზღვის ნაპირის გაყოლებაზედაც, მიიმართებოდა. დაბრუნებულმა იუსტინეს ჯარისკაცებმაო, — მოგვეთხრობს აგათია, — ერთბაშად მორთეს ყვირილი და ეცნენ მტრის იმ ნაწილს, რომელიც ზღვის მახლობლად იყო დარაზმული. თვითონაც ხომ იქიდან (ἐκ τῆς αὐτῆς) იყვნენ მოსულნიო¹²⁰, ე. ი. ზღვის მხრიდანო და ამიტომაც ვეარაუდობთ ამ გზის ასეთ საზღვისპირო მიმართულებას.

აგათიას მონათხრობის მეოხებით ვეცნობით იმ კეთილდღეობაა და კეთილმოწყობილობას, რომელიც იმ დროს ყოფილა ფაზისის მიდა-
მოებში. ეს რაიონი, ფაზისს რომ ემიჯნავენოდა, მოფენილი ყოფილა სოფლებით (ἀγροί), აგრეთვე მგზავრთა გასაჩერებელი სადგომებით (ταῦν ἐμπροσθεν σταθμοί) და სხვა ბინებით, რომლებიც ომის მოლოდინში მტრის შევიწროების მიზნით ბიზანტიელებმა გადასწვეს¹²¹. რაკი ფაზისის მახლობლად ყოფილა სასტუმროები ანუ სამგზავრო შენობები, მით უმეტეს ასეთი რამ საგულისხმებელია თვი-

¹¹⁸ აგათია, III, 20, გეორგიკა, III, 100.

¹¹⁹ III, 24 (გეორგიკა, III, 113).

¹²⁰ III, 25 (გეორგიკა, III, 116).

¹²¹ III, 23 (გეორგიკა, III, 107).

აონ ქალაქ ფაზისში, რომელიც ცნობილი იყო როგორც თვალსაჩინო საეპრო პუნქტი მანამდეც. ეს კი მოწმობს, რომ ფაზისი ასეთივე მნიშვნელობისა ყოფილა VI საუკუნეშიც.

ცხადია, ამისივე მაჩვენებელია ისიც, რომ ფაზისისკენ ორი გზა მიდიოდა და იქიდანაც სამხრეთით ორი გზა მიიმართებოდა, რაც გარკვეულად ჩანს აგათიას მონათხრობიდან.

§ 26

შემდეგი ბიზანტიელი მწერალი მენანდრე (VI ს. მეორე ნახევარი), რომელმაც განაგრძო 558 წელზე შეწყვეტილი აგათიას თხრობა, ქალაქ ფაზისზე მართო იმას გადმოგვცემს, რომ „მეტი წილი ლაზიკისა და ქალაქი ფაზისი, სადაც, ამბობენ, აიეტის სამეფო იყო, მაინც რომაელების ხელში იყო“¹²² (იგულისხმება ბიზანტია-სპარსეთს შორის დროებითი ზავის დადების ხანებში). ეს გარემოება კი ჩვენთვის ცნობილია აგათიასგანვე, რომელიც, ზემოთ ნათქვამის გარდა, ამ დროებით ზავზე და ამის დროინდელ ვითარებაზე მოგვითხრობს შემდეგნაირად: ბიზანტიონში ხოსროს ელჩ ზიქთან მოლაპარაკების შედეგად „შეთანხმდნენ იმაში, რომ რომაელებსაც და სპარსელებსაც სჭეროდათ ყველა ის ადგილები“, რომლებიც მათ ლაზთა ქვეყანაში წარმოებული ომის დროს დაიპყრეს, იქნებოდა ეს გამაგრებული ქალაქები თუ ციხე-სიმაგრეები, დაეცვათ მშვიდობიანობა და აღარ ეომათ ერთმანეთის წინააღმდეგ“¹²³, სანამ არ დასდებდნენ საბოლოო ზავს, ეს კი დაიდო 562 წელს.

§ 27

562 წლის ზავის შემდეგ, რომელიც დაიდო ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის, მშვიდობიანი ცხოვრება ქალაქ ფაზისში აღარ დარღვეულა. ამას გვაფიქრებინებს თეოფილაქტე სიმოკატტა, რომელიც წერს: „ფაზისის წყალსაც აღარ ამღვრევდა სისხლი; მისი მშვიდობიანი მდინარეობა სიწყნარის ბრწყინვალეობით რწყავდა კოლხეთს და მიდიელ მოსახლეს არსად არ აკაჟანებდა“¹²⁴.

§ 28

ბიზანტიელ მწერლებს შორის გვმართებს მოხსენიება ეპიფანე კონსტანტინოპოლელისა (VIII ს.), რომელიც მოგვითხრობს ფაზისში

¹²² ფრაგმ. 3 (G. III, 209).

¹²³ IV, 30, (G. III, 180—181).

¹²⁴ III, 4. (G. IV, I, 20).

ქრისტიანული პროპაგანდის შესახებ ამ მოძღვრების დასაწყის ხანებშივე. ერთგან იგი წერს: პენტეკოსტის (ე. ი. სულიწმინდის მოფენის) შემდეგ ანდრია, სიმონ კანანელი, მათე და თადეოზი დარჩნენ იქ ავგაროსთან; დანარჩენებმა (აქ ალბათ იგულისხმებიან სხვა მოციქულები. — მ. ბ.) კი მოიარეს ქალაქები, იქადაგეს და სასწაულები მოახდინეს, და ჩავიდნენ ბერიაში და ფაზისში (αὐτῶν εἰς Ἰβήριον καὶ εἰς τὸν Φάσιον), ხოლო რამდენიმე დღის შემდეგ სუ(ს)ანიაში.¹²⁵ საფიქრებელია, რომ ეს ცნობა ეპიფანე კონსტანტინოპოლელს დამყარებული ჰქონდეს კვიპროსის ეპისკოპოს ეპიფანეს (315—402 წწ.) სიტყვებზე ისევე, როგორც მეორე ადგილას ანალოგიურ ამბავს იგი გარკვეულად აღნიშნავს: „კვიპროსის ეპისკოპოსი ეპიფანე ამბობსო, გადმოცემის მიხედვითო, — მოგვითხრობს ეპიფანე კონსტანტინოპოლელი, — რომ ნეტარმა მოციქულმა ანდრიამ დამოძღვრა სკვითები და სოგდიანები (კოსოგდიანები) და გორსინები დიდს სებასტოპოლისში, სადაც არის აფსარის ციხე, ჰისსოს ნავსადგური და მდ. ფაზისი; იქ მოსახლეობენ იბერიელები, სუსები, ფუსტელები და ალანები“¹²⁶.

მართალია, ეპიფანე კონსტანტინოპოლელის გადმონაცემი აშკარად გვაჩვენებს იმას, რომ მას არა აქვს ზუსტი და ნათელი გეოგრაფიული წარმოდგენა იმ რაიონებსა და ხალხებზე, რომელთაც იგი ასახელებს, როგორც გაქრისტიანებულთ, მაგრამ აქ ჩვენთვის ყურადსაღები და ძვირფასი ის ცნობაა, რომ ეპიფანე კვიპრელის დროსვე, ე. ი. მეოთხე საუკუნეში, უკვე არსებულა გადმოცემა, რომ კერძოდ ფაზისი და მისი სანაპიები ადრითგანვე ყოფილა გაქრისტიანებული.

ეს გარემოება კი სავსებით ადასტურებს აკად. ი. ა. ჯავახიშვილის მოსაზრებას, რომ „დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე ქრისტიანობის ქადაგების დასაწყისი და გავრცელება 325 წელზე გაცილებით უფრო ადრე უნდა ვიგულისხმოთ“¹²⁷. ამგვარი მოსაზრებისთვის მართლაც არსებობს არაპირდაპირი რეალია, რომელსაც ასახელებს იგივე აკად. ჯავახიშვილი: ტრაპიზონის ეპისკოპოსი დამნუსი და თვით ბიჭვინტის (ძველი პიტიუნტის, კოლხური ქალაქის) ეპისკოპოსი სტრატოფილოსი უკვე იღებენ მონაწილეობას ნიკეის პირველ მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე, რომელიც 325 წ. მოიწვია საიმპერიო მასშტაბით ქ. ნიკეაში იმპერატორმა კონსტანტინემ (323—337) არიოზის წინააღმდეგ, და ამიტომ ბუნებრივად საგულისხმებელია, რომ ამ ორ პუნქტს (ტრაპიზონსა და ბიჭვინტას) შუა მდებარე ისეთ მნიშვნელო-

¹²⁵ გეორგიკა, IV, I ნაკვ., 58; გამომცემელი, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს: ხელთნაწერშია Σοισμαίου.

¹²⁶ იქვე, გვ. 57.

¹²⁷ ქართვ. ერის ისტორია, I-3, ტფ. 1928, 213.

ჟან ნავსადგურსა და ქალაქში, როგორც ფაზისი იყო, ქრისტიანობა გავრცელებული იქნებოდა¹²⁸.

რასაც ირველია, მსგავსადვე მართებულად მიგვაჩნია აკად. ივ. ჯავახიშვილის ის აზრიც, რომ „ქრისტიანობა მართო ბერძენ მოახალ-შენეთა შორის არ იქნებოდა გავრცელებული, არამედ მიმდევარნი ამ ახალ სარწმუნოებას ადგილობრივ მცხოვრებთა შორისაც ეყოლებო-და“¹²⁹. კერძოდ ქ. ფაზისის მიმართ ეს მით უფრო მიტომაა დასაშვები, რომ უკვე სტრაბონსა და მეტადრე არიანეს დროს (I—II საუკ.-ში) ამ ქალაქში კოლხური ელემენტი—უდავოდ ჩანს, რაც თავის ადგილას გვექონდა კიდევ მოხსენებული.

მეხუთე საუკუნისთვის ჩვენ უკვე გვაქვს კოლხებში ქრისტიანო-ბის გავრცელების კონკრეტული ფაქტი. ამ ჩვენ ვგულისხმობთ ლაზთა მეფეს გუბაზ 1-ს, რომელიც 465 წ. 2 სექტემბრის მერე ჩავიდა კონ-სტანტინოპოლში და რომელმაც მოინადირა იქაური კარისკაცების გული, სხვათა შორის, იმითაც, რომ, თუმცა სპარსულ ტანისამოსში იყო გამოწყობილი და მიდიური წესისამებრ მცველებით გარემოცული, მაინც ატარებდა ქრისტიანობის ნიშნებს¹³⁰. ხოლო თუ გავიხსენებთ „დანიელ მესვეტის ცხოვრების“ სიტყვებს¹³¹, გუბაზის ქრისტი-ანობა არ ყოფილა მართო გარეგნული და მოჩვენებითი, როგორც შეი-ძლება ვიფიქროთ პრისკეზე დამყარებით¹³².

ამავე V საუკუნისათვის კოლხებში ქრისტიანობის არსებობას ადა-სტურებს მეორე ფაქტიც: პროკოპი კესარიელის სიტყვით: „იმპერ. იუსტინიანემ განაახლა ლაზთა მონასტერი (μενεσσηναιον ὁ τοῦ λαζῶν) იერუსალიმის უდაბნოში“¹³³. მართალია, იუსტინიანე VI ს. მოლ-ვაწეა (527—565 წწ.), მაგრამ ცხადია, ეს ლაზური მონასტერი ყო-ფილა აგებული წინათვე, V საუკუნეში მაინც, რაკი VI საუკუნეში მას დასჭირებია განახლება როგორც უკვე მოძველებულს. მეორე მხრით, რახან ეს მონასტერი ლაზებისა იყო (ლაზ ἁγῶν), აშკარაა, ლაზები მის დაარსებისას უკვე ქრისტიანები ყოფილან და მათ შორის

¹²⁸ ი ქ ე ე, გვ. 212, საგულისხმოა, რომ ამავე შრომის მეორე გამოცემაში აკად. ჯავახიშვილი უფრო კატეგორიულად წერდა: „მართლაც ქ. ფაზისის (ფო-თის) ეპისკოპოსი დასწრებია უკვე პირველს მსოფლიო კრებას“ — ო. წყარო, სამწუხაროდ, დასახელებული არა აქვს. ტფ., 1913 წ., გვ. 240.

¹²⁹ ი ქ ე ე, I², გვ. 212—213.

¹³⁰ პრისკე, წ. IV, 34; SC, I, 3, 842.

¹³¹ К. К е л л и з е, Историко-агиографические отрывки, ХВ, т. II, вып. II, 1914, გვ. 188.

¹³² SC, I, 3, 841.

¹³³ Aed. V, 9 (G. II, 192).

სამშობლოშივე ქრისტიანულ მოძღვრებას ისე ჰქონია ძირი გადგმული, რომ აღძრულა მოთხოვნილება ტაძრის აგებისა ქრისტეს მოღვაწეობის მიდამოებშიც.

§ 29

რაკი სიტყვამ მოიტანა, აქვე დავაჯგუფებთ ყველა იმ ცნობას, რაც კი შეეხება უკვე ქ. ფაზისში ქრისტიანობის საკითხს. პირველ ყოვლისა აქ მოვიხსენიებთ იმ ფაქტს, რომ მეხუთე მსოფლიო (კონსტანტინოპოლის მეორე) საეკლესიო კრების (იგი შესდგა 553 წ.) კანონებს ხელი მოწერილი აქვთ საქართველოს თუ ქართველ ოთხ ეპისკოპოსს, როგორც კრების მონაწილეთ. კანონთა ქართულად თარგმნილ ტექსტზე¹³⁴ მათი ხელწერა შემდეგნაირია: „1) თედორე ულირსმან ეპსკზმან ფასოჲსამან, სოფელსა შინა მეგრელთასა, განვსაზღურენ და წარვეწერენ; 2) გეორგი ეპკზმან კამახისა (კალმახისა?—თ. ე.) დიდისა სომეხთა სოფლებისაგან...; 3) ფოტი... ეპსკზმან ქალაქისა სევასტოპოლელთაგან...; 4) იოვანე ულირსმან ეპისკზმან ქალაქისა პეტრონისამან, ქუყანისაგან მეგრელთაგან განვსაზღვრე და წარვეწერე“ (პეტრონი არის აწინდელი ციხის ძირი.—თ. ე.).

ამ ქართულ ძეგლში ჩვენთვის მნიშვნელოვანია პირველი ხელწერა, რომელიც ეკუთვნის ფასოჲს ეპისკოპოსს თეოდორეს. ფასოჲ ხელწერაში მოხსენებულია „სოფელსა (ე. ი. ქვეყანასა) შინა მეგრელთასა“ მდებარე პუნქტად და არის ჩვენი ქალაქი ფაზისი. საგულისხმოა, რომ ტექსტის გამომცემლის, თევდორე ჟორდანიას, სიტყვით, ტექსტის გასწვრივ არწიაზე მიწერილია განმარტება: „ფ ო თ ს ა ო ტ ყ ე ს“-ო. მაშასადამე, ანონიმ ქართველ სქოლიასტს ფასო თვისი დროის ფოთად აქვს მიჩნეული, რაც, რასაკვირველია, სავსებით მართებულია: ფაზისა ხომ ევროპელ მოგზაურთათვის, როგორც ეს შუა საუკუნეთა დროინდელ რუკებით დასტურდება, ფისსო იყო, ხოლო თურქებისთვის ფაშ-ი,

¹³⁴ ამ ძეგლზე და სქოლიაზე წერილობით მიგვითითა. პატივცემულმა აკად. ს. ნ. ჯანაშიამ, რისთვისაც მას გულითად მადლობას ვწირავთ. ოთხი მღვდელთმთავრის ხელნაწერის ტექსტი დაბეჭდილი აქვს თევ. დავ. ჟორდანიას (ქრონიკები, II, 1897 წ. გვ. 88 შენიშვნაში). ხელნაწერს და ციტირებულ აღგილს თ. ჟორდანია (Опис. рукописей Тифл. церковного музея, кн. I-ая, Тифл., 1903, № 76, 6, стр. 74—76) ათარილებს XII ს. დასასრულით. მაშასადამე, ჩვენი ციტატაც ამ დროს მიეკუთვნება (იგი მოთავსებულია ხელნაწერის 312 გვერდზე). ნაწილი კი ძეგლისა (გვ. 496—674) დაწერილია XVI ს. დროინდელი ხელით. იმავე თ. ჟორდანიას აზრით, მინაწერები მიგვითითებენ იმაზე, რომ ხელნაწერი XII საუკუნეში დაწერილია ძველი ვარიანტიდან.

რაც ჩვენ თავის ადგილას გვაქვს კიდევ მოზსენებულო, ხოლო სხვა ძველ ქართულ ძეგლებში იგი იხსენიება, როგორც „ფასოს“-ან „ფასონი“. მაგალითად, გიორგი ათონელის რედაქციის სვინაქსარში დასახელებულია მდინარე „ფასოს“,¹³⁵ ხოლო დავით და კონსტანტინეს მართილობის ავტორი მას განმარტავს ასე: „მდინარესა მას ფასონსა, რომელ არს ენითა ქართულითა რიონი“¹³⁶, ვახუშტიც ამბობს თავის გეოგრაფიაში, რიონს „ბერძენნი უწოდებენ ფასონს“¹³⁷.

ფასოსს ანუ ფაზისის ეპისკოპოსის თეოდორეს ხელწერის არსებითი მნიშვნელობა ჩვენთვის იმაშია, რომ VI საუკუნეში, 553 წელს, მეხუთე მსოფლიო კრების მოწვევის მომენტში, ფაზისში უკვე საეპისკოპოსო ეპიკოპოსტანელად ჩანს საეპისკოპოსო ორგანიზაციის არსებობის ფაქტი: აქ ეპისკოპოსი არ იქნებოდა, თუ მას სამწყსო, მორწმუნეთა კრებული არ ეყოლებოდა.

ამასთან დაკავშირებით, რადგან მეხუთე კრების კანონებს ხელს აწერს აგრეთვე „ფოტი, ეპისკოპოსი ქალაქისა სევასტოპოლელთაჲსა“, გვმართებს შეჩერება სევასტოპოლზედაც. ეს იმიტომ, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ის აზრი, თითქოს სევასტოპოლის სახელს ატარებდა ჩვენი ქ. ფაზისი. მაგალითად, აკად. მანანდიანი თავის წერილში: „Круговой путь Понмпея в Закавказье“ ამას შემდეგნაირად წერს „პომპეუსი... იქიდან ჩავიდა ძველ ნავსადგურ ფაზისში, გვიანდელი დროის Sebastopolis-ში, რომელიც მყოფებოდა ეხლანდელი ფოთის ადგილას“. ან ცოტა ქვემოთ: „ფაზის-ფოთიდან, რომელიც უფრო გვიან, იმპერატორ ტრაიანეს (98—117 წწ.) დროს სევასტოპოლად იქნა წოდებული, პომპეუსის ჭარები წავიდნენ უკან არმენიაში“. და შემდეგ: „რომაული რუკის სევასტოპოლად... გულისხმობა გვმართებს არა სევასტოპოლ-დიოკურიასი, როგორც ფიქრობს კონრად მილერი (მიულერი?). არამედ სევასტოპოლ-ფაზისი ს. ს. ერემიანიც იზიარებს აკად. მანანდიანის აზრს. იგი წერს: „მე მგონია, მართალია აკად. მანანდიანი რომელიც ფიქრობს, რომ ამ შემთხვევაში TP-ზე („ტაბულა პეე-

¹³⁵ საქ. მუზეუმის ხელნაწერი № 2211.

¹³⁶ საზინინი, საქართველოს სამოთხე, 328; აკად. კ. კეკელიძის აზრით, ეს ძეგლი XII საუკუნეს ეკუთვნის. ეს და ხელნაწერი № 2211-ის ცნობა მოგვაწოდა აკად. ს. ჯანაშიამ, რომელსაც ასეთი თავაზისათვის დიდად ვუმაღლით.

¹³⁷ ვახუშტი, გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამ., ტფ. 1903, გვ. 261.

¹³⁸ ВДН, 1939, № 4, стр. 76, 77, მსგავსივე აზრი გამოთქმული აქვს ადრეც, 1936 წ. შრომაში „სომხეთის მთავარი გზები პეტინგერის რუკის მიხედვით“ (ერევანი, გვ. 134, სომხ. ენაზე).

ტინგერიანაზე“) სებასტოპოლად უნდა ვიგულისხმოთ არა სებასტოპოლ-დიოსკურია, არამედ სებასტოპოლ-ფაზისი. უკანასკნელი იმპ. ტრაიანეს (98—117) დროიდან იწოდებოდა აგრეთვე სებასტოპოლად. ორი ჰუნქტის სახელთა ამ იგივეობამ არია ავტორი, რომელიც გზას უკავშირებდა არა ფაზისს, არამედ სებასტოპოლ-დიოსკურიას. რაც, ჩანს, აშკარა შეცდომაა¹³⁹.

საინტერესოა, რომ ორივე ავტორი ემყარება ჰაინრიხ კიპერტს, რომელიც მართლაც წერს: „beide städte unter römischer verwaltung (seit Trajanus) zubennant Sebastopolis“ (ორივე ქალაქი—[ნაგულისხმევი აქვს ფაზისი (ეხლა ჟოთი) და დიოსკურია (ნანგრევები დიოსკურია) მის ჩრდილოეთით მთის ძირთან] — რომის მმართველობის ხანებში (ტრაიანეს დროიდან) იწოდებოდა სებასტოპოლად)¹⁴⁰.

მაგრამ კიპერტის სიტყვებიც არაა დამაჯერებელი, რადგან არც ის ასახელებს იმ პირველწყაროს, რომელმაც ასეთი თქმის საბუთი მისცა. ამრიგად გამოდის, რომ სებასტოპოლად ფაზისის სახელდება უსაფუძვლოა და რაღაც გაუგებრობაზე უნდა იყოს აგებული.

შესაძლებელია კიპერტი ემყარებოდა XVII ს. არქანჯელო ლამბერტის სიტყვებს: „რიონი... წყნარად შეერთვის ზღვას სებასტოპოლის მახლობლად; რომელიც ძველად წარჩინებულ ქალაქს წარმოადგენდა და დღეს კი წყალშია ჩანთქმული“¹⁴¹. ან მის მომდევნო ჟან შარდენის სიტყვებს დაენდო: „მე ვეძებდი აგრეთვე დიდი ქალაქის სებასტის ნიშან-კვალს, რომელიც გეოგრაფოსების მითითებით მდებარეობდა მდ. ფასის შესართავთან. მაგრამ ამ ქალაქის ნანგრევები ისევე მოისპო, როგორც კოლხების ნიშანკვალი, რადგან მე ვერაფერი ვიპოვეო“¹⁴².

¹³⁹ Торговые пути Закавказья в эпоху Сассанидов (ВДИ, 1939, № 1 стр. 93).

¹⁴⁰ Lehrbuch der alten Geographie. Berlin, 1878, S. 88.

¹⁴¹ სამეგრელოს აღწერა (1654 წ.), ჟურნ. „მოამბე“ 1900, IV, გვ. 32. ლამბერტის შეცდომა ცხადია: წყალში ჩანთქმული ქალაქი რიონთან კი არაა, არამედ სოხუმთან მდებარე სებასტოპოლია. ლოცია გემებისთვის სახიფათოდ ცნობს წყალქვეშა ნანგრევებიან ციხე-დარბაზს, სოხუმის ციხის ფასის (გვერდის)პირდაპირ, ნაპირიდან 30—50 საეენის მანძილზე, მის კედლების თავზე სიღრმე 3—5 ფუტს უდრის. მის მახლობლად ზღვიდან ამოზიდულია ქვის მრგვალი სვეტი. სახიფათოა აგრეთვე ბესლეთის შესართავის გასწვრივ, ნაპირიდან 200 საეენის მანძილზე, ქვის დიდი კოშკი; ეს ამოღას 30 ფუტის სიღრმიდან და ზღვის ზედაპირს ვერ აღწევს 9 ფუტის სიღრმეზე. Лоция Черного и Азовского морей, СПб, 1903, стр. 409.

¹⁴² ნოსოვიჩ-ბახტოვას რუსული თარგმანი, გვ. 147.

ოლონდ ის გარემოება, რომ ლამბერტი და შარდენი ტრაიანეს არ ახსენებენ და მეორე მხრით, რომ შარდენი გეოგრაფოსების ჩვენებაზე მიგვითითებს, გვაფიქრებინებს, რომ კიპერტს რომელიღაც სხვა წყაროც უნდა ჰქონოდა, ამისათვის მიკვლევა კი მანანდიან-ერემიანის ვალი იყო და ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს. ჩვენი აზრით, არცაა ეს შესაძლებელი: ასეთი წყარო არ უნდა არსებობდეს, რადგან ცნობილი წყაროები მას გამორიცხავენ.

მაგრამ სანამ ამ წყაროთა ჩვენებას შევხებოდეთ, საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ს. ერემიანის კვლევის მეთოდი შეუწყნარებლად გვეჩვენება. მაგალითად, იგი არ მალავს „რომ TP-ზე სებასტოპოლად იგულისხმება დიოსკურია, ეხლანდელი ისკურია სოხუმს ახლოს“, არც იმას, რომ კლასიკური ძეგლების გამომცემელი „მილურიც (მიულერიც!) ასე ფიქრობსო“¹⁴³, და მაინც უარპყფს პირველწყაროს ჩვენებას მხოლოდ იმ საბუთით, რომ მანძილი Ad fontem felicem-სა და სებასტოპოლს შორის შეუსაბამოა; შეუსაბამო კი იმიტომ, რომ Ad fontem felicem-ად ის ნებისმიერადვე გულისხმობს საირმეს.¹⁴⁴

ამას კიდევ შეურიგდებოდა ადამიანი, თუ ს. ერემიანი პირველწყაროთა საფუძველზე დაამტკიცებდა, რომ ფაზისი სებასტოპოლია; მაგრამ მან ამჯობინა ფარად და საბუთად გამოეყენებინა კიპერტი, რომლის აზრი უნიადაგოა, რაც ცხადი შეიქნება პირველ წყაროთა განხილვით.

დავიწყოთ არიანესგან, რომელსაც ეკუთვნის აღძრული საკითხის გარკვევისათვის მნიშვნელოვანი და სანდო ცნობა.

ამან ხომ იმპერატორ ადრიანეს დროს 134 წელს მოიარა შავი ზღვის ის სანაპირო, სადაც სხვათა შორის ეს ფაზისიცი და სებასტოპოლიც მდებარეობდა, და ამიტომ მისი მოწმობა არა თუ სანდოა, არამედ ავტორიტეტულიცაა: საგანგებო მისიით მივლენილი დიდი მოხელე თავისი თვალთ ნახული ადგილების, — მისი თადარიგისანობის ობიექტების, სახელებს ვერ არევდა¹⁴⁵. და აი ასეთი პირი თავის მოხსენებაში სწერს იმპერატორს: „დიოსკურია ამჟამად იწოდება სებასტოპოლადო“ (Διοσκουρίδα, ἤτις νῦν Σεβαστοπόλιν καλεσμένην).

¹⁴³ ВДИ, 1939, № 1, стр. 93.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 92.

¹⁴⁵ რომ დიოსკურია-სებასტოპოლი არიანეს ნახული აქვს, ნათლად ჩანს მისი სიტყვებიდან: „გზად იპპოსიდან ვიდრე ასტელეფამდე და დიოსკურიამდე ჩვენ ცხელადლით (καλεσθίμην) კავკასიის მთებს ...; დაგვანახვეს *κἀέχουσι* კავკასიის ერთი მწვერვალი — მწვერვალის სახელია სტრობილოსი — „რომელზედაც თქმულებით პრომეთე იქმნა მიჭაჭველი დიოსის ბრძანებით ჰეფესტის მიერ“ (პერიპლუსი, 24).

პერიპლუსი, 25) ან კიდევ „ტრაპიზონიდან სებასტოპოლამდე 226ი სტადიონია. სებასტოპოლი დაფუძნებულია მილეტელების მიერ და უწინ დიოსკურიად იწოდებოდა“ (Μετὰ τὴν ἀπὸ Τραπεζοῦς ἐξ ἀρχαίων, ἰκτῆ, 14). ასეთ მოწმობათა შემდეგ არავითარი ეჭვი აღარ რჩება იმისი, რომ ეს ციხე-ქალაქი არიანემდე იწოდებოდა დიოსკურიად, ხოლო მის დროს უკვე სახელგადარქმეულია, სებასტოპოლის სახელს ატარებს.

აკად. მანანდიანი და ს. ერემიანი ფიქრობენ, რომ სებასტოპოლად შერქმევა ფაზისისა (?) მოხდა ტრაიანეს დროს (98—117) მაგრამ არიანეს ტექსტის გულდასმითი წაკითხვა იკავებს საეჭვოდ ხდის: ერთ ადგილას ის წერს νῦν, ამჟამად, ე. ი. აღრიანეს (117—132) და მის დროს, მეორე შემთხვევაში კი παλαι, წინათ, πρὸ, როგორც უთარგმნია ლატიშევის თანამშრომელს — პროზოროვს და რამაც იქნებ წარმოუქმნა კიდევ მანანდიანს და ერემიანს (თუ არიანეს მიმართვის) ასოციაცია აღრიანეს წინა იმპერატორ ტრაიანეს დროინდელი შესახებ. მაგრამ, ჩვენი ფიქრით, ბერძნ. παλαι უფრო მართებული იქნებოდა გვეთარგმნა როგორც: დიდი ხანია, უწინ, ძველად, ოდესღაც. და რომ მართლაც ტრაიანეზე უწინ მომხდარა დიოსკურიას გადარქმევა სებასტოპოლად, ამას გვიდასტურებს პლინიუს სეკუნდი (გარდ. 79 წ.); იგი წერს ერთ ადგილას: „castellum Sebastopolis a Phaside centum M passuum“, ე. ი. ციხე-სიმაგრე სებასტოპოლი დაშორებულია ფაზისს 100 ათასი ბიჯით¹⁴⁷. პლინიუსის ეს სიტყვები ერთი მხრით იმას გვიჩვენებენ, რომ მის დროს სებასტოპოლის სახელი ცნობილ ციხე-სიმაგრისა, castellum-ისა, არიანეს სიტყვით კი σκαπτόπῳლისა (პერიპლუსი 26), უკვე არსებულა, მაშასადამე, მისი სებასტოპოლად სახელდება უფრო აღრიანდელი დროისა და არა ტრაიანეს დროისა, როგორც ფიქრობენ კიპერტი, მანანდიანი და ერემიანი. მეორე მხრით ისიც დასტურდება, რომ პლინიუსის წარმოდგენითაც სებასტოპოლი და ფაზისი სხვადასხვა და ერთი მეორეს საკმაოდ დაშორებული (100 ათასი ბიჯით ანუ დაახლ. 148 კმ-ით) პუნქტებია და ამრიგად მათი გაიგივება ყოვლად დაუშვებელია. მაშასადამე, შეუწყნარებლად უნდა მივიჩნიოთ აზრი, თითქოს სებასტოპოლი ერქვა ფაზისს და არა დიოსკურიას.

ჩვენი ძეგლიც—V მსოფლიო კრების კანონები, მეტადრე კი მისი ხელისმოწერა პარალელურად ფასოქს, ფაზისის ეპისკოპოსისა, და მეორე მხრით „სებასტოპოლელთაჲს ქალაქის“ ეპისკოპოსის მიერ საუკე-

¹⁴⁶ SC, I, 1, 222.

¹⁴⁷ NH, VI, 14 (იანუსის გამოც. ტ. I, გვ. 219).

თესოდ მოწმობს იმას, რომ VI საუკუნეშიც ფაზისი ერთი პუნქტის სა-
ეპისკოპოსო კათედრაა, ხოლო სებასტოპოლი მეორისა. განა ამის შემ-
დეგ რაიმე ღირებულება შეიძლება მიეცეს აკად. მანანდიანის და ზ.
ერემიანის მოსაზრებას ამ ორი ცალკეული გეოგრაფიული პუნქტის
იგივეობის შესახებ?

დბოლოს, სტეფანე ბიზანტიელიც (VI ს.) ადასტურებს, რომ პონ-
ტოს დიოსკურიას ჰქვია სებასტოპოლი¹⁴⁸.

გვიანდელი დროის (XIV—XVI სს.) კომპასური რუკებიც გვიდას-
ტურებენ, რომ ამ რუკათა ავტორების წარმოდგენითაც ფაზისი ერთი
გეოგრაფიული პუნქტია და სებასტოპოლი მეორე,¹⁴⁹ რომელთა გაიგი-
ვება დაუშვებელ საქმეს წარმოადგენს; ეს ცხადი ხდება ქვემოთ
ცხრილიდან: ეხლ. ფოთის ადგილას ნაჩვენებია ფასო (სხვადასხვა ეა-
რიაციით), ხოლო სოხუმთან ყველგან — სებასტოპოლი.

კომპ. რუკათა ავტორები	ფაზისი	სებასტოპოლი ანუ დიოსკურია
ვესკონტე 1318 წ. ლუქსორი XV ს. დას. უსახელო 1351 წ. ძმ. ციციგანი 1367 წ. კატალინისა 1375 წ. პასკვალინი 1402 წ. ბიანკო 1436 წ. ბენიკაზა 1480 წ. ფრედერე 1497 წ. მაიოლო 1519 წ.	faxo Lofaxio Fasso faxio fasso fasso f. fasio faxio Faxio isola de colchis	savastopoli savastopoli savastopoli sconastopoli savastopolly savastopolj savastopoli savastopoli savastopoli savastopoli savastopoly

თქმულიდან ნათელია: 1) ფაზისი არასდროს არ ყოფილა სე-
ბასტოპოლად გადაქმეული, წინააღმდეგ შემთხვევაში ეს სადმე მაინც
იქნებოდა აღნიშნული წყაროებში ან რუკებზე ისევე, როგორც „პას-
ქალური ქრონიკის“ ავტორის (VII ს.) უმართებულო თქმამ — „დიდი
არმენიის (I) ქალაქი კოლხისი“¹⁵⁰ გამოხმაურება ჰპოვა ჟერ 1519 წ.
მაიოლოს კომპასურ რუკაზე „isola (insula?) de Colchis“-ის სა-
ხით და მერე შარდენის (XVII საუკ.) შემდეგ სიტყვებში: „კოლხისი,
კოლხოსის სამეფოს დედაქალაქი, ფაზისის შესართავთან მდებარეობ-
დაო“; ¹⁵¹; 2) სებასტოპოლი ეწოდა მარტო დიოსკურიას; 3) სებასტო-

¹⁴⁸ G, III, 277, S. V. დიოსკურია.

¹⁴⁹ ტომონიკია ამოღებულია ფ. ბრუნის წიგნის — «Черноморье», т. II —
ტომოგრაფიულ ტაბულებიდან.

¹⁵⁰ გეორგია, IV, 1, გვ. 11.

¹⁵¹ ნოსოვიჩ-ბახტოვას რუსული თარგმანი, გვ. 22.

პოლის სახელი დიოსკურიას ჰქვია არა ტრაიანეს დროიდან (98—117), როგორც ამბობენ კიპერტი, აკად. მანანდიანი და ერემიანი, არამედ უფრო ადრე, თუნდაც პლინიუს სეკუნდის დროს, როცა რომში იმპერატორად იყო ვესპასიანე (69—79 წწ.); ხოლო არიანეს *ἱελαί* (უწინ, ოდესღაც) საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს გადარქმევა უწინ მომხდარა, შეიძლება პომპეუსის ან ავგუსტოს დროს, როცა მართლაც ვხედავთ გადარქმევის პრაქტიკას (მაგ., კაბეირას პომპეუსმა უწოდა დიოსპოლი, ხოლო ავგუსტოს დროს დაერქვა ავგუსტა; სტრაბონი. XII, 3, 31).

საერთოდაც წარმოუდგენლად და დაუშვებლად მიგვაჩნია ფაზის სებასტოპოლი დარქმეოდა ტრაიანეს დროს. მაშინ ისეთი პუნქტუალური მოხელე, როგორიც იყო არიანე, ამას უთუოდ აღნიშნავდა იმ ქალაქის მიმართ, სადაც მან საკმაოდ დიდი დაპყრობის ციხის აგებისა და საერთო თადარიგის დაქვრის გამო და რომლის შესახებ არაერთ საგულისხმო საისტორიო ცნობას გადმოგვცემს. მან ხომ, როგორც ეთქვით, ორგზის აღნიშნა დიოსკურიას გადარქმევა.

დამაფიქრებელია ისიც: რატომ შერჩა წყაროებსა და რუკებში დიოსკურიას გადარქმეული სახელი, ფაზის კი არა?

შემდეგ: შეუსაბამოდ გვეჩვენება რომელიმე ხელისუფალს ერთი და იგივე სახელი ეწოდებინა ერთს ქვეყანაში მდებარე და ერთი მეორის მეზობელი ორი ქალაქისათვის. მაშინ როგორ-ღა უნდა გაერჩიათ ერთი მეორისაგან ურთიერთობისა და საქმიანობის პროცესში? მხოლოდ ზედსართავის ხმარებით, როგორც იყო, მაგ., ალექსანდრია არიანა, ალექსანდრია შორეული, ალექსანდრია არაბოზიანა, ალექსანდრია ჰარგიანა და სხვ.; ასეთი რამ კი სებასტოპოლის მიმართ არა გვხვდება უეჭველია იმიტომ, რომ ჩვენში ორი სებასტოპოლი არ ყოფილა.

ჩვენში იყო მხოლოდ ერთი სებასტოპოლი და მისი ადგილმდებარეობა მშვენიერად იცოდა ქართველმა მემკვიდრეებმა ლეონტი მროველმა (XI ს.). რომელიც სხვათა შორის წერს: „დიდი ანდრია სიმეონითურთ... შევიდეს ქვეყანასა აფხაზეთისასა და მივიდეს სევასტე ქალაქად, რომელსა აწ ეწოდების ცხუმი“.¹⁵²

§ 30

ქალ. ფაზისს, როგორც მნიშვნელოვან ქრისტიანულ ცენტრს, იხსენიებს თეოფანე ქამთა აღმწერელი, რომელიც თავის ქრონოგრაფია-

¹⁵² ქ. ცხოვრება, ბროსეს გამოც., გვ. 46; ზ. კიკინაძის გამოც., გვ. 68, მარჯვნივ დედოფლის ვარიანტში ეს ადგილი არაა.

ში (დაწერილი აქვს 810—815 წლებს შუა)¹⁵³ ირაკლი იმპერატორის მეფობის (610—641 წწ) 20 წლის ქვეშ მოგვითხრობს ირაკლის ბა-
ასზე იერაპოლისში ყოფნისას იაკობიტების პატრიარქ ათანასესთან
ქრისტეს ორბუნებიანობის შესახებ და სხვათა შორის, გადმოგვცემს:
„ის (ათანასე) შეეკითხა მეფეს მოქმედებითი ძალისა და ნებათა შესა-
ხებ, როგორ დგას ამ მხრით საკითხი ქრისტეს მიმართ, ორმაგია ნება
თუ ერთიაო?“ შემდეგ ქრონოგრაფი განაგრძობს: „მეფეს უცხოდ ერ-
ვენა ასეთი ლაპარაკი და მისწერა ამის შესახებ კონსტანტინოპოლის
ეპისკოპოსს სერგის; მოიწვია აგრეთვე ფაზისის ეპისკოპოსი კვიროსი
და მას ჰკითხა ამის შესახებ და ნახა, რომ ის ეთანხმებოდა სერგის ერ-
თი ნებისა და ერთი მოქმედებითი ძალის საკითხში. სერგი, როგორც
სირიელი წარმოშობით და იაკობიტი მშობლების შვილი, აღიარებდა
ქრისტეში ერთბუნებითს ნებას და ერთ მოქმედებითს ძალას, და ასეც
სწერდა. მეფემ ორივეს (ე. ი. სერგისა და კვიროსის) აზრი შეადარა
ერთმანეთს და ნახა, რომ ათანასე მათ ეთანხმებოდა“¹⁵⁴.

ამ ამონაწერში ჩვენთვის საინტერესო ისაა, რომ ფაზისის ეპისკო-
პოსი ისეთივე ავტორიტეტით სარგებლობს იმპერატორის თვალში,
როგორც აქვს დედაქალაქის პატრიარქს სერგის; მაშასადამე, ფაზელი
მღვდელთმთავარი განსწავლული კაციც უნდა ყოფილიყო, რადგან ის
კონსულტანტად მიუწვევია თავისთან მეფეს თეოლოგიური საკითხის
გარკვევისათვის. მეორე მხრით, ასეთი განსწავლული პირის ეპისკოპო-
სობა ფაზისში გვაფიქრებინებს, რომ ეს ქალაქი მნიშვნელოვანი ინტე-
ლექტუალური ცენტრიც ყოფილა, რაკი ასეთი პირი განაგებდა აქაურ
სამწყოს. ჩანს, რომ ფაზისში იმხანად გაცხოველებული ყოფილა ინ-
ტერესი აღნიშნულ თეოლოგიურ საკითხისადმი და იმპერატორიც და-
ინტერესებულა ფაზისში იყოლიოს თავისი უნიალური პოლიტიკის
ზომბრე და ცხოვრებაში გამტარებელი. ამიტომაცაა, რომ მალე, როცა
ალექსანდრიის საპატრიარქო კათედრა განთავისუფლდება გიორგი პატ-
რიარქის გარდაცვალების გამო, ირაკლი კვიროსს დააწინაურებს: მას
დანიშნავს ალექსანდრიის პატრიარქად, როგორც მოწმობს გიორგი
კედრენი (XI—XII სს.)¹⁵⁵.

¹⁵³ Очерки по истории Византии под ред. и с предисл. Б. Н. Бенешевича, проф. СПб университета, вып. III; СПб, 1912, стр. 91.

¹⁵⁴ გეორგიკა, IV, I, 101—102.

¹⁵⁵ ი. კ ა ლ ფ ო ღ ლ უ, „ბერძნები კავკასიაში“, (ბერძნულ ენაზე), ათენი, 1908, გვ. 66; პროფ. კ. კ ე ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I ტ., ტფ., 1923 წ. გვ. 529.

§ 31

ფაზისი რომ იმ დროს მართლაც იყო მნიშვნელოვანი რელიგიური ცენტრი, ამას ადასტურებს 650 წ. ბერძნული ტაქტიკონი (საეკლესიო წყობილების ძეგლი), რომლის თანახმად ეს ქალაქი სამიტროპოლიტოდ ითვლებოდა და კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ხელქვეითი იყო¹⁵⁶.

§ 32

ფაზისის მღვდელთმთავრის იურისდიქციის სფერო საკმაოდ ფართოდ ჩანს მომდევნო VIII საუკუნეში: მეშვიდე მსოფლიო კრების (787 წ.) აქტებს იგი ხელს აწერს ასე: „*ἡμεῖς οὐκ ἔχοντες ἄλλο ἢ τὸν ἐκ τῆς ἁγίας καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας*“ — ქრისტიანთა ეპისკოპოსი ფაზისისა, ანუ ტრაპიზონისა¹⁵⁷.

თუ მართლა 786 წელს მოხდა ფაზისის დაპყრობა აფხაზეთის მიერ, მაშინ გასაგები შეიქნება აქაური ეპისკოპოსის უცნაური ტიტულატურაც, როგორც ფაზისისა ანუ ტრაპიზონის ეპისკოპოსისა. ეს კავშირი ანუ (ურთი) ხომ არ მიგვითითებს იმაზე, რომ ფაზისის აღების შემდეგ ეპისკოპოსმა გადაინაცვლა ტრაპიზონში და მხოლოდ ტრადიციის ძალით კვლავ თავის თავს ფაზელსაც უწოდებდა? მაშინ ჩვენ იძულებულნი ვიქნებით აღვიაროთ, რომ ეს ორმაგი ტიტულატურა უკვე აღარ იქნება მისი გავლენის სფეროს ზრდის მაჩვენებელი.

ანალოგიური პრეცედენტი აღმოსავლურ ეკლესიაში გვხვდება ამაზე უწინარეს ხანებშიც. მაგალითად, როცა არაბები საკმაოდ განუტკიცდნენ ეგვიპტესა და სირიაში. ანტიოქიის პატრიარქს: სირიაში რომ იყო, ირჩევდნენ და ხელს ასხამდნენ კონსტანტინეპოლში და იგი იქვე ცხოვრობდა ანტიოქიის პატრიარქის ტიტულით.

§ 33

ქალაქ ფაზისს თეოფანე უამთაღწერელი იხსენიებს კიდევ ლეონ ისავრიელის მეფობის (717—74 წწ.) პირველი წლის ქვეშ. აქ თეოფანე გადმოგვცემს იმ ფაქტს, როდესაც ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანე მეორემ, უცხვიროდ წოდებულმა, (658—695 წწ; 705—711 წწ). ლეონი, ჭერ კიდევ სპათარის ხარისში მყოფი, დიდძალი ფულით გაგზავნა ალანებში აბაზგიის წინააღმდეგ მათ ასამხედრებლად. იმ ხანად

¹⁵⁶ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართ. ერის ისტორია, ტ. 1 — 3, ტფ. 1928 გვ. 280. ემყარება Pargoire-ის *L'église byzantine*, 2 ed., 187—188.

¹⁵⁷ კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა ტფ., 1935 წ., გვ. 28.

შაქართველოში მძვინვარებდნენ სარკინოზები ანუ არაბები: თეოფანეს სიტყვით მათ. „ეპყრათ აბაზგიაჲ, ლაზიკეჲ და იბერიაჲ“. ლაზიკეში ჩასულმა ლეონმა გატანებული „ფული ფაზისში დასტოვა შესანახად“, მერე კი ალანიაში გასწია. იუსტინიანეს სურდა მისი მოსპობა და ამიტომ კაცი გაგზავნა და „წამოაღებინა ფაზისიდან ის (ე. ი. გატანებული) ფული“. მეფის დავალება ლეონმა შეასრულა: ალანებმა აიკლეს აბაზგია. აბაზგებმა შეუთვალეს ალანებს: ეგ კაცი მატყუარაა, თქვენთვის გამოგზავნილი ფული უკან წააღებინა იუსტინიანემ; მოგვეცით ეგ კაცი, 3 ათას ნომიზმას მოგვცემთ და ჩვენი ძველი ურთიერთობა აღადგინოთ¹⁵⁸. რაკი იუსტინიანეს დავალება შესრულდა, ისიც უფულოდ, მან აბაზგებს შეუთვალა: უნებლად გამოატარეთ თქვენს ქვეყანაზე ლეონი და ყველაფერს გაპატიებთო. აბაზგებმაც სთხოვეს ალანებს ლეონის გადაცემა მეფესთან გასაგზავნად, თანაც მძევლებს დაჰპირდნენ. მაგრამ ლეონმა უარი თქვა აბაზგიის გზით დაბრუნებაზე. ამის შემდეგ მალე რომაელები (ე. ი. ბიზანტიელები) და არმენიელები შეიჭრნენ ლაზიკეში, მაგრამ არაბების რიდით ველარ გაჩერდნენ და „რომაელთა და არმენიელთა ჯარი გაიქცა და ფაზისისკენ დაიხია“¹⁵⁹.

ამ მონათხრობში ჩვენთვის ყურადსაღები ისაა მხოლოდ, რომ 717 წელს ფაზისი ისევ ბიზანტიელების ხელშია, მიუხედავად იმისა, რომ ირგვლივ ლაზიკეში გაბატონებულნი არიან არაბები: ლეონ სპათარი აქ ინახავს ფულს, იუსტინიანეც აქ გზავნის თავის კაცს და მას დაუბრკოლებლივ წამოაღებინებს უკან გატანებულ ფულს, ხოლო როცა ლაზიკეში არაბები მივლენ, რომაულ-არმენული ჯარი, ე. ი. ბიზანტიის სამხედრო ძალა ფაზისისკენ დაიხევს. სხვაფრივ თეოფანეს მონათხრობი ჩვენი თემის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი არაა.

¹⁵⁸ G. IV, I. გვ. 106—107.

¹⁵⁹ იქვე. გვ. 109—110.

X. ფაზისის შემართება აფხაზთა სამეფოსთან

აქ ბუნებრივად ისმის კითხვა: როდემდის შეინარჩუნა თავის ბაზად ბიზანტიამ ქალაქი ფაზისი? ამაზე წყაროები სდუმან. ამიტომ საფიქრებელია, რომ არ სცდებოდეს „Οἱ Ἑλληγες ἐν Καυκάσῳ“-ს ავტორი, ივანე კალფოგლუ, როცა ის წერს: „786 წლის შემდეგ ფაზისი მოექცა აბხაზებისა, მერე კი ქართველებისა და მეგრელების ხელში. ამ დროიდან მოკიდებული მეგრელთა ბატონობა განუსაზღვრელი იყო, ბოლო 1725 წელს თურქები საბოლოოდ დაეუფლნენ ამ ქალაქს და იგი მათ ხელში ჰქონდათ 1828 წლამდე, როცა ის მოექცა რუსი გენერლის გესსეს ხელთ და ადრიანოპოლის ხელშეკრულებით რუსეთის ხელში გადავიდა¹⁶⁰.

მართლაც დასაშვებია, რომ VIII ს. უკანასკნელ მეოთხედში, როდესაც ბიზანტია დასუსტებულია არაბებთან ბრძოლით და მეორე მხრით ზატმებრძოლობით, გაძლიერებული აფხაზეთი, რომელიც ლეონ მეორის დროს სამეფოდ იქცევა, თავის ექსპანსიას ფაზისზედაც გაავრცელებს. ჩვენ ხომ ვიცით „მატიანე ქართლისაჲ“-ს სიტყვით: „რ ა ქ ა მ ს მ ო უ ძ ლ უ რ დ ე ს ბ ე რ ძ ე ნ ნ ი, გ ა დ გ ა მ ა თ გ ა ნ ე რ ი ს თ ა ვ ი ა ფ ხ ა ზ თ ა, ს ა ხ ე ლ ი თ ლ ე ო ნ, ძ მ ის წ უ ლ ი ლ ე ო ნ ე რ ი ს თ ვ ის ა, რომელსა მიეცა სამეკიდროდ აფხაზეთი; ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, და იპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხადმდე, სახელ იდვა მეფე აფხაზთა“¹⁶¹. „აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხადმდე“ ეს ისეთი ტერიტორიაა, რომელიც შეიცავს თავის ფარგლებში ჩვენს ქალაქს ფაზისსაც. საგულისხმოა, რომ ლეონ II-ის (746—791) ამ მნიშვნელოვან აქტს ექვ. თაყაიშვილი ათარიღებს სწორედ იმ

¹⁶⁰ Οἱ Ἑλληγες ἐν Καυκάσῳ, ათენი. 1908, გვ. 141—142.

¹⁶¹ ქართლ. ცხოვრ. მარიამ დედოფლ. ვარიანტი, გვ. 218; ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქ. ერ. ისტ., II, გვ. 368.

786 წლით¹⁶², რომელსაც ასახელებს, საბუთის მოუხსენიებელიც, კალთო-გლუც როგორც აფხაზეთის ხელში ფაზისის გადასვლის თარიღს.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამიერიდან თანდათან გაქრებოდა ფაზისის სახელიც და მას შეენაცვლებოდა მისი თანამედროვე სახელწოდება — ფოთი, რომელიც, თუ სახელდახელო ევრისტიკის შედეგად არა ვცდებით, პირველად იხსენიება XI ს. ძეგლში „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება და მოქალაქეობაში“, გიორგი ხუცეს-მონაზონის კალამს რომ ეკუთვნის: „მოვედით მიერ (ევზაიტიდან) და მოვიწიეთ სამისონს (სამსუნს), ქალაქსა ზღვის კიდისასა, და მუნ განვყიდეთ სახედარნი ჩვენნი, და ესრეთ ნავითა წარვემართენით კერძოთა აფხაზეთისათა, კეთილითა და ჰამოთა ნიავეითა მივიწიეთ ფოთს, და მიერ სახედარითა. ქუთაისს ჟამსაჲ სთულისასაჲ“¹⁶³.

ამრიგად XI საუკუნეში უკვე გვხვდება ფოთის სახელი და, მაშასადამე, აქ გვმართებს კიდევ დავსვათ წერტილი, ხოლო ჩვენი ამოცანა ფაზისის საისტორიო ცნობათა თავმოყრისა და მათი შეძლებისამებრი ინტერპრეტირებისა დასრულებულად ჩავთვალოთ.

---

¹⁶² საისტორიო მასალანი („ძველი საქართველო“, ტომი II, ტფ. 1911—1913, გვ. 54). დ ი მ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. საქ. ისტ., 1889, გვ. 274.

¹⁶³ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით. ტფ., 1901, გვ. 319.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი

პირთა

- აგათარგილე კნიდოსელი 36
 აგათია 5, 52, 56, 59, 163, 164,
 165, 166, 167, 168, 170, 173, 174, 175,
 აგათია სქოლასტიკოსი 157, 162
 აგათიმეროსი 92
 აგორაკრიტე პაროსელი 140
 აღრიანე 25, 79, 92, 137, 146, 181, 182
 ავგუსტო 184
 ავიენი 31
 ათანასე პატრიარქი 185
 ათენაიოსი 36, 74
 აიეტი 38, 39, 59, 123, 131, 159.
 ალექსანდრე მაკედონელი 9, 70, 99, 105,
 107
 ალკიფორნე 42
 ამიანე მარცელინი 20, 55, 79, 85, 150
 ამბროსი მედიოლანუმელი 97
 ამპელიუსი 93
 ანაქსიმანდრე 17, 18,
 ანგილა 169
 ანდრია მოციქული 176
 ანიკეტი 147
 ანტიგონე 41
 ანტიგონე კარისტელი 140
 ანტიოქე I 47
 ანხილე 151
 აპოლოდორი 30, 93
 აპოლონი როდოსელი 23, 47, 50, 51, 58,
 93, 94, 95, 96,
 აპოლონი როდოსელის სქოლიასტი 23,
 46, 95
 აპიანე 39, 72, 73, 75, 76, 113, 114, 129
 არიანე 5, 24, 25, 30, 54, 60, 91, 107,
 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144
 145, 146, 147, 150, 151, 163, 164, 173,
 177, 181, 184,
 არიოზი 176
 არისტაგორა მილეტელი 18,
 არისტაგორა ტირანი 19
 არისტეა 41,
 არისტიდე 92
 არისტობულე 15, 99, 103, 104, 107 108..
 110,
 არისტოტელე 36, 38, 92, 97, 126
 არისტოფანე 92, 150
 არისტარხოსი 75, 76, 141, 145
 არისტინე 95
 არსაკიდები 109
 არტემიდორე ეფესელი 139, 163, 166
 არტოკი 114, 129
 არქელაოსი 132, 133|
 არქონი 41
 ასანდრე 77
 ასტერიოსი 37
 ალიონი 41
 პარათაშვილი სულხან 156
 ბარტოლდი 103, 110
 ბატრო 41
 ბაქრაძე დიმიტრი 156, 189
 ბენინკაზა 166
 ბიანკო 166
 ბილაბელი 125
 ბროსე 184
 ბრუნი 183

განი 131

გეორგი ეპისკოპოსი 178

გერმანი 133, 134

გესე 188

გიბრე 169

გიორგი სინგელოზი 79, 131

გიორგი ათონელი 179, 189

გიორგი პატრიარქი 185

გიორგი ხუცესმონაზონი 189

გოზალიშვილი გიორგი 114

გრაკოვი 40, 58

გრემოვი 36

გუბან 1—81, 177

გუბან 11—83, 84, 161, 162, 163

გურკო-კრიჟინი 103, 108, 109

დაპრაგეზა 169

დადიანი დავით 130

დადიანი ნიკო 130

დათეშიძე ს. 86, 87, 88

დაძნესი, ტრაპიზონის ეპისკოპოსი 176

დანიელ შესვეტე 82, 83, 177

დარიოს ლონგიმონი 69

დარიოს 1—40, 64, 65, 67, 158

დემონაქსი 47

დემოსთენე 36

დეციბალე 78

დიითარი 77

დიოდორე 28

დიონისე 18, 42, 81, 84, 95

დიონ კასიუსი 76, 77, 105, 115, 129

დიტენბერგი 42

დიუბუა 5, 166

დორილაოსი 73

დრეპენიუსი 80

ევგენიუსი 59

ევმელის კორინთელი 60

ევრიბიდე 93, 94, 121

ევსევი კესარიელი 78

ევსევი პამფილი 59

ევსევი 16

ევტროპი 75, 76, 78, 79

ექსითე 26, 58

ელი პეროდიანე 96

ელმინგირე 169

ენგელსი 55

ეპიფანე კვიპრელი 176

ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი 175, 176

ერატოსთენე 18, 91, 94, 107, 108, 134

ერუზიანი ს. 179, 181, 182, 183, 184.

ესტატე თესალონიკელი 25, 28, 37, 47,

52, 95, 100, 150

ესტატე მიტროპოლიტი 94

ესქილე 24, 26, 60, 89, 90, 91, 92

ეფროსინე კოლხი 42

ექეთიძე მაგისტროსი 81

ვალერიანე 169

ვალერი ფლაქსი 23

ვარაზი 160

ვარონი 103, 105, 110, 111, 112, 114

ვასილ დიდი 97

ვახუშტი 85, 102, 166, 179

ვენილე 160

ვერგილოუსი 93

ვესპასიანე 147, 184

ვიბუს სეკვენსტერი 93, 96

ვიგანდი 19

ვილკენი 75

ვიტრუვიუსი 32, 49, 93

ზენონი, იგივე არტაქსი 111—134

ზიქი 175

ზოსიმე 149

თადეოზი 176

თალეს მილეტელი 17, 18

თაყაიშვილი ე. 130

თემისტოკისი 58, 59

თემისტოკორა მილეტელი 16, 120, 136

თეოდორე 169

თეოდორე ეპისკოპოსი 178, 179

თეოდორიტი 80

თეოდოსე 80

თეოკრიტი 16, 150

თეოფანე 111, 114

თეოფანე მიტილენელი 103, 110, 113

თეოფანე ქამთაღმწერელი 184, 186,

187

თეოფილაქტე სიმოკატტა 175

აფიფრასტი 38
თერონი 122
თრასიბულე 126

იაზონი, იასონი 23, 29, 47, 50, 130
იანუსი 108
იანიჩნუკოვი 69
იზიდგუნსა 162
იოანე ეპისკოპოსი 178
იოანე ლიდე 60
იულიანე აპოსტატი 80
იულიანე 79, 152
იული სოლინი 96, 104
იულიოს კეისარი 32, 76
იულიოს პოლიდეკე 36, 43.
იული ჰონორი 97
იენიანე იუსტინე 60, 92
იენი ფილარგირიუსი 93
იუსტინე 169, 171, 172, 174
იუსტინიანე იმპერატორი 177, 186, 187
იოსელიანი პლ. 122, 156
ირაკლი კეისარი 185
ისიზი ალექსანდრიელი 37, 93
იუვენალის სქოლიასტი 37

კადმოსი 18
კავადი 158
კაკაბაძე ს. 147
კალიმაქე 30, 43
კალლო 46, 41
კალუმელა 36
კალფოგლუ ივანე 185, 188, 189,
კანილიუსი 115
კედრენი 185
კეკელიძე კ. 83, 179, 183, 186
კეფისიდორე 40
კეიროსი, ფაზისის ეპისკოპოსი 185
კიპერტი 180, 181, 182, 184
კლავედი ელიანი 42
კლავედიუსი 106
კლეომენი 18
კლიმენტი ალექსანდრიელი 38
კომოდი 43
კონსტანტინე I —149, 176
კრასუსი 115
კრეზია კნიდოსელი 95, 96

ლაპებერტი არქანჯელო 180, 181
ლათიშვი 5, 67, 76, 122, 131, 182
ლაქტანციუსი 37
ლეონ ბერძენთა მეფე 81, 82, 83
ლეონ ისაერიელი 180, 187.
ლეონ III აფხაზთა მეფე 188
ლეონტი პროველი 184
ლიზიმაქე 52, 70, 71, 109
ლიკოფრონი 47
ლუკანი 93
ლუქული 74, 128, 129, 131, 145

მაგაფფი 103
მავრ სერეის ჰონორატი 93
მათე 176
მალასა 151
მაიოლო 183
მაკალათია ს. 70
მანანდიანი 88, 91, 101, 103, 110, 115,
116, 118, 119, 153, 179, 182, 183,
184
მანილიუსი 35, 93
მარი 88, 137
მარკიანე 81, 82
მარკოზ ვალერი მარკიალი 36, 37
მარტინე 163, 169, 170, 173
მარსიასი 59
მაქსიმე ქუთათელი 45
მახარე 76
მეანდროსი 17
მეგასთენე 106
მელეა 30, 38, 47, 50,
მეიერი ელუარდ 12
მელიქსეთ-ბეგი 59
მენანდრე 53, 175
მენელაოსი 24
მერმეროე 161, 163, 166,
მეუნარგია 130
მიორიდატე 35, 73, 74, 75, 76, 111, 129,
130, 132
მიორიდატე II—109,
მიორიდატე VI ევპატორი 71, 128
მიორიდატე კაპადოკიელი 74
მიორიდატე მიორიდატეს შვილი 72, 73
მიორიდატე პერგამონელი 125
მილერი კონრად 179, 181

მიუღერი 47, 151

მიუნცერი 130

მიშენკო 95

მოაფერნი 72

მოსე ზორენელი 86

ნათაძე გრ. 156

ნაზორაგანი 163, 164, 169, 170, 171, 173.

ნერონი 19

ნიკანორი 48

ნიკიტა 41

ნიკომედი 151

ნიკოლოზ პერიპატეტიკოსი 74

ნოსოვიჩი 180, 183

ოგნარი 172

ოდისესი 24

ოვიდიუსი 20

ოვიდიუს ნაზონი 14

ოკროე 85

ოლთაქე 75

ოლთაქე სკეპტუხოსი 131, 132

ოქე 59

ოროზი 74, 130, 131, 132

ოქტაეიანე ავგუსტო 14, 32

პამფილია 149

პატრეა 41

პასკვალინი 166

პატროკლე 106, 107, 108, 110

პახომოვი 56, 65, 66, 69, 78, 109, 118, 143,

პელოპიდე 71

პეტრასენი 31

პეტრონიუსი 36, 37

პითოდორიდა 77, 78, 133

პითოდორე ტრალელი 77

პინდარი 24, 26, 60, 62, 90, 92, 122, 123

პინდარის სქოლიასტი 43

პლატონი 15, 38, 154

პლინიუსი 31, 35, 36, 37, 38, 39, 47, 48, 55, 60, 93, 96, 100, 103, 104, 106, 108, 110, 112, 116, 117, 152, 153, 156

პლინიუს სეკუნდი 53, 113, 136, 156, 182, 184,

პლუტარქოსი 92, 104, 128, 130, 150

13. მ. ბერძნული

პლუტარქოს ალექსანდრიელი 85

პოლემონი 77, 78

პოლემონ I—133

პოლემონ II—45

პოლიკლიტე 69

პომპეუსი 48, 76, 77, 79, 103, 104, 105, 110, 111, 112, 113, 114, 128, 129, 141, 145, 179, 184.

პომპეუს ტროგი 60

პომპონიუსი მელა 16, 136,

პოსიდონი 74

პრისკე პანთონელი 81, 82, 83

პროზოროვი 182

პროკოფი კესარიელი 30, 54, 91, 92, 93, 97, 98, 137, 146, 157, 158, 160, 162, 168, 177

პრომეთე 90, 91, 181

პტოლემე 3, 5, 93

პტოლემე ებიფანე 56

პტოლემე ფილომეტროსი 15

პუბლიუს სერვილიუს ისაერიკი 130

ჟებელევი 6

ჟორდანია 178

რაინაკი 103

რეა 138, 139, 140, 141, 142

რისმაგა 152

რუფი ფესტ ავინი 96

ხაბა (ორბელიანი) 86

ხაბინინი 179

ხაელაკი 39

ხევერე 79

ხეზოსტრიტე (სენესერტი) 39, 51, 61

ხელევი 47, 52

ხელევი I—107

ხელევი ნიკატორი 106

ხელევიდები 109

ხენეკა 93, 19

ხენესერტი — იხ. ხეზოსტრიტე

ხეოსი 158

ხეპტიმიუს ხევერი 79

ხერაპიონ ზარზმელი 83

ხერგი, კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსი 185

ხერვილიუსი 130, 145,

სექსტ პროპერციუსი 93
სიღონიუსი 93
სიმონ კანანელი 176
სკილაქს კარიანდელი 49
სკილე (სკვითების მეფე) 10
სკიმნე ქიოსელი 151, 152
სოლინი 111, 113
სოსიპატრი 41
სოფოკლე 90
სპადაგა 152
სპევსიპე 154
სტეფანე ბიზანტიელი 16, 48, 95, 150, 183
სტრაბონი 5, 24, 25, 29, 30, 35, 38, 42,
43, 48, 52, 55, 56, 69, 71, 72, 74, 77,
94, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
107, 108, 110, 111, 112, 113, 116,
117, 126, 132, 133, 134, 138, 139,
150, 152, 153, 155, 163, 164, 166, 177
სტრატოფილოსი 176
სუკესიანი 148
სულა 74

ტაციტი 113, 116, 133, 147
ტიბერიუსი 133
ტიგლატ პილასარი I—12
ტიგრანი 128, 129
ტიმოკრიტე 41
ტიმონაქსი 47, 49, 50
ტიმოსთენე 152
ტირიბაზი 28
ტიტე ლივიუსი 60
ტიუმენევი ა. 20
ტრაიანე 54, 78, 79, 92, 146, 179, 181
182, 184, 186.

უსლარი პ. 127
ულიგაგე 160

ფაზისი, ოკიროეს შვილი 85
ფარანდატე, ტეასპისის შვილი 66
ფარასმანი 151
ფარნაკი 76, 77, 125, 145
ფარტაზი 59
ფესტი 75, 78
ფიგუროვსკი 33, 34

ფილია 139, 140
ფილოსტრატე 47
ფილოსტრატე ათენელი 37.
ფილონ ფილაგარის ძე 41
ფილონ იატადის ძე 41
ფლორი 129, 132
ფოტი, ეპისკოპოსი სევასტოპოლისა 178,
179
ფოქსი 141
ფრედუჩი 166
ფრიქსე 24, 130
ფსამეტ I—62
ფსიტირა 40, 41
ქრისტეფორე, ფაზისის ეპისკოპოსი 186
ქსენოკრატე 62, 122, 123
ქსენოფონტე 28, 29, 43, 45, 65, 66
67, 68, 91, 131
ქსერქსე 66, 67
ქურდღანი 33

ლობაზიანოს (გუბაზი) 82

ყავრიშვილი ბ. 33
ყაუხჩიშვილი ს. 5, 16, 30, 58, 87, 95,
98, 131, 137, 159, 162, 165, 169,
170, 176

ჩიტაია გ. 32

ცეპიონი 130

წერეთელი აკ. 86

პიკინაძე ზ. 184

ხარაქს პერგამონელი 25, 52
ხოროსოვი 28
ხოსრო ანუშირვანი 59, 67, 158, 161,
162, 173, 175
ხუნდაძე ს. 156

ჯანაშვილი მ. 82, 156, 166.
ჯანაშია ს. 69, 75, 83, 100, 101, 130,
131, 178, 179

ჩავახიშვილი ივ. 58, 67, 68, 81, 83, 102,
149, 176, 177, 180

ბეკაძე მილეთელი 18, 23, 24

ბელანია 24, 46

ბელენიუს აკრონი 93

ბელვია 19

ბელოსი 85

ბერაკლიდე ლეშოსი 15

ბერაკლიდე პონტოელი 15, 126, 154

ბერაკლიდე 127

ბერეტი 151

Алонц 101, 133

Аниксет 147

Арриан 137

Бакуя Н. 44

Бедекер 137

Бенешевич 185

Болтунова 147

Брун Ф. 4, 166

Брæстед 45

Ган 39, 75

Гиппократ 31

Готарз 118

Гурко-Кряжин 103

Джанашвили М. 85

Динних Н. 86

Ельпицкий 5

Жебелев 10

Иоселиани Пл. 156

Карпов 31

Кекслидзе К. 82, 83, 177

Латышев 5, 14

Ляйстер 97, 102

კეროდოტე 10, 17, 18, 19, 24, 27, 31,,
40, 43, 45, 47, 51, 61, 62, 63, 64,
66, 67, 89, 91, 108, 110

კერხერი 137, 138, 144, 145.

კესიოდე 22, 23, 26, 94

კეფესტი 181

კიბრია 41, 73

კიპოკრატე 28, 31, 32, 33, 34, 35, 55, 56

კოპეროსი 22, 26, 58, 131

კორტაზი 118

კორაციუსი 93

Макалатия 143

Манандян 104, 110, 116

Маркович В. 86

Марр Н. 87, 137

Модестов В. 112, 113

Мэмзэн 74

Орешников 133, 134

Пахомов 56, 65, 69, 71, 78, 106, 109,
143

Пифодорида 134

Помпей 91, 110

Придик М. 140

Ростовцев М. 125, 139

Руднев 31

Тюменев 151

Услар 59, 127

Фигуровский П. 33, 34

Цагарели А. 45

Чурсин 97, 102

Шардэн 45
Шафранов 5, 166, 167

Янучников 70

Auger 59

Boucher Arthur 91

Bilabel 124

Christs 113

Didot 131

Dubois de Montpareux 4

Βύφροσῶνη 41

Halm Carol. 134

Head 76

Janus L. 39, 106, 157

Maulhoff 106

Μηθειά 38

Patroche 108

Paulys-Wissowa 47

Pomponius Mela 135

Pape 132

Robert C. 140

Roscher 142

Selevko 107

Selhe 61

Στροχευτης 122

Sintenis 130

გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა

- აბაზგები, აბასგები 15, 80
 აბაზგია 186, 187
 აბიდოსი 20
 აბხაზები 188
 აღრიანოპოლი 188
 ავგუსტა (კაბეირა, დიოსპოლი) 184
 აზერბეიჯანი 106
 აზია 31, 61, 89, 91, 128
 აზრუმი 88, 101
 ათენი 11, 25, 26, 40, 41, 42, 58, 70, 127, 139, 154
 ათი//ეა 50, 150
 ათირატი 86
 აქამფსი 87
 აღაზონიონი 102
 აღანები 176
 აღანია 187
 აღბანელები 76, 101
 აღბანია 102, 107, 110, 114
 აღბანეთი 77, 103
 აღექსანდრია 50, 92, 185
 აღექსანდრია არიანა 184
 აღექსანდრია მარგიანა 184
 აღექსანდრია პრატოზიანა 184
 აღექსანდრია შორეული 184
 ამასია 77
 ამარანტო 94, 96
 ამარანტოს მთები 95
 ასიერკაკეასია 65, 69, 78, 91, 99, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 145
 ამისოსი 29, 70
 ანტიოქია 186
 აორსები 116, 117, 118
 არაბები 187
 არაბეთის ზღვა 157
 არაზი//არაქსი 23, 86, 89, 89, 91, 94
 არაგვი 115, 117
 არაგო 117
 არზრუმი 91
 არმენია 24, 28, 81, 91, 94, 95, 100, 101, 104, 115, 129, 133, 179
 არმანიკა 115
 არმენიელები 118, 187
 არპაზოსი 91
 არაზი 91
 არტაქსატა 128, 134
 არტაშატა 104, 115
 არქეოპოლისი 160, 161
 არხ-ნადორტა 167
 ასტელუფა 181
 ატიკა 26, 40, 58
 აფრიკა 31, 91
 აფსარის ციხე 176
 აფსარუ 54
 აფსილები 152
 აფსირტის კუნძულები 31
 აფხაზეთი 70, 86, 184, 186, 189,
 აფხაზთა სამეფო 188
 აფხაზნი 82
 აქეები 42
 აღმოსავლეთ საქართველო 106
 აქარა 30
 ახალციხის ქელი 100
 ბაბელონი 64, 69, 117, 118
 ბათომი 33
 ბალკანეთი 7
 ბასიანი (ოსეთში) 86
 ბასიანი (სამცხეში) 28, 87, 88
 ბაქტრია 105, 108, 112, 119, 153

ბერლინი 25, 58
 ბერძენი 8, 12, 13, 15, 18, 22, 27, 69, 90
 ბესლეთი 180
 ბიზანტია 53, 74, 81, 83, 157, 158, 159, 175, 188,
 ბიზანტიელები 80, 163, 168, 170, 187
 ბიზანტიონი 170, 172, 175
 ბითინია 151
 ბიჟენთა 176
 ბორისთენე (დონი) 122, 126
 ბოსფორი 42, 60, 75, 76, 77, 105, 106, 129, 136
 ზუხარა 157

გენეტე 29
 გიმნია 91
 გორდა 130
 გორსინები 176
 გურია 83

დაკია 78, 145
 დაკიელები 78
 დალმატია 31
 დარუბანდი 116, 117
 დასავლეთი ამიერკავკასია 33
 დასავლეთი საქართველო 70, 105, 176
 დიდი არშენია 133
 დიდგორი 86
 დიოსკურია (სებასტოპოლისი) 29, 48, 54, 55, 70, 101, 118, 129, 134, 135, 152, 176, 180, 181, 182, 184
 დონი (ტანაისი) 114, 117
 დორისკო 66
 დრილები 68
 დრომისკო 17
 დუნაი 78

ეა//აია 47, 48, 53, 92, 93,—იხ. აგრეთვე აია
 ეგეოსის ზღვა 12
 ეგვიპტე 31, 45, 61, 71, 91, 149, 186
 ეგინა 62
 ეგრისი 188
 ევროპა 31, 61, 89, 91, 121
 ევფრათი 101, 107
 ექსინი 99

ექსინის პონტო 19, 29, 119, 150, 163, 165
 ეიუკი 142
 ეკი 70
 ელადა 66
 ერულები 169
 ერწოს ტბა 102
 ესპერიტები 28
 ეტრუსკები 13

ზაგატი 87
 ზელა 77
 ზელენჩუკი 123
 ზიგები 42
 ზიდრიტები 151
 ზუგდიდი 70

თბილისი 109
 თეთრი სირიელები//ლევკოსირიელები 93
 თეოდოსია 20
 თეოდოსიოპოლი 101
 თერგე 118
 თერმოდონია 63
 თესე 91
 თიანკე 30
 თრაკია 71, 121
 თრაკიელი 61
 თრაკიის ხერსონესი 121
 თურქეთი 33

იაზილიკია 142
 იაზონის კონცხი 29
 იბერები 159, 161.
 იბერია 77, 94, 95, 100, 101, 102, 105, 114, 115, 116, 117, 129, 159, 163, 173, 176, 187
 იბერიელები 176
 იერაპოლისი 185
 იერუსალიმი 177
 იევრია 24
 ილარია 31
 ილარიდა 31
 ილირიის სრუტე 30
 ინდი 88
 ინდოეთი 88, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 112, 116, 117, 118, 119, 154, 156

იონია 8, 18, 20

იპპოსი 181

ირანი 13, 18, 28, 40, 53, 59, 64,
66, 67, 69, 80, 121, 131, 157, 158, 159,
167, 163, 173

ისკურია 181

ისტრია 20

ისულა 165,

ისქოპოლისი 29

კაბეირა||დისპოლისი, ავეგუსტა 77, 184

კაეკასია 23, 38, 88, 90, 106, 162

კაეკასიის მთები 94, 97

კაეკასიონი 24, 64

კალმახი 178

კამბისენე 101, 102

კაპარკინა 165

კაპადოკია 71

კაპადოკიელები 18

კარდუხები 28

კართაგენი 13

კასპიის ზღვა 15, 103, 104, 105, 106, 108,
110, 112, 113, 116, 157

კერავენის მთები 31

კერასუნტი 20, 28, 29

კელი 101

კიგნუმი 53

კიმერია 89, 92

კიმერიელები 18, 120

კირი 99, 105, 107, 155 იხ. შტკვარი

კირკეუმი 53

კირ-ფაზისის გზა 52, 103, 104, 105,
106, 107, 110, 112, 115, 153,
154, 157

კიტარიზი 101

კიტები 28

კოლხინიუმი 31

კოლხეთი 3, 4, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
29, 30, 32, 34, 35, 38, 39, 42, 43,
44, 47, 53, 54, 55, 58, 60, 69, 70
71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 81, 83, 84, 93, 94, 96, 100,
101, 102, 105, 115, 116, 126, 128,
129, 130, 131, 133, 134, 145, 147
148, 149, 157, 158, 159

კოლხები 26, 27, 30, 32, 59, 65, 68, 72,
87, 123, 143, 162, 177, 180

კოლხიდა 28, 147

კოლხიკე 79

კოლხ-ლაზი 56

კოლხოსის სამეფო 183

კომანა 115

კონსტანტინოპოლი 81, 177, 185, 186,

კორინთო 15, 127

კოტაისი 173

კოტიორა 29

კრეტი 127

კუმანია 117

კუსტენჯია 14

ლაზები 67, 88, 146, 161, 162, 177

ლაზეთი 54, 151, 160, 161, 162

ლაზიკა 60, 157, 175

ლაზიკე 79, 158, 159, 163, 187

ლაკედემონი 127

ლანგობარდები 169

ლატმოსის ყურე 17

ლიბია 91

ლიდე 17

ლიდია 18, 19

ლიდელები 18, 120

ლიზი 188

ლიზის მთა 102

მაკრონები 28, 63, 66, 79, 151

მალთაყვა 170

მარები 66

მარტილი 130

მახარაძე (ოზურგეთი) 83

მახელონები 151

მეგარა 15

მეგრელები 188

მეოტები 71

მეოტია 89, 92, 129

მეოტიდა 42, 114

მესოპოტამია 149

მესხეთი 32, 101

მიდეები 118

მიდია 24

მილეტი 8, 9, 10, 12, 15, 17, 18, 19.
 20, 21, 120, 150
 მოსინიკები 28
 მოსხები 66
 მოსხიკე 91
 მოსხების მთები 96
 მოსხიკეს მთები 100
 მოქეი 36
 მტკვარი 99, 102, 106, 111, 114,—იხ.
 აგრეთვე კირი
 მუხურისი 161, 163, 173
 მცირე აზია 12, 16, 121
 მცირე არმენია 73, 77

ნაღორტა//ნედაარტი 5, 167, 168
 ნავსიტოა 125
 ნაეკრატისი 62, 122
 ნახჰევანი 106
 ნეოკნე 170, 171
 ნესოსი 163, 165, 169
 ნიკეა 176
 ნილოსი 62, 91, 121, 122
 ნოქალაქევი 130

ოლბია ანუ ბორისთენე 9, 10, 21, 23
 26, 90, 121
 ოლცინიუმი 31
 ორიკუმი 31
 ორქომენი 73
 ოსეთი 86
 ოფი 30, 54
 ოქსუსი (ამუ-დარია) 99, 105, 107, 112
 ოჩამჩირე 36, 135

პალესტინა 63
 პალიასტომის ტბა 165, 166, 167, 168
 პანტიკაპეა 20, 70
 პართენია 63
 პართია 81
 პართიელები 79, 83
 პერგამონი 73
 პერი-სუ 101
 პერანგა 102
 პერნე 17
 პეტრა 160, 161

პეტრონი 178
 პირეუსი 40
 პიტიუნტი 55, 148, 149
 პოლა 31, 31
 პონტო 23, 32, 71, 73, 77, 78, 96,
 104, 105, 112, 135, 146, 183
 პონტოს სამეფო 29, 60, 128, 147
 პრიტანი 87
 პროპონტიდა 19

რაპა 86
 რაქის ქელი 102
 რეყე 70
 რიონი 23, 28, 86, 87, 89, 90, 94, 96, 99,
 100, 123, 135, 138, 179, 180
 როდოსი 50
 რომაელები 162, 187
 რომი 42, 71, 72, 74, 76, 79, 128, 131,
 132, 136, 145, 146, 156, 157, 184,
 186
 რუსეთი 188
 რუსები 176

საბერძნეთი 7, 8, 12, 82, 122, 126
 საგუნტი 3
 საირმე 181
 სალაშინი 11
 სამეგრელო 33, 34, 45, 180
 სამისუნე 189
 სამოსი 62
 სამურზაყანო 78
 სამცხე 88
 სანიკები 146, 152,
 სარაპანი 94, 95, 99, 100, 104, 135, 154,
 157
 სარაპანის ციხე 99
 სასპირები 64
 საქართველო 5, 15, 70, 71, 133,
 178, 187
 სეესტოპოლისი 176, 178, 179,
 180, 181, 182, 183, 184
 სეესტე ქალაქი (ცხუმი) 184
 სეესამორა 115
 სერესი 157
 სვანეთი 53, 86

სიგერი 156
 სინოპელები 28, 29
 სინოპი 20, 70, 121,
 სირია 61, 71, 186
 სირიელები 18
 სირხ-ლებერტა 102
 სკანდა 160
 სკეითები 61, 93, 96, 121, 149, 150, 176
 სკეითეთი 92
 სკეითინები 65
 სოგდიანები (კოსოგდიანები) 176
 სომხეთი 74, 106, 109, 115, 116, 118
 სოხუმი 134, 180, 181
 სპარსეთი 83, 159, 175
 სპარსელები 168, 169, 171, 174
 სპარტა 18
 სტაეროპოლის გუბერნია 118
 სტრობილოსი 131
 სოფენა 73
 სურამის ქედი 70
 სურიუმბი 48, 53
 სუსანია 176
 სუფსა 167

ტაერების მთები 29
 ტანაისი (დონი) 89, 92, 113, 117
 ტაო 88
 ტაოხები 28
 ტელეფისი-ტოლები 162
 ტიბარანია 29, 30
 ტიბარენები 28, 66, 77
 ტიგრანაკერტი 128
 ტინდარიდა 53
 ტირა 20
 ტომისი 14, 20
 ტრაპიზონი 20, 29, 30, 67, 68, 70,
 77, 103, 115, 118, 146, 148, 149,
 163, 176, 182, 186,
 ტრაპიზუნტელები 30
 ტუაფსე 33
 ტყორინა 167

უჩალანი 5

ფაზიანა 28, 37
 ფაზიანები 55, 71, 127

ფაზისი (ქალაქი) 3, 4, 5, 13, 15, 16,
 20, 21, 22, 25, 29, 27,
 28, 34, 47, 52, 56, 58, 59, 61, 62
 64, 72, 74, 79, 84, 85, 88, 91, 92, 99,
 102, 103, 105, 112, 116, 119,
 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126
 127, 128, 130, 131, 134, 136, 138,
 139, 141, 143, 144, 145, 146, 148,
 151, 153, 160, 162, 164, 168, 170,
 173, 174, 175, 176, 177, 178,
 180, 183, 184, 186, 187, 188,
 189

ფაზისი (მდინარე) 23, 36, 37, 53, 89,
 94, 95, 96, 97, 99, 100,
 101, 121, 127, 138, 150, 176,

ფარნაკია 77
 ფასიანები 31
 ფასიანი//ბასიანი 85
 ფასიანისუფლა 88
 ფასინლერ 88
 ფასინსუ 88
 ფას-ი 180
 ფასის მთა 86, 96
 ფასის წყარო 87
 ფასონი 179
 „ფასო“ 179
 ფასოი 178
 ფაში 178
 ფეაქები 31, 125
 ფიჩორა 167, 168
 ფოთი 5, 33, 70, 135, 142, 166, 177,
 178, 179, 189
 ფრიგიელები 18
 ფუსტელები 176

ქალკიდა 15
 ქართულები 188
 ქებალიანი 32
 ქობულეთი 33
 ქორზინე 101
 ქუთათისი//ქუთაისი// 69, 70, 189

ლადო-ფერსათი 100

ყვირილა 94, 100, 102, 103
 ყირიმი 78, 145

ყუბანი 88, 89, 123, 125
ყუბანის ოლქი 123

შაჟი ზღვა 7, 14 15, 19, 28, 33, 45,
55, 64, 65, 70. 115, 121, 136, 139,
151, 160, 173, 176, 181
შორაპანი//სარაპანი 102, 103, 155,
156—იხ. აგრეთვე სარაპანი
შუა აზია 103, 110

ჩერქეზეთი 123, 126
ჩინეთი 103
ჩორნაია რეჩკა 5

ციხის ძირი 178
ცხუმი 184

ძირულა 94, 102, 103, 135

ქანები 171
კოროხი 23, 65, 88, 89, 91, 94, 95

ხაზარნი 188
ხალხალა 101
ხაჩი 101

Ардаган 137
Ардон 86
Азовское море 135

Батуми 137

Дербент 116

Карс 137

Осетия 86

Поти 137

Хордзиака 101

ხალდეები 28
ხალიბები 28
ხეთები 12, 16
ხოზი 147
ხოროსანი 88
ხუფათი 82. 83

ჭარუკი 91
ჯიქუმურა 36
ჭულფა 91

პასანყალა 88, 91
პელესპონტი 76.
პენიოზები 42, 126, 132, 151
პერაკლეს კონცხი 29
პერმასტა//პარმოსტიკე არმაზი 117
პერმონასა 29
პიპანი 87
პიპანისი (ყუბანი) 23, 89, 90, 91, 92,
122, 125
პიპაზისი//პიფაზისი 88
პირკანის (კასპიის ზღვა) 99, 107
პისსოს ნავსადგური 176
პუნები 81, 159

Черное море 135

Anticchia 108

Φασιανος 87

Φασι 35

Φάσις 87, 89, 150

Phasis 38, 85

Pietas Julia 31

Sebastopolis 179, 182

„ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის“ განსვენებული ქართველი მეცნიერის მაქსიმე ბერძნიშვილის ერთ-ერთი აღრიხდელი ნაშრომია, რომელიც ჭერ კიდევ 1940 წელს იყო დაწერილი.

წიგნში ფაზისის ისტორია ძველი კოლხეთის ისტორიის ფონზეა განხილული. არსებითად მაქსიმე ბერძნიშვილის ეს მონოგრაფია თავის დროზე წარმოადგენდა ანტიკური კოლხეთის ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილ პირველ სქელტანიან ნაშრომს, სადაც დაწვრილებით და იშვიათი მეცნიერული სკრუპულოზობითაა განხილული და შეფასებული ბერძენ-რომაელ მწერალთა ცნობები, გამოთქმულია მრავალი საყურადღებო და ორიგინალური მოსაზრება კოლხეთის ბერძნული კოლონიზაციის საკითხებზე, ძველი ფაზისის ადგილმდებარეობისა და სახელწოდების წარმომავლობის, ქალაქის ისტორიის ცალკეული ეტაპების, კოლხეთის ბუნებრივ სიმდიდრესა და ეკონომიკის ზოგიერთი დარგის, სავაჭრო-საგარეო ურთიერთობათა, კულტურისა და სხვ. შესახებ.

სამწუხაროდ, ეს მრავალმხრივ საყურადღებო ნაშრომი დღემდე არ იყო გამოქვეყნებული¹ და ამიტომაც არც ჩვენი საზოგადოებისათვის იყო ცნობილი. მიუხედავად იმისა, რომ ბოლო ხანებში კოლხეთის ისტორიისა და კულტურის საკითხებზე არაერთი მეცნიერული ნაშრომი გამოქვეყნდა, მაინც ჩვენ მიზანშეწონილად ვცანით მაქსიმე ბერძნიშვილის მონოგრაფიის უცვლელი, სახით გამოქვეყნება (ამიტომაც არაა დასახელებული აქ უკანასკნელ ხანებში გამოქვეყნებული სამეცნიერო ლიტერატურა), რადგან მას დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მეცნიერული ღირებულება.

მაქსიმე ბერძნიშვილის მონოგრაფია „ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის“ უთუოდ მნიშვნელოვანი ეტაპია ძველი კოლხეთის ისტორიისა და კულტურის შესწავლის საქმეში. ამავე დროს იგი მისი ავტორის მრავალმხრივი და მეტად საინტერესო მეცნიერული მოღვაწეობის კიდევ ერთი თვალსაჩინო მოწმობაა. არ გვეუკუება, რომ ქართველი მკითხველი ინტერესითა და სიყვარულით გაეცნობა ცნობილი მეცნიერის ამ ნაშრომს.

ო. ლორთქიფანიძე

¹ გამოქვეყნებულია მხოლოდ ორი სტატია, რომლებიც თავისი თემატიკით ახლოს დგანან ფაზისის ისტორიის საკითხებთან. ესენია: „ქალაქ ფაზისის ლოკალიზაციისათვის“ (თსუ შრომები, ტ. XXIII, 1942 წ.), „ლევონდის ცნობა ფოთის შესახებ“ (თსუ შრომები, ტ. XXVI — B, 1944 წ.).

სარჩევი

შესავალი	3
I. ბერძენთა კოლონიზაცია. მისი მიზეზები. კოლონიათა სახეობანი, ადგილმდებარეობა და მკვიდრ მოსახლეობასთან ურთიერთობის ხასიათი	7
II. ფაზისის დამაარსებელი პოლისი მილეტი	15
III. ბერძნების ურთიერთობა კოლხებთან ფაზისის დაარსებამდე	22
IV. კოლხეთი და კოლხები	27
§ 1. ა. კოლხები — იგივე ფაზიანები. ბ. კოლხების განსახლების დასავლური საზღვარი. გ. ცნობები მათი განსახლებისა სამშობლოს გარედ. დ. კოლხები ჰიპოკრატეთი. ე. კოლხთა ბინები	28
§ 2. ბუნება და ჰავა	32
§ 3. ბუნებრივი სიმდიდრენი: ა. ფლორა. ფაუნა. ხოხობი. სურინჯი. ბ. ოქრო-ვერცხლი. გ. მონები. დ. სელი	34
§ 4. ტაძრები. გიმნაზიონები. დისკოები	46
§ 5. სამანძილო ყირბები. შითითებანი კოლხებში დამწერლობის არსებობის შესახებ	50
§ 6. კოლხეთის ქალაქები, არხები, ბაზარი	53
§ 7. ვაჭრობა. ხელოვნება. განათლება	56
V. კოლხეთის ისტორია	60
§ 1. პეროდოტე	67
§ 2. ქსენოფონტე	67
§ 3. IV ს. ნუმისმატიკა, „კოლხური“, კავშირი ათენთან, სირიასთან	69
§ 4. I ს-ში მითრიდატეს ღროს	71
§ 5. არისტარხოსი	74
§ 6. ფარნაკი, პოლემონი, პითოდორიდა	76
§ 7. ტრაიანეს ღროს (98—117)	78
§ 8. სეპტიმიუს სევერის ღროს (193—211)	79
§ 9. ახ. წ. IV ს-ში	79
§ 10. გუბაზ I-ის ღროს	80
VI. ფაზისის სახელის ადგილბრძოვა	85
VII. მდინარე ფიზისი	89

VIII. მდინარე ფაზისი, როგორც სატრანზიტო მაგისტრალი	99
IX. ქალაქ ფაზისის შესახები ისტორიული ცნობები და მათი კომენტარი	120
§ 1. სეილაქსე კარაიდელის ცნობა	121
§ 2. პინდარის ცნობა	122
§ 3. აპოლონ პეგეომონის ფილა	123
§ 4. არისტოტელეს ცნობა	126
§ 5. პერაკლიდე პონტოელის (IV—III ს.) ცნობა	126
§ 6. პლუტარქოსის ცნობა	128
§ 7. პომპეუსის ეპოპეა კოლხეთსა და ფაზისში	129
§ 8. სტრაბონის ცნობა	133
§ 9. პომპონი მელას ცნობა	136
§ 10. პლინიუსის ცნობა	136
§ 11. არიანეს ცნობა ფაზიანელი ქალღმერთის ქანდაკებაზე	137
§ 12. არიანეს ცნობა ღუზაზე	143
§ 13. არიანეს ცნობა ფაზისის გარნიზონისა და ციხის შესახებ	144
§ 14. ზოსიმეს ცნობა ფაზისზე სკვითების თავდასხმის შესახებ	148
§ 15. იმავე ზოსიმეს ცნობა IV ს. ფაზისის სიმაგრეზე	149
§ 16. დანარჩენ ანტიკურ მწერალთა ცნობები	149
§ 17. პერიპლუსის ანონიმის ცნობა	150
§ 18. პროკოპი კესარიელის ცნობა 551 წლის ფაზისის სიმაგრეზე	160
§ 19. პროკოპის ცნობა ფაზისის შესართავთან რომაელ-ლავების დამალვის შესახებ	161
§ 20. პროკოპის ცნობა 553 წ.	161
§ 21. აგათიას ცნობა ფაზისის კოლხურობაზე	162
§ 22. აგათიას ცნობა ფაზისის ლოკალიზაციაზე	163
§ 23. აგათიას ცნობა ფაზისის მახლობლად ტბის მდებარეობაზე	165
§ 24. აგათიას ცნობა ქალ. ფაზისისა და ციხის ადგილმდებარეობაზე	166
§ 25. აგათიას ცნობა 555 წ. ფაზისთან ბრძოლაზე	168
§ 26. მენანდრეს ცნობა	175
§ 27. ფეოფილაქტე სიმოქატას ცნობა	175
§ 28. ეპიფანე კონსტანტინოპოლელის (VIII ს.) ცნობა ფაზისში ქრისტიანობის აღრითვანზე (IV ს. უწინარესად) არსებობის შესახებ	175
§ 29. ფასოას ეპისკოპოს თეოდორეს მიერ ხელმოწერა V მსოფლიო კრების კანონებზე	178
§ 30. თეოფანე ქრონოგრაფის (IX ს. დასაწყ.) ცნობა ფაზისის ეპისკოპოს კვირისის შესახებ (VII ს.)	184
§ 31. 650 წ. ბერძნული ტექტიკონის ცნობა ფაზისის, როგორც სამიტროპოლიტო ცენტრის შესახებ	186
§ 32. 787 წ. ცნობა ფაზის-ტრაპიზონის ეპისკოპოს ქრისტეფორეზე	186
§ 33. 717 წ. ფაზისის ისევე ბიზანტიელთა ხელში ყოფნის შესახები თეოფანეს ცნობა	186

X. ღაზისის შეერთება აფხაზთა სამეფოსთან.

189

სამეფოები

190

რედაქტორისაგან .

203

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ო. ლორთქიფანიძე
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბაქრაძე
მხატვარი გ. ნადირაძე
ტექნორედაქტორი ლ. ჭვებენაძე
კორექტორი ი. მეფარიშვილი

გადაეცა წარმოებას 24.4. 1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.9.69
ქალაქის ზომა $70 \times 108 \frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 13.0; სააღრიცხვო- საგამომცემლო
თაბახი 11.37; უე 01360; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 1187
ფასი 1 მან. 16 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის ქ. 15
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси 60, ул. Кутузова, 15